

Revista Catalana de Ciències Socials

Catalan
Social
Sciences
Review

Segona època
2022

Volum

12

Institut
d'Estudis
Catalans

SECCIÓ DE
FILOSOFIA
I CIÈNCIES
SOCIALS

ISSN 2014-6035

<http://revistes.iec.cat/index.php/Cssr>

Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review
Segona època

Institut d'Estudis Catalans (Secció de Filosofia i Ciències Socials)
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona
Tel.: 933 248 581 · Fax: 932 701 180
Adreça electrònica: sfcs@iec.cat

Aquesta revista és accessible en línia des dels webs:

<http://revistes.iec.cat>

<http://publicacions.iec.cat>

© dels autors dels articles

© Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició

Disseny de l'interior i de la coberta: Mireia Barreras. Estudi Disseny Gràfic
Edició: Arts Gràfiques Bobalà

ISSN: 2014-6035

Dipòsit legal: B-7005-2012

Els continguts de la *Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review* estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions— a una llicència Reconeixement - No comercial - Sense obres derivades 3.0 Espanya de Creative Commons, el text complet de la qual es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca>. Així, doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada.

Revista Catalana de Ciències Socials

Catalan
Social
Sciences
Review

Segona època

2022

Secció de Filosofia i Ciències Socials
Institut d'Estudis Catalans

DIRECTORA / CHAIR OF THE EDITORIAL BOARD

Josepa Cucó i Giner

Vicepresidenta de la Secció de Filosofia i Ciències Socials, SFCS
(Universitat de València)

SECRETARI DE REDACCIÓ / EDITORIAL ASSISTANT

Eloi Camps i Durban

(Universitat Pompeu Fabra)

CONSELL DE REDACCIÓ / EDITORIAL BOARD

Consell de Govern de la SFCS

Jaume Guillamet Lloveras

President de la SFCS (Universitat Pompeu Fabra)

Josepa Cucó i Giner

Vicepresidenta de la SFCS (Universitat de València)

Xavier Besalú i Costa

Tresorer de la SFCS (Universitat de Girona)

Andreu Domingo i Valls

Secretari de la SFCS (Centre d'Estudis Demogràfics,
Universitat Autònoma de Barcelona)

CONSELL CIENTÍFIC / SCIENTIFIC COMMITTEE

Comissió de Recerca i Publicacions de la SFCS

Mercè Barceló i Serramalera

Àrea de Dret (Universitat Autònoma de Barcelona)

Josep Vicent Boira i Maiques

Àrea de Sociologia i Ciència Política (Universitat de València)

Albert Carreras de Odrizola

Àrea d'Economia (Universitat Pompeu Fabra)

Montserrat Castelló i Badia

Àrea de Pedagogia i Psicologia (Universitat Ramon Llull)

Josep Olesti i Vila

Àrea de Filosofia (Universitat de Girona)

Joana Maria Seguí i Pons

Àrea de Geografia i Demografia (Universitat de les Illes Balears)

Mònica Terribas Sala

Àrea de Comunicació i Antropologia (Universitat Pompeu Fabra)

TRADUCCIÓ A L'ANGLÈS / ENGLISH TRANSLATION

Mary Black

Sumari

VERSIÓ CATALANA

Presentació i objectius	11
Presentació de la segona època	13
Jaume Guillamet Lloveras i Josepa Cucó i Giner	

ARTICLES

Entre la resiliència i la reincidència: les mutacions socials de la COVID-19	17
Andreu Domingo	
Ter@pia transnacional: la telepsicologia amb migrants a Catalunya	31
Carlota Solé, Thales Speroni i Janna Dallmann	
El <i>Diccionari històric de periodistes catalans</i>	47
Josep Maria Casasús i Guri	
El paisatge lingüístic comercial valencià en perill: avançat procés de substitució lingüística i invisibilitat del conflicte lingüístic	55
Yaiza Pérez Alonso	

INTERVENCIONS

Llibertat d'expressió, font de conflicte i repressió. El retrocés de la lliure expressió a Espanya	75
Mercè Barceló i Serramalera	
El temporal Gloria: causes i conseqüències	81
Francesca Segura Beltran	
El català, en risc a l'audiovisual	85
Mònica Terribas Sala	
Canvi climàtic: ens hem de preocupar?	89
Josep Calbó	
Transitant cap a una «nova normalitat» turística	93
Antoni Riera i Font	
Turisme a les Illes Balears. Realitat omnipresent i impactes socials	97
David Abril	
Tres mirades sobre la figura i l'obra de Joan Triadú	101
Jaume Guillamet Lloveras	
Joan Triadú, lector i (pre)escriptor	103
Montserrat Bacardí	
L'educació literària d'infants i joves. Diàleg paral·lel entre Joan Triadú i Carles Riba	107
M. Carme Bernal Creus	
Joan Triadú o la pedagogia vertebradora	111
Antoni Tort i Bardolet	

RESSENYES

<i>Herbes i flors de camps i vores de camins. Plantes ruderals i arvenses</i> , de Josep Maria Panareda ..... 117 Joan Manuel Soriano López	117
<i>El setmanari L'Opinió i la fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya (1928-1931)</i> , de Jaume Guillamet ..... 119 Josep M. Figueres	119
<i>Blaise Pascal. Pensaments i opuscles</i> , de Pere Lluís Font ..... 123 Eric Sancho Adamson	123
<i>La solidaridad. Historia, concepto, propuesta</i> , de Gabriel Amengual ..... 127 Bernat Fernández Roca	127
<i>La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança</i> , de Guillem López-Casasnovas i Marc Casanova ..... 131 Lluís Bohigas	131
<i>Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus</i> , de Josep Olesti i Jörg Zimmer ..... 135 Guillem Sales Vilalta	135
<i>Presencia de catalanes en México. Cinco siglos</i> , de José María Murià ..... 139 Salomé Marquès	139
<i>La Via Augusta del segle XXI. El corredor mediterrani contra l'Espanya radial</i> , de Josep Vicent Boira ..... 141 Matteo Berzi	141

ENGLISH VERSION

Introduction and objectives 147	147
Introduction to the relaunch of the RCCS/CSSR ..... 149 Jaume Guillamet Lloveras and Josepa Cucó i Giner	149

ARTICLES

Between resilience and recidivism: the social mutations of COVID-19 ..... 153 Andreu Domingo	153
Transnational e-therapy: telepsychology with migrants in Catalonia ..... 165 Carlota Solé, Thales Speroni and Janna Dallmann	165
The Historical Dictionary of Catalan Journalists ..... 181 Josep Maria Casasús i Guri	181
The Valencian retail linguistic landscape in danger: advanced process of language shift and invisibility of the language conflict ..... 189 Yaiza Pérez Alonso	189

INTERVENTIONS

Freedom of expression, a source of conflict and repression. The shrinking of freedom of expression in Catalonia ..... 207 Mercè Barceló i Serramalera	207
Storm Gloria: causes and consequences ..... 209 Francesca Segura Beltran	209

Catalan, at risk in audiovisuals	211
Mònica Terribas Sala	
Climate change: should we be worried?	213
Josep Calbó	
Working towards a 'new normal' in tourism	215
Antoni Riera i Font	
Tourism on the Balearic Islands. Omnipresent reality and social impacts	217
David Abril	
Three looks at the figure and work of Joan Triadú	219
Jaume Guillaumet Lloveras	
Joan Triadú, reader and prescriber/writer	221
Montserrat Bacardí	
The literary education of children and youths. Parallel dialogue between Joan Triadú and Carles Riba	223
M. Carme Bernal Creus	
Joan Triadú or the core pedagogy	225
Antoni Tort i Bardolet	
 REVIEWS	
<i>Herbes i flors de camps i vores de camins. Plantes ruderals i arvenses</i> (Herbs and flowers in fields and roadsides. Ruderal plants and weeds), by Josep Maria Panareda	229
Joan Manuel Soriano López	
<i>El setmanari L'Opinió i la fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya (1928-1931)</i> (The weekly <i>L'Opinió</i> and the founding of the Esquerra Republicana de Catalunya [1928-1931]), by Jaume Guillaumet	231
Josep M. Figueres	
<i>Blaise Pascal. Pensaments i opuscles</i> (Blaise Pascal. Thoughts and opuscles), by Pere Lluís Font	235
Eric Sancho Adamson	
<i>La solidaridad. Historia, concepto, propuesta</i> (Solidarity. History, concept, proposal), by Gabriel Amengual	239
Bernat Fernández Roca	
<i>La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança</i> (What is ailing Catalan healthcare: financing and governance), by Guillem López-Casasnovas and Marc Casanova	243
Lluís Bohigas	
<i>Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus</i> , by Josep Olesti and Jörg Zimmer	247
Guillem Sales Vilalta	
<i>Presencia de catalanes en México. Cinco siglos</i> (Presence of Catalans in Mexico. Five centuries), by José María Murià	251
Salomó Marquès	
<i>La Via Augusta del segle XXI. El corredor mediterrani contra l'Espanya radial</i> (The Via Augusta of the twenty-first century. The Mediterranean corridor versus radial Spain), by Josep Vicent Boira	253
Matteo Berzi	

Versió catalana

Presentació i objectius

La *Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review* (RCCS/CSSR) és editada anualment per la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC), amb la finalitat de difondre les seves recerques i activitats en els mitjans acadèmics i la societat en general.

L'ús simultani de les llengües catalana i anglesa respon a l'interès d'adreçar-nos tant al públic de l'àrea lingüística pròpia de l'IEC com al públic internacional interessat en els nostres treballs en les disciplines que ens són pròpies: antropologia, ciència política, comunicació, demografia, dret, economia, filosofia, geografia, pedagogia, psicologia i sociologia.

L'Institut d'Estudis Catalans és l'acadèmia científica interdisciplinària comuna de les comunitats autònomes de l'est d'Espanya que tenen el català com a llengua oficial (Catalunya, el País Valencià i les Illes Balears), com també el té el Principat d'Andorra, a més d'una franja d'Aragó, el departament francès dels Pirineus Orientals i la ciutat de l'Alguer, a l'illa italiana de Sardenya.

Els objectius fundacionals de la RCCS/CSSR són:

- 1 Promoure, fomentar i estimular la producció científica i acadèmica catalana en filosofia i ciències socials.
- 2 Coordinar una plataforma de difusió internacional de la producció científica catalana en les diverses disciplines agrupades sota la categoria genèrica de ciències socials.
- 3 Participar en les iniciatives per la difusió internacional de la ciència catalana en anglès per mitjà del catàleg de publicacions en línia de l'IEC.
- 4 Garantir l'accés a la recerca catalana d'alta qualitat en ciències socials a la comunitat científica mundial, emfatitzant que els treballs han estat escrits originàriament en català.
- 5 Contribuir a crear un sentiment de pertinença cultural de suport compartit entre els investigadors en filosofia i ciències socials de tots els països i territoris catalanoparlants.

Presentació de la segona època

Difondre en els mitjans acadèmics i en la societat en general els resultats de les recerques és un objectiu prioritari de la política de recerca i publicacions de la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). Aquesta difusió és també la finalitat principal de la segona època de la nostra *Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review* (RCCS/CSSR), en què s'han introduït importants novetats referents tant a l'idioma emprat com als continguts.

En els onze números precedents, la revista s'havia dedicat a la traducció a l'anglès d'articles científics publicats en llengua catalana, per assegurar-ne la difusió internacional, una finalitat que l'evolució de les revistes científiques al llarg dels darrers dotze anys ens ha portat a revisar, tot mantenint els objectius fundacionals de la publicació. L'ús simultani de les llengües catalana i anglesa que fa la revista en aquesta segona època respon a l'interès d'adreçar-nos tant al públic de l'àrea lingüística pròpia de l'Institut d'Estudis Catalans com al públic internacional interessat en els nostres treballs en les disciplines integrades a la SFCS de l'IEC.

La política de recerca de la SFCS de l'IEC contempla tres aspectes que estaran presents en els continguts de la revista. En primer lloc, la investigació produïda pels membres de l'Institut. En segon, la connexió amb la recerca externa, per mitjà de convenis i col·laboracions amb d'altres centres i departaments universitaris, de l'Administració pública o d'empreses privades. I en tercer lloc, el foment de la recerca fet per mitjà dels premis convocats anualment, amb atenció principal al destinat a les millors tesis doctorals escrites en català.

En els continguts d'aquesta segona etapa també hi té cabuda, encara que de manera sintètica, una altra activitat que ocupa un espai important en les trobades que periòdicament reuneixen els membres de la Secció: les conferències i exposicions que científics socials de reconegut prestigi, de fora i de dintre de l'IEC, imparteixen en els nostres plenaris i reunions, i que recull l'apartat «Intervencions». Finalment, des d'aquest volum 12, la revista també inclou un apartat de «Ressenyes», en el qual es fa la recensió dels llibres publicats pels membres numeraris i emèrits de la SFCS al llarg de l'exercici anterior.

JAUME GUILLAMET LLOVERAS
JOSEPA CUCÓ I GINER

Articles

Entre la resiliència i la reincidència: les mutacions socials de la COVID-19

ANDREU DOMINGO

Universitat Autònoma de Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

adomingo@ced.uab.cat

RESUM

L'article presenta els principals resultats de la recerca «Les mutacions socials de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària» endegada per la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) durant els anys 2021 i 2022, per a valorar l'impacte de la pandèmia als territoris de parla catalana per un equip que representa algunes de les diferents disciplines integrades a la SFCS: demografia, dret, economia, ciències de la comunicació, política educativa, geografia, antropologia, història de les fronteres, psicologia educativa i sociologia. El fil conductor de l'anàlisi ha estat interpretar l'impacte de la pandèmia com una crisi de governabilitat, en la qual la resposta de les diferents disciplines de les ciències socials cal considerar-la com una manera més de lluitar i preservar la vida individual i col·lectiva. Un cop afirmada la resiliència, en què la recerca epidemiològica i farmacèutica així com l'esforç del sector sanitari han estat cabdals, es parla d'un efecte conjuntural. Això no obstant, més que un retorn a la normalitat ens trobem amb la reincidència accelerada de les tendències més negatives apuntades amb anterioritat i el que pot significar a una escala temporal ampliada una fractura del sistema.

---

1. Abordatge des de les ciències socials de l'impacte de la COVID-19

Si en l'emergència sanitària l'epidemiologia i les ciències de la salut es varen situar comprensiblement a l'avantguarda de la reacció a una pandèmia causada per un virus fins aleshores desconegut, el SARS-CoV-2, les ciències socials, després de tres anys des dels primers brots reconeguts a l'Àsia, el 2019, amb més perspectiva i dades, poden aportar una visió enriquida i més reflexiva. No només es tracta de mesurar l'impacte sobre els diferents objectes de les ciències socials —economia, cultura, dret, espai, població, entre d'altres— i de proporcionar un balanç des de cadascuna de les disciplines. A més, s'hi aporta una valoració de les mirades creuades sobre un impacte que des del principi ja es va qualificar de sindèmic, per significar que superava l'estricta crisi sanitària. Al mateix temps, s'interpreta part del metadiscurs desenvolupat davant d'una catàstrofe inesperada —tot i que previsible—, amb conseqüències sistèmiques o que fa aflorar contradiccions generals del sistema econòmic i social en el qual es mou.

El text que aquí es presenta és el resultat de la voluntat de la Secció de Filosofia i Ciències Socials (SFCS) de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) d'avaluar, de manera multidisciplinària i per als territoris de parla catalana, quin ha estat l'impacte de la pandèmia. Per això es va plantejar una recerca de dos anys a desenvolupar en 2021 i 2022, que duia com a títol «Les mutacions socials de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària». D'aquesta recerca han sorgit dos productes principals. En primer lloc, un informe tècnic que reflectia l'evolució de la pandèmia des de març de 2020 fins al setembre de 2021, penjat a la pàgina web de l'IEC, amb el títol *Impacte social de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària*. I, en segon lloc, un llibre amb voluntat de divulgació, que en la mesura del possible s'havia actualitzat fins a finals de 2021, publicat amb el títol *Les mutacions socials de la COVID-19*. El títol de «mutacions socials» que ja es recollia en la recerca inicial volia emfatitzar com l'impacte de la pandèmia era canviant amb el temps, però sobretot com es produïa més enllà de la biologia, de la interacció del virus amb l'espècie humana, per abastar la interacció amb les poblacions amb les quals entrava en contacte en el seu vessant social. Així es va posar l'accent en aquest mateix fenomen des dels diferents interessos de les ciències socials: la demografia, el dret, l'economia, les ciències de la comunicació, la política educativa, la història de les fronteres, la geografia, l'antropologia, la psicologia educativa i la sociologia. Per descomptat, no són totes les disciplines possibles, ni tan sols totes les que estan representades a la SFCS. D'alguna manera, es pot considerar un esforç complementari a la primera reacció del conjunt de l'IEC, que va organitzar un cicle de conferències sobre la pandèmia el mateix any 2020 amb la intervenció de membres destacats de les diferents seccions de l'Institut i d'experts externs (IEC, 2021).

Tant l'informe com el volum al·ludits acabaven amb sengles epílegs on els coordinadors de la recerca, Mercè Barceló i Andreu Domingo, en feien una avaluació de conjunt, més que un resum. El primer s'anomena «Ciències Socials i immunologia biopolítica als Països de parla catalana» (Domingo i Barceló, 2022a), el segon du el títol «Dos anys i un dia de pandèmia» (Domingo i Barceló, 2022b). Aquest article es pot considerar, doncs, una continuació d'aquests dos epílegs

precedents. També per a aquests textos ha passat el temps, tot i que, com és lògic, conservem el mateix discurs vertebrador enfilat en la biopolítica i la immunologia política de la societat. Es tracta l'impacte de la pandèmia sobre les poblacions (sobre la mortalitat, la fecunditat i les migracions), les institucions i les llibertats dels ciutadans, l'economia, el sistema educatiu —en concret les polítiques educatives—, el sistema comunicatiu, la mobilitat i els transports, les lluites veïnals, la incidència diferenciada segons el territori i la frontera com a lloc d'intercanvi i de separació —en uns territoris que pertanyen a cinc administracions diferents i tres estats—, però també sobre les ciències socials i els investigadors, en especial del camp de la sociologia, que durant aquest temps van haver d'organitzar el seu temps, la seva vida i les recerques d'una nova manera.

Així doncs, partirem de l'excepcionalitat provocada per la irrupció de la pandèmia i la mobilització dels dispositius biopolítics per part d'estats i organitzacions supraestats, i de la progressiva creació d'immunitat del cos polític, a la qual també hi han contribuït les ciències socials. Abordarem com ha evolucionat la idea de «retorn a la normalitat» des de la fi del desconfinament fins a la sortida de la pandèmia, que sembla definitiva. Acabarem amb algunes reflexions sobre els conceptes de resiliència i reincidència com a balanç de l'impacte de la pandèmia als territoris de parla catalana, en certa mesura extrapolables al conjunt global.

2. Excepcionalitat i biopolítica

El fil conductor que ja vàrem dibuixar a l'epíleg de l'informe és la interpretació de la crisi sanitària en concret i la sindèmia associada en general com una crisi de governabilitat en el sentit biopolític que va enunciar en el seu moment Michel Foucault (2001). Apuntàvem aleshores, i ho podem ratificar veient els resultats, que la lògica de reacció a la pandèmia es va plantejar en termes biopolítics amb la pregunta essencial subjacent: «A qui hem de salvar i a qui hem de deixar morir?». Interrogant que va derivar al món sencer en la fórmula sintètica que representava la disjuntiva entre salut i economia. Calia triar. Donades les característiques diferencials de l'afectació en l'estructura d'edat —com s'assenyalava en el capítol demogràfic, amb una incidència més elevada de la mortalitat entre els majors de setanta-cinc anys—, aquest fals dilema va evolucionar cap a un pretès enfrontament generacional entre «joves i vells». Vist així, es tractava de protegir la gent gran mitjançant uns estrictes controls sobre la mobilitat de la població i la distància física entre persones o, al contrari, de salvar els joves i els infants, en nom de la continuïtat de l'activitat econòmica i la possibilitat de futur per als primers i de la formació per als segons. La formació es conceptuava cruament, doncs, com la inversió en capital humà que havia de donar beneficis futurs. En aquesta dicotomia, la governabilitat es considerava com l'acció de l'Estat, i el concepte d'excepcionalitat, seguint la lectura que a partir de Carl Schmitt en feia el filòsof Giorgio Agamben (1998), era la norma de la governabilitat, que generava la discussió sobre seguretat i llibertat. La situació excepcional ressonava a la declaració de l'estat d'alarma. I va animar el debat polític sobre l'objectiu més o menys ràpid d'assolir «la immunitat de ramat».

A l'Estat espanyol, com molt bé s'ha subratllat des del dret, l'opció recentralitzadora que es va escollir des del principi va convertir «la unitat» en el concepte galvanitzador de l'esforç per superar la pandèmia —una mena de mantra sanador— i es va desestimar l'aplicació de les lleis de sanitat en favor de l'estat d'alarma. Això no només va representar un greuge contra l'Estat de les Autonomies (la pròpia ordenació política de l'Estat), sinó una renúncia manifesta a la memòria (experiència) institucional en la gestió sanitària (Barceló *et al.*, 2022). Decisió criticable no únicament per la limitació del Govern autònom i dels drets individuals, o per la pèrdua d'eficiència. També ho és perquè va engreixar negocis paràsits justificats des de l'ús de les aplicacions informàtiques per al control de la població fins a la propaganda sobre les «*smart cities*», tot per a major glòria del que s'ha anomenat «capitalisme de la vigilància» (Zuboff, 2019), emmirallat en l'eficiència del règim autoritari xinès en la contenció del contagi. La recent crisi de «cohesió territorial», com des de l'Estat espanyol es fa referència al fallit procés constituent català, pot explicar sens dubte la insistència en els missatges unitaristes, la vergonyosa posada en escena militar de les primeres setmanes i la mal confiança envers l'administració autonòmica. Però la temptació a caure en les respostes autoritàries i tecnocràtiques —no exclusives de l'Estat espanyol— ha de ser llegida com la manifestació d'una inèrcia anterior de degradació democràtica, en què el poder judicial suplanta les tasques del legislador. Aquest replegament en les fronteres de l'Estat, malgrat que l'eslògan seguia sent que «el virus no coneix fronteres», ha estat especialment palès quan s'analitza les contradiccions de les zones transfrontereres. Es tracta del paper, de vegades ambigu, de les regions que s'han vist afectades pel tancament de fronteres i el control derivat de les decisions de l'Estat francès i l'espanyol, i la cooperació de la xarxa sanitària, simbolitzada per la coordinació dels serveis hospitalaris d'ambdues bandes de la frontera (Camiade *et al.*, 2022).

Dels balanços que s'han presentat pot sorprendre que després de tot aquest discurs, el plateret de l'economia ha quedat aparentment molt més malmès que el de la salut, sobretot si ho comparem amb l'anterior pandèmia de 1918, amb una caiguda del PIB de l'11 %, com se'ns explicava a l'informe d'economia (Carreras, 2022). Això, com se subratlla, tradueix l'augment de valor de la vida humana. En termes absoluts, és a dir, en pèrdua de vides humanes, amb vint-i-cinc mil defuncions de mitjana com a sobremortalitat atribuïble a la COVID-19 en comparació als anys anteriors, destaca clarament la ràpida i eficient reacció que va suposar el descobriment i l'aplicació de les vacunes, que van frenar les defuncions allà on arribaven. En aquest saldo, però, haurem d'advertir que la pèrdua d'1,5 anys en esperança de vida de 2020 i 2021 respecte als dos anys anteriors, al màxim català —inferior encara en el cas valencià (0,6 anys) i balear (0,2 anys)—, en contrast amb els onze anys de la pandèmia de grip de 1918, amaga una incidència de la mortalitat per edats molt diferent en una i altra pandèmia: mentre que la de la COVID-19 ha afectat les franges més grans, la grip de fa un segle va incidir en edats joves i infantils. Això explica que el seu pes en el còmput de la mitjana que representa l'esperança de vida al néixer ha estat molt menor en aquesta segona pandèmia que en la primera, com també s'espera que ho sigui la recuperació dels anys perduts, això incloent tant la possible subestimació pel registre

de la mortalitat causada directament per la COVID-19, com la mortalitat diferida encara per estimar produïda per l'estrès al qual s'ha sotmès tot el sistema sanitari. El paisatge marcat per les tensions inflacionistes que ens ha deixat la pandèmia, provocat per la crisi de subministraments amb una demanda creixent paral·lela a la represa de l'activitat econòmica —que havia fet somiar alguns amb uns nous «bojos anys vint»—, s'ha agreujat en el que sembla una estagflació precipitada per la crisi ocasionada per la invasió russa d'Ucraïna el febrer de 2022.

L'impacte econòmic ha anat més enllà d'una estimació de costos final encara per fer. Ha estat el curtcircuit dels processos neuronals del mercat el que ha pres una rellevància extraordinària. El parèntesi forçat que va significar el confinament i la distància física sobre activitats econòmiques fonamentals, va posar en qüestió el que entenem per «normal». La suspensió de l'activitat econòmica i de tota la mobilitat en la contaminació atmosfèrica i acústica de les grans ciutats ha resultat un dels exemples més explotats mediàticament. Però en la recerca ha quedat clarament reflectit en l'àmbit local amb el capítol dedicat a la mobilitat (Boira *et al.*, 2022): en la significació de l'aturada, però també en la desigual distribució dels perjudicis ocasionats per la crisi. Si l'acceleració dels fluxos de persones, capitals i mercaderies, juntament amb el de la informació, es pot considerar la xarxa neuronal de la globalització en el nou mil·lenni, l'aturada ha palesat la dependència de les economies d'aquesta mobilitat, així com l'asimetria entre el balanç sanitari i l'econòmic, amb l'exemple dels territoris de parla catalana sota administració espanyola. Hem vist primer la desigual petja que ha deixat sobre la salut i l'economia, per exemple a les Illes Balears, amb una incidència mínima de la mortalitat en termes d'esperança de vida i, en canvi, una magnificació de les conseqüències de la interrupció de la mobilitat, de la qual depèn el sector turístic, a part de l'especificitat de la insularitat. Però també s'ha comprovat que ni les poblacions ni els barris han patit el mateix xoc derivat dels canvis introduïts en la mobilitat de les persones. Les poblacions socioeconòmicament més vulnerables —que empraren el transport públic quan aquest servei es va reprendre—, amb unes condicions d'habitatge pitjors i unes activitats de més risc de contagi, van patir un risc superior a la resta. Aquesta vulnerabilitat si l'estenem a l'activitat també ha presentat un clar biaix per gènere (amb les dones més dedicades al treball de cura), edat (tant joves com vells) o origen (els immigrants sobrerrepresentats a les activitats de risc i amb pitjors condicions residencials), amb col·lectius que han estat més exposats al virus. El mateix es pot afirmar dels territoris on es concentra aquesta població, amb el còmput d'una major afectació als barris de menor renda mitjana. Plovia sobre mullat.

També ha plogut sobre mullat si considerem l'efecte no desitjat sobre el català i l'ecosistema comunicatiu que han provocat les conseqüències de la pandèmia, amb l'augment d'uns continguts en *streaming* i de les plataformes on el català està infra-representat per no dir exclòs, en pro de les lleis del mercat, dins un Estat que es despreocupa de les llengües que no siguin el castellà (Coromines Piulats i Martori Munsant, 2022). Però aquest efecte sobre els mitjans no es redueix a l'economia. Primer haurem de situar-lo en el context previ de la pèrdua de confiança en l'Estat com a productor de veritat social, cosa que s'explica per l'expulsió de la veritat del discurs i

l'acció política, com ja va anticipar a mitjans dels anys setanta del segle XX Hannah Arendt (2017), el que a partir de 2016 s'ha anomenat postveritat (Domingo, 2018). Aquesta pèrdua de confiança en l'Estat també s'ha reflectit en la davallada del consum dels mitjans públics de comunicació, que ha obert l'aixeta per al turbulent i llotós doll de falses veritats canalitzades a les xarxes socials, les quals, com unes caixes de ressonància, engrossien les bombolles cognitives on es covaven i s'inflaven les teories de la conspiració i negacionistes. El recurs al *fact-checking*, contaminat ell mateix de la instrumentalització partidista, ha perdut eficàcia enmig de tot el soroll comunicatiu quan no ha contribuït a una extensió de la desinformació, o del que s'ha batejat com «infodèmia». Aquests efectes no es poden deslligar de les conseqüències de la pandèmia en l'acceleració de la tendència a la concentració de mitjans que ja s'havia observat amb anterioritat, la combinació de la davallada dels ingressos provinents de la publicitat, l'ajornament de la generalització del pagament per continguts a les publicacions digitals i el creixement del consum de la informació via xarxes socials ja esmentat. La informació de qualitat, fonamental per a la corresponsabilització de la ciutadania en la gestió de la crisi pandèmica, ha sucumbit massa sovint al paternalisme que desprenia l'opció autoritària denunciada en el terreny jurídic, quan no ha sotsobrat en les aigües de la postveritat.

Si observem l'afectació a la comunitat investigadora, com ens proposa la psicologia educativa (Castelló *et al.*, 2022), també podríem dir que plou sobre mullat. Ha estat la baula més feble de la cadena d'un sistema de recerca escarransit que s'ha vist afectada: els joves amb posicions acadèmiques més precàries i les dones que han vist com s'aguditzava la tensió entre vida laboral i familiar en el context del confinament i el teletreball. Els desequilibris de gènere s'han fet palesos en les condicions de treball i en la contradicció elemental entre treball productiu i reproductiu. O, dit d'una altra manera, també aquí s'ha posat en evidència la importància i la devaluació paradoxal dels treballs de cura, amb un clar biaix de gènere. I tot això a pesar que l'adaptació a unes noves condicions (tant en la recerca pròpiament dita com en l'activitat docent) venien marcades per les competències en les noves tecnologies que demanava l'adaptació al teletreball, que a priori podríem creure més difícils per a aquelles generacions analògiques més grans. Però, igual que en l'economia en general, la pandèmia també ha representat en el sistema de recerca un curtcircuit, ja que el recurs al teletreball no ha pogut reemplaçar satisfactòriament les trobades professionals com ara els congressos i seminaris, i totes les interaccions —científiques i polítiques— que s'hi donen normalment han quedat reduïdes a l'exposició de resultats. La contrapartida que ha significat l'esforç per agilitzar les publicacions científiques, visible a les revistes més prestigioses en el terreny de la salut, ha pagat el preu de cert oportunisme i banalitat en les aportacions. L'emergència sanitària provocada per la pandèmia ha engrandit la bretxa entre les anomenades «ciències dures» i la resta, ja existent prèviament, en un sistema orientat a la producció de beneficis (amb el nord de la «patent») i supeditat als interessos empresarials. Cal remarcar que la ironia es troba en el fet que la descoberta de la vacuna ha vingut facilitada per la recerca bàsica, i que ha estat la inversió pública la que l'ha impulsada de manera determinant. Comprensiblement, les ciències de la salut han estat considerades prioritàries, mentre que, com ja veurem, les ciències socials

també posaven el focus en les primeres afectacions de la pandèmia. Aquesta canalització ha estat sancionada així que s'ha reprès el procés de subvencions i avaluador, tant per l'administració pública com pel sector privat, començant per les beques proveïdes per la banca.

3. La resposta immunològica

El desplegament de mecanismes biopolítics per fer front a la pandèmia va incloure des del principi la creació de respostes immunològiques, analogia encunyada per Roberto Esposito, com ara les mesures adoptades per enfortir el poder de preservar la vida individual i de la comunitat que alhora afavoreix la salut del cos polític de l'Estat nació (Esposito, 2011). Aquesta resposta immunològica comprèn la reacció institucional, la de les poblacions, i per a nosaltres també l'activitat investigadora en general, i la de les ciències socials en particular, primer en la comprensió del virus i la seva transmissió, però també de l'abast de la pandèmia més enllà de la recerca biomèdica i de les estratègies que es podien desplegar per a superar-ne els efectes més indesitjables.

Podríem encabir dins d'aquesta resposta decisions clau en el camp de la política econòmica, com ara descartar les polítiques austericides que es varen adoptar a la gran recessió de 2008 i apostar per programes pal·liatius per a sostenir la inactivitat forçada, com per exemple els ERTO, conjuntament amb la injecció de diner que ha representat el programa Next Generation. Malgrat tot, cal assenyalar l'existència de greuges comparatius en els ajuts econòmics, corresponents a la situació financera dels països de la Unió Europea, i que està per veure a la fi qui es beneficiarà del gruix de les subvencions i si aquests ajuts realment s'han dirigit, com n'era l'objectiu enunciat, a facilitar la transició cap a una economia verda o a mitigar les desigualtats.

L'esfera de la política educativa ens proveeix d'una òptica privilegiada per a observar aquesta construcció immunològica, en un punt tan essencial com l'educació per la reproducció social. Ens servirà de paradigma per a entendre les contradiccions a les quals s'ha vist abocat el sistema. Així, si bé cal destacar la reacció ràpida i unànime de les administracions, en el que podem prendre també com un exemple de governabilitat d'amunt cap avall —des de la UNESCO i l'ONU als consells escolars—, al mateix temps que s'apuntava com a prioritària l'adopció de polítiques d'equitat i inclusives, s'ha passat en canvi de puntetes sobre les raons estructurals que provoquen les desigualtats que pretesament es vol combatre (Sureda Garcia i Miquel Lara, 2022). D'aquesta manera també es palesava la contradicció de fer èmfasi en l'aplicació de noves tecnologies per poder donar continuïtat a les classes i en el fet que l'escola depassa l'entorn educatiu, mentre que, alhora, s'oblidava l'assumpció de tasques de tipus assistencial. Així, la insistència en la capacitació digital del professorat i de l'alumnat, i la pretensió d'alfabetització digital de l'entorn familiar, no han pogut resoldre la bretxa digital que palesava les desigualtats estructurals, les quals se suposava que el sistema educatiu havia de combatre. Per altra banda, igual que s'ha

observat en el cas dels treballadors del sector sanitari, per al professorat en general la consideració de «personal essencial» i les lloances públiques de reconeixement de la seva tasca, van servir per alimentar un sistema que requeia sobre el voluntarisme dels treballadors. No només no es considerava la dotació material dels mitjans tecnològics necessaris per a normalitzar l'ús de les TIC, sinó que s'ometia deliberadament les condicions materials i humanes mínimes de caire estructural que fan possible aquest accés entre les poblacions etiquetades com a «vulnerables» o les limita a l'espai físic de l'escola (metres quadrats de l'aula, dotació d'aparells informàtics o la millora de la proporció de professorat per alumne, per exemple). D'aquesta manera, tenim l'efecte pervers que una institució com l'escola pública, defensada com la garantia per equilibrar les desigualtats de partida dels alumnes, esdevé una peça més de la reproducció de la desigualtat. Res no sembla que hagi canviat, ni en el discurs de les organitzacions supraestats ni en el de l'administració local, no només perquè els problemes identificats com a principal impacte de la COVID-19 són els mateixos que abans, sinó perquè el discurs, l'enfocament i l'estratègia per fer-los front presenten escasses diferències, enquadrats en la gestió de riscos i dirigits a la «formació de capital humà» i la pèrdua que la pandèmia pot suposar per satisfer les demandes futures del mercat (mesurades a la fi com ocupabilitat perjudicada per la capacitat disminuïda). Com hem dit, la narrativa generada per les resolucions supranacionals ha servit de guió per a la resposta de les diferents administracions de l'Estat, com a discurs normatiu i prescriptiu, a part d'hegemònic. D'aquesta manera, es pot veure com el suposat enfrontament que sol presentar-se com a nucli de la tensió de la globalització, és a dir, la pugna entre les institucions supraestats i l'Estat, es desdibuixa, ja que en l'essencial, en la forma de govern, estan d'acord, i totes han adoptat un discurs que emana des de dalt, basat en la retòrica de la gestió neoliberal i encaminat a «augmentar la resiliència».

Però el desplegament de dispositius institucionals no ha estat ni de bon tros l'única resposta immunològica. En aquest sentit, l'autoorganització popular, de la societat civil, que en aquest volum ha estat il·lustrada per l'estudi de cas dels moviments urbans a la ciutat de València, es pot considerar un exemple modèlic (Moncusí Ferré i Fioravanti Álvarez, 2022). Ho és com a primera resposta a la situació fora del comú que representava tant la pandèmia en ella mateixa com la declaració de l'estat d'alarma d'uns moviments creats en la seva majoria per lluitar contra les desigualtats i discriminacions existents. Des de les del propi barri, objectiu principal de les associacions veïnals més veteranes, fins a les de gènere assumides pel moviment feminista, les d'origen per les associacions antiracistes, les de desigualtats globals pel moviment altermunicipalista o l'antimilitarista. En general, són tots aquells moviments on conflueixen les lluites intersectorials. El que es va palesar des dels primers moments de la pandèmia era la capacitat d'autoorganització i suport mutu de totes elles, i l'activació de xarxes de solidaritat que reforçaven o creaven vincles veïnals prèviament erosionats. És notable com aquesta mobilització no només desmentia les precaucions d'una administració tendent a infantilitzar la població, sinó que es veia abocada a contrarestar els efectes perversos que la mateixa administració estava introduint en la seva voluntat de limitar els estralls de la pandèmia. N'és un exemple el recurs a la comu-

nicació digital que exclouïa o discriminava les persones amb dificultat per accedir-hi o les generacions menys capacitades per a l'ús de les noves tecnologies (moltes vegades era el si de la família que solucionava aquestes mancances). En aquest sentit, també es va visibilitzar l'esclerxa generacional dels moviments urbans, amb un avantatge operacional d'aquelles associacions els integrants de les quals fossin majoritàriament joves, amb generacions natives digitals. La implantació territorial d'aquests moviments explica també que la lluita per l'espai públic esdevingués un nucli de les accions: des de contrarestar l'acció disciplinària assumida pel veïnatge en els anomenats «polícies de balcó», fins a la contradicció que representava la limitació de l'ús de l'espai públic en les restriccions a la mobilitat i la declaració de franges horàries per a la circulació, i l'apropiació de l'espai públic, terrasses generalment, per part d'empreses privades que es va consentir com a torna de l'aturada forçosa que varen patir els negocis de restauració.

Finalment, com dèiem, la recerca en general i la recerca en ciències socials particularment, han de ser considerades com a contribucions a la immunologia del cos polític. De sobte, els governants van dipositar les seves esperances en el camp científic. Aquest reconeixement, de vegades utilitzat com a escut protector —pensem en la polèmica sobre l'existència o no del famós «comitè d'experts» que se suposava que consultava el Govern espanyol—, va exaltar la figura de «l'expert». Fins a cert punt es podia considerar un desplaçament de la responsabilitat biopolítica en l'expert. Exaltació que contradeïa el menyspreu que el populisme nacional projectava en aquesta figura com a part de l'elit acusada de causar tots els mals que pateix el poble. En aquest sentit, la figura del científic ha estat percebuda de manera dual. Per una banda, va accedir als mitjans de comunicació durant la crisi pandèmica, cosa que de retruc hauria afavorit una certa divulgació científica en menor mesura de les ciències socials, i va capitalitzar la credibilitat que la classe política sembla haver definitivament perdut. Per l'altra, al contrari, va crear lideratges mediàtics més o menys impostats que esdevingueren la diana de les ires populistes atiades per l'extrema dreta. Si ens centrem en les ciències socials i en el cas particular de la sociologia, de bon començament, al País Valencià i a Catalunya (Sanvicén-Torné *et al.*, 2022), es va orientar cap als àmbits on la pandèmia havia tingut més incidència: en l'educació, la desigualtat social i les relacions de gènere, així com en la gent gran o els infants, a part, és clar, de la salut. En el camp de la reflexió científica, també hi va haver la tendència a fer una valoració de conjunt entre febleses i fortalezes estructurals, que al seu torn es va traduir en les respostes que posaven èmfasi en la disrupció que havia representat la pandèmia en contrast amb la inèrcia del sistema. Pensem que aquí l'experiència de la crisi econòmica prèvia té un gran pes, que en la sociologia havia derivat en les consideracions de tipus «gramscià», en el sentit que un dels reptes amb què es trobava la disciplina era donar compte de la transformació radical de les antigues certeses de la societat moderna, així com d'una nova formació social emergent encara per definir. Tesi que es trobava a la base de l'obra pòstuma del sociòleg alemany Ulrich Beck (2016). La urgència pandèmica es podia considerar tant un retorn al pragmatisme com la confirmació d'aquesta posició en la qual s'afirmava la fi d'un «món vell» i l'emergència d'un de nou —bastant galdós, cal dir-ho. Apuntàvem les sospites, però, de fins a quin punt la reorientació de les prio-

ritats en la recerca sociològica responia a la situació d'emergència —i, extrapolant els resultats, en general de les diferents disciplines que s'integren a les ciències socials—, o si s'havia de considerar més aviat l'acomodació a unes convocatòries que, com ja hem dit, privilegiaven la recerca en aquests àmbits. Això, sense menystenir la fortaleses que prèviament a la pandèmia ja tenien la majoria d'àrees esmentades a la sociologia catalana i valenciana, tant en la sociologia de l'educació com des de la perspectiva de gènere.

4. Desescalada i construcció d'una «normalitat» impossible

Recordem ara amb certa ironia l'especulació sobre la forma que adquiria la crisi econòmica durant la pandèmia i la manera de sortir-ne: el ball de lletres que anaven de la V a l'L, i com aviat es va substituir per l'alfabet grec per a denominar les variants del virus, de la Delta o l'Òmicron. L'amnèsia que ens imposa el ritme accelerat que caracteritza el nou mil·lenni fa que alguns ja hagin oblidat la pomposa declaració propagandística de la «nova normalitat», l'estiu del 2020, quan tot just sortíem del confinament, a mitjans del primer any de la pandèmia. Eslògan del que aleshores ingènuament es presentava com l'agulla de la brúixola que marcava el nord de la societat a la fi del confinament, amb una clara vocació performativa. El president socialista, i amb ell el Govern d'Espanya, el va emprar impúdicament sense fer fàstics a un origen obviat: l'oportunisme d'aprofitar el «momentum» provocat per la crisi com una gran ocasió (de fer negoci).

Aquest era el missatge del llibre en el qual s'inspirava el discurs polític, el receptari del magnat de Silicon Valley que havia popularitzat a principis de segle XXI el terme dins l'enquadrament neoliberal que significa el discurs de la «resiliència» (McNamee, 2004): no només calia superar la crisi, sinó aprofitar-la i adaptar-se a les noves condicions per a sortir-ne enfortits. Enfortits qui?, aquesta és la pregunta crucial. El sistema, no pas la societat o la població, és la resposta òbvia si contemplem els resultats. En el mateix sentit haurem de pensar en l'eslògan del «*gran reset*», traduït pel «gran reinici», difós també aquell estiu de grans i vanes promeses. Era una fórmula proposada per l'oracle de Davos (Schwab i Malleret, 2020) com una oportunitat de millorar el sistema per sortir de la crisi sociosanitària, com si aquest mateix sistema no estigués a l'arrel de la zoonosi que va provocar la pandèmia, de les condicions que la varen agreujar —com ara la privatització i les retallades de la política de l'austeritat prèvies aplicades al sistema sanitari o educatiu—, ni de les desigualtats creades anteriorment que n'expliquen l'impacte desigual. Totes dues visions encara estaven amarades de l'argument de la «refundació del capitalisme», vot que sentim cada cop que topem de morros amb una de les crisis que si no ha creat el propi sistema capitalista l'ha ajudat a multiplicar-se. No cal dir que la promesa, que en el seu moment portava associada tota la discussió sobre la renda mínima garantida, s'oblida tan bon punt es creu que la crisi ha estat superada.

Si pensem en el desolador panorama que presenta el món quan efectivament donem la pandèmia per finalitzada, veurem què lluny ens trobem de la propaganda política: en comptes del món més inclusiu que prometien, la desigualtat segueix desenfrenada; les discussions sobre la redistribució de la riquesa i l'activitat han quedat aparcades; i la descarbonització està en plena reculada, aprofitant la crisi energètica i l'escassetat de gas produïda pel conflicte armat a Ucraïna. I és que, com ja s'assenyalava a propòsit de l'autoorganització dels moviments cívics i veïnals a la ciutat de València (Moncusí Ferré i Fioravanti Álvarez, 2022), la desescalada, com a tornada progressiva a «la normalitat», va significar una relaxació de la tensió social que ha estat aprofitada perquè emmudeixin tots els cants de sirena que ens volien fer creure que s'aproximava un redreçament, o una transformació. S'han revelat clarament com el que eren: una manera de protegir el sistema per si de cas la febrada pujava fins a límits que el poguessin posar en perill. El nostre balanç és clar: no hi ha hagut un retorn a cap «normalitat» més enllà de la suspensió de les normes que restringien la mobilitat, imposaven el distanciament social o l'ús de la mascareta, és a dir, les normes de conducta sanitària adoptades per a la contenció de la pandèmia. Fora d'aquest àmbit no hi ha hagut cap retorn, en el sentit que les condicions econòmiques, i amb elles l'ordre social, si han estat modificades, no han millorat pas.

5. Entre la resiliència i la reincidència

A l'hora de fer balanç, els més optimistes han volgut subratllar la resiliència basada en la societat del coneixement que ha fet que en un temps relativament curt es disposés de diferents vacunes, les principals eines per a controlar la pandèmia, amb aportacions considerables del sector públic. Sense oblidar tampoc la robustesa dels sistemes sanitaris, començant per l'esforç abocat pels individus que l'integren. En aquest sentit també s'ha volgut assenyalar la governança de la crisi, que ha evitat que s'estengués el pànic i la desorganització que molts preveïen en la pitjor visió distòpica del futur de les diferents societats que s'enfrontaven a l'amenaça de la pandèmia, malgrat la resistència d'alguns sectors, el malestar més o menys generalitzat així que s'allargava el temps en el qual s'aplicaven les restriccions més estrictes als sectors com el dels serveis en general i el turisme en particular, i els rèdits que certs grups han volgut treure d'aquest malestar.

Una avaluació més ponderada ha consistit a esbrinar si l'afectació es podia considerar conjuntural —com hem vist en principi que podia ser en el cas de la mortalitat i l'esperança de vida, o en un àmbit molt diferent com l'autoorganització veïnal— o si el que feia era agreujar unes tendències no desitjades que ja apuntaven abans —com s'ha dit, de sucumbir a la temptació de la centralització en el cas de l'administració espanyola en particular o a l'avenç de l'anomenat capitalisme de la vigilància arreu—, que si ho valorem de manera pessimista podríem qualificar de «reincidència». És a dir, es tracta de la inèrcia a tornar als mals costums ja imperants abans de la pandèmia, palesa en les promeses que s'han quedat pel camí com la generalització de la

renda mínima garantida universal o la millora en els indicadors mediambientals a partir de l'aturada radical de la majoria de les activitats que contribueixen a la contaminació. Dins aquest calaix, on estem entaforant les diferents tipologies construïdes a partir de la direccionalitat dels efectes de la pandèmia, hi podríem encabir encara aquells fenòmens que fins a la irrupció de la pandèmia es podien considerar emergents —com ara la generalització del teletreball o la concentració de la propietat dels mitjans audiovisuals. A partir d'aquesta experiència sembla que hagin de créixer, o potser han determinat un canvi de tendència —el que alguns creuen que pot haver passat amb la secular tendència al despoblament rural, malgrat el nostre escepticisme al respecte.

Aquesta avaluació, potser pertorbada per un problema d'escala temporal difícil de calibrar, ens porta a una mena d'il·lusió. Per exemple, ja hem dit que l'efecte sobre la mortalitat ens pot semblar conjuntural si tenim en compte la recuperació relativament ràpida que cal esperar de l'esperança de vida a tots els territoris analitzats. Això no obstant, amb la mirada posada en l'ona llarga, podem preguntar-nos si la pandèmia no és un avís sobre el retorn de les malalties infeccioses com una realitat que la transició demogràfica en general i la transició sanitària en particular havien desterrat del nostre imaginari. En efecte, podríem creure que si la pandèmia ha estat el fruit d'una zoonosi, com sembla que apunten tots els indicis, la qual prové del desajust entre el sistema econòmic i el medi ambient, en comptes de considerar-ho un efecte «només» conjuntural, caldria interioritzar-ho com una de les primeres disruptcions del sistema, de manera que en el futur haurem d'estar preparats per a nous episodis pandèmics.

6. Referències bibliogràfiques

- AGAMBEN, G. (1998). *Homo Sacer. Sovereign Power and Bare Life*. Stanford: Stanford University Press.
- ARENDRT, H. (2017). *Verdad y mentira en la política*. Barcelona: Pàgina Indòmita.
- BARCELÓ, M.; ALBERTÍ, E.; VILAJOSANA, J. M. (2022). «Reptes democràtics en temps de pandèmia: el termòmetre dels drets de la ciutadania». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 39-56.
- BECK, U. (2016). *The Metamorphosis of the World*. Cambridge: Polity Press.
- BOIRA, J. V.; NEL·LO, O.; SEGUÍ, J. M.; CHECA, J.; RUIZ, M. (2022). «La Gran aturada. La Mobilitat a Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià durant la crisi sanitària de la COVID 19». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 103-130.
- BURGUEÑO, J. (ed.) (2021). *La nova geografia de la Catalunya Postcovid*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Geografia.
- CAMIADÉ, M.; CICRES, J.; HERRERIA, L. (2022). «Impacte social de la COVID-19 en l'Espai català transfronterer i Andorra». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Impacte social de la COVID-19: Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://doi.org/10.2436/15.3000.01.9>>.
- CARRERAS, A. (2022). «L'impacte de la pandèmia de COVID-19 en l'Economia: Reflexions sobre la ignorància col·lectiva». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Impacte social de la COVID-19: Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://doi.org/10.2436/15.3000.01.4>>.

- CASTELLÓ, M.; SALA-BUBARÉ, A.; SUÑÉ-SOLER, N. (2022). «Fer recerca en temps d'incertesa». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 153-172.
- COROMINES PIULATS, M.; MARTORI MUNSANT, A. (2022). «COVID 19 i comunicació a Catalunya: Accentuació de tendències». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 57-82.
- DOMINGO, A. (2018). «Prólogo: "Y por el monte las sardinas, tralará (bis)". Sobre posverdad y demografía». A: DOMINGO, A. (ed.). *Demografía y Postverdad. Estereotipos, distorsiones y falsedades sobre la evolución de la población*. Barcelona: Icaria, p. 7-15.
- DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (2022a). «Epíleg: Ciències Socials i immunologia biopolítica als Països de parla catalana». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (coord.). *Informe sobre l'Impacte de la COVID-19. Una mirada multidisciplinària*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://doi.org/10.2436/15.3000.01.12>>.
- (2022b). «Epíleg: dos anys i un dia de pandèmia». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (cur.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 197-210. <<https://doi.org/10.2436/15.3000.02.10>>.
- ESPOSITO, R. (2011). *Bíos. Biopolítica y filosofía*. Buenos Aires: Amorrortu.
- FOUCAULT, M. (2001 [1979]). «Naissance de la Biopolitique». *Annuaire du College de France, 79 année. Histoire des systèmes de pensée, année 1978-79*. A: FOUCAULT, M. *Dits et écrits II, 1976-1988*. Paris: Gallimard, p. 818-825.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2021). *Allò que hem après de la COVID-19*. Barcelona: IEC. (Informes de l'Institut; 5)
- MCNAMEE, R. (2004). *The New Normal*. Nova York: Portfolio.
- MONCUSÍ FERRÉ, A.; FIORAVANTI ÁLVAREZ, H. (2022). «Respostes dels moviments urbans enfront de la COVID-19: el cas de València». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 131-152.
- SANVICÉN-TORNÉ, P.; CUSSÓ-PARCERISSES, I.; ABELLÁN LÓPEZ, M. À.; JAREÑO-RUIZ, D. (2022). «Una estranya sacseja les nostres vides. Disseccionant les mutacions de la COVID 19 amb mirada sociològica». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 173-196.
- SCHWAB, K.; MALLERET, T. (2020). *COVID-19: The Great Reset*. Ginebra: Forum Publishing.
- SUREDA GARCIA, B.; MIQUEL LARA, A. (2022). «Efectes de la pandèmia de la COVID-19 sobre sistemes educatius ja vulnerables». A: DOMINGO, A.; BARCELÓ, M. (ed.). *Les mutacions socials de la COVID-19*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, p. 83-102.
- ZUBOFF, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism*. Londres: Profile Books.

Ter@pia transnacional: la telepsicologia amb migrants a Catalunya

---

CARLOTA SOLÉ

Universitat Autònoma de Barcelona
carlota.sole@uab.cat

THALES SPERONI

Universitat Autònoma de Barcelona
thales.speroni@uab.cat

JANNA DALLMANN

Universitat Autònoma de Barcelona
janna.dallmann@uab.cat

RESUM

Aquest article presenta els resultats d'un estudi exploratori sobre la telepsicologia transnacional a Catalunya. Per telepsicologia transnacional s'entén el servei de teràpia en què el pacient i el psicòleg estan separats geogràficament (el pacient migrant al lloc de destinació i el psicòleg al lloc d'origen) i utilitzen algun instrument electrònic per comunicar-se de manera sincrònica (principalment mitjançant videoconferència). Aquest article està organitzat en tres apartats. Al primer, es presenten els conceptes i marcs interpretatius necessaris per analitzar les dinàmiques de transnacionalització i digitalització. Al segon, es descriuen les estratègies metodològiques emprades durant l'estudi exploratori sobre telepsicologia transnacional a Catalunya. Al tercer, es discuteixen els resultats de la investigació empírica a partir de quatre eixos: la relació entre migració, telepsicologia i pandèmia; les formes i els motius que van portar els migrants a utilitzar els serveis transnacionals de telepsicologia; les menes de funcionament de les sessions de telepsicologia, i les relacions entre migrants i psicòlegs. El text conclou amb les reflexions que emergeixen dels resultats de l'estudi exploratori i del debat acadèmic actual sobre telepsicologia i salut mental dels migrants.

---

1. Introducció

Vivim en un món caracteritzat per la transnacionalització de la vida social, no només perquè cada cop més persones creuen fronteres, sinó també perquè els subjectes tenen la capacitat d'establir relacions socials sense necessitat de continuïtat espacial. Així mateix, en la nostra època l'espai digital ocupa un lloc cada cop més rellevant. És en aquest espai on es formen i dissolen molts dels tipus més fonamentals de relacions humanes, des de les íntimes, com les vinculades a la família i l'amor, fins a les més públiques, com les disputes pel poder institucional als estats democràtics.

Des de fa més d'una dècada diferents estudis han demostrat que els migrants contemporanis naveguen en aquest escenari que combina transnacionalització i digitalització, mobilitzant una àmplia gamma d'instruments, recursos i repertoris analògics i digitals per consolidar i sostenir llaços socials transnacionals (Metykova, 2010; Panagakos i Horst, 2006). En el mateix període, un grup significatiu d'investigadors ha cridat l'atenció sobre la dinàmica transnacional de la protecció social (Levitt *et al.*, 2017; Faist, 2019; Speroni, 2019), és a dir, l'accés que tenen els migrants (i les seves famílies) a recursos i serveis de salut, educació i seguretat social dispersos en més d'un territori nacional. Aquesta línia de recerca, però, no ha donat la suficient atenció, fins ara, a la transnacionalització de la salut duta a terme mitjançant la digitalització dels serveis sanitaris.

En concret, és a partir d'aquest buit que s'aborda la telepsicologia transnacional a Catalunya. Per telepsicologia s'entén el servei de teràpia en què el pacient i el psicòleg estan separats geogràficament i utilitzen algun instrument electrònic (com el telèfon o l'ordinador) per comunicar-se de manera sincrònica (Manhal-Baugus, 2001). D'aquesta manera, el concepte al·ludeix a la interacció per via electrònica entre el pacient migrant al lloc de destinació i el psicòleg al lloc d'origen (o en un tercer país).

L'estudi d'aquestes pràctiques també es justifica per l'adopció accelerada de la telepsicologia (Hackbarth i Cata, 2021) generada per la pandèmia de la COVID-19. Per tant, la telepsicologia transnacional és un fenomen que permet reflexionar sobre les interfícies entre transnacionalització i digitalització de la vida social i dels serveis de salut mental.

Aquest article està organitzat en tres apartats principals. Al primer, es presenten els conceptes i marcs interpretatius necessaris per analitzar les dinàmiques de transnacionalització i digitalització. Al segon, es descriuen les estratègies metodològiques emprades durant l'estudi exploratori sobre telepsicologia transnacional a Catalunya. Al tercer, es discuteixen els resultats de la investigació empírica a partir de quatre eixos: la relació entre migració, telepsicologia i pandèmia; les formes i els motius que van portar els migrants a utilitzar els serveis transnacionals de telepsicologia; les menes de funcionament de les sessions de telepsicologia, i les relacions entre migrants i psicòlegs. El text conclou amb reflexions que emergeixen dels resultats de l'estudi exploratori i del debat acadèmic actual.

2. Transnacionalització i digitalització de la vida social i dels serveis de salut mental

El llançament de *Nations Unbound*, escrit per Linda Basch, Nina Glick Schiller i Cristina Szanton Blanc (1994), va marcar l'inici de la mirada transnacional als estudis migratoris i en diversos camps de la sociologia (Levitt i Sørensen, 2004). Aquestes autores van definir el transnacionalisme com el procés pel qual els migrants forgen i sostenen múltiples llaços socials que aproximen les societats d'origen i destí (Basch, Glick Schiller i Szanton Blanc, 1994: 6).

La perspectiva transnacional dona centralitat a la pràctica en l'estructuració de la societat. En part, nega els pressupòsits nacionalistes i globals i proposa una mirada multiescala del que passa als espais nacionals, «a sota d'ells» (Dobbs i Levitt, 2017), «entre ells» i «més enllà d'ells» (Bauböck, 2016). En lloc de suposar la primacia de l'escala nacional, aquesta perspectiva emfatitza la capacitat dels actors mòbils de constituir espais d'acció i interacció multilocalitzats. A fi d'interpretar aquestes interaccions transfrontereres, Levitt i Glick Schiller proposen el concepte d'espai social transnacional, entès com «[...] un conjunt de xarxes de relacions socials interconnectades a través de les quals les idees, pràctiques i recursos són intercanviats, organitzats i transformats de manera desigual» (2004: 605). Els espais socials transnacionals es caracteritzen pels vincles simbòlics i per la interacció multisituada i multidimensional entre migrants, no migrants, organitzacions i institucions, que creuen les fronteres (Levitt i Jaworsky, 2007). Aquestes relacions travessen no només els llocs d'origen i destí dels migrants, sinó també altres llocs amb què ells aconseguen mantenir vincles a partir de mediacions de xarxes socials i familiars, polítiques diaspòriques i organitzacions religioses i culturals (Levitt i Jaworsky, 2007).

La perspectiva transnacional va aportar un aspecte fonamental a la definició de les migracions: en lloc de ser descrit com un procés lineal —del país d'origen al de destinació— es reconeix l'existència de formes plurals de mobilitat, que es poden caracteritzar per la pertinença simultània a més d'un lloc (Levitt *et al.*, 2017). Conseqüentment, la migració és entesa com un procés complex i multidireccional, en tant que la persona migrant es comprèn com un subjecte actiu les decisions del qual no es limiten ni a les directrius de les polítiques migratòries ni a un càlcul individualista de caràcter utilitarista. Per contra, el migrant és reconegut com a subjecte capaç de desenvolupar estratègies intersticials en relació amb les estructures socials i els estats nacionals.

La mirada transnacional ha permès cridar l'atenció sobre uns fenòmens tractats de manera dispersa (Solé i Cachón, 2006: 38). Com a resultat, durant les darreres dues dècades han anat apareixent nombrosos subcampus de recerca, com per exemple els que analitzen les pràctiques transnacionals en l'àmbit de la vida familiar, de la cultura, de les activitats religioses, de la política, de l'economia, entre altres (Vertovec, 2003).

En aquesta línia, els investigadors afirmen que la tasca de demostrar l'existència empírica de la dimensió transnacional de la vida social ja va ser conclosa fa més de deu anys (Levitt i Jaworsky, 2007: 130). Actualment, el repte consisteix a desenvolupar i consolidar marcs conceptuals que permetin interpretar i explicar la complexitat dels matisos dels fenòmens transnacionals en els diferents contextos sociohistòrics. Això és el que busquen els estudis que aborden la transnacionalització de la protecció social.

Durant mig segle, s'ha emfatitzat la importància de la protecció social per a l'estudi de les dinàmiques de mobilitat i els processos d'integració social dels migrants. Recentment, s'ha desenvolupat l'agenda de recerca de protecció social transnacional. Aquestes investigacions busquen interpretar els arranjaments entre recursos formals i informals de protecció social que permeten als migrants accedir a la salut, l'educació i la seguretat social a través de les fronteres (Levitt *et al.*, 2017; Faist, 2019; Speroni, 2019). Es reconeixen les estratègies per combinar les quatre fonts de protecció social (Estat, mercat, família i comunitat) fins i tot si estan ubicats en diferents estats nacionals (Levitt *et al.*, 2017). És així que es discerneix entre aquesta perspectiva i el nacionalisme metodològic.

La digitalització de la salut obre nous camins per a la transnacionalització de la protecció social. En la mesura que no requereixin proximitat espacial, els serveis de telemedicina —definites com la prestació de serveis de salut a distància mitjançant l'ús de mitjans de comunicació i informació digitals— poden ser mobilitzats pels migrants en les seves estratègies de construcció d'esquemes de protecció social «des de baix».

Aquest estudi s'interessa per la interfície entre digitalització i transnacionalització. En la definició de telepsicologia proposada no s'inclouen pràctiques comunicacionals asíncrones com és el cas d'alguns estudis que utilitzen el terme *e-therapy* o *cybertherapy* (Manhal-Baugus, 2001). En concret, ens referim sobretot a psicoteràpia per videoconferència (Backhaus *et al.*, 2012). Segons estudis previs, un dels principals avantatges de la telepsicologia davant de la teràpia presencial és que augmenta la possibilitat que alguns col·lectius acudeixin als serveis de salut mental i evita possibles situacions estigmatitzants o incòmodes (Backhaus *et al.*, 2012). En aquesta línia, Suler (2004) assenyala l'eventualitat que, en l'espai digital, es generi un efecte de desinhibició que faciliti la intimitat i la confiança entre pacient i psicòleg.

Pel que fa a l'efectivitat de les sessions de teràpia, Hilty *et al.* (2013) i Ye *et al.* (2014) argumenten que la telepsicologia no presenta una pèrdua de qualitat en comparació de les teràpies presencials. Pel que fa a la relació cost-benefici, hi ha evidència que demostra que la telepsicologia pot conduir a un estalvi de costos i temps, no només per al pacient, sinó també per al professional i el sistema de salut en conjunt, cosa que també pot facilitar l'accés als tractaments (Ye *et al.*, 2014). És per això que la integració de la telepsicologia als sistemes nacionals de salut està, els darrers anys, a l'agenda de la Unió Europea (Topooco *et al.*, 2017), que, a mitjà termini, impulsarà una important transformació digital als serveis de salut (Ricciardi *et al.*, 2019). Tot i els

potencials avantatges de la telepsicologia, Mohr, Riper i Schueller (2018) assenyalen l'existència de molta resistència per part dels pacients en relació amb els serveis digitals de salut mental.

En qualsevol cas, l'emergència sociosanitària provocada per la pandèmia de la COVID-19 ha accelerat el procés de digitalització dels serveis de la salut que inclouen a la telepsicologia. També, s'ha manifestat la necessitat de comprendre millor l'accés a aquests serveis per part de les poblacions vulnerables, en particular pels migrants (Disney *et al.*, 2021; Garrido *et al.*, 2022). Tanmateix, els estudis que han abordat l'ús de la telepsicologia entre la població migrant són escassos (Disney *et al.*, 2021). A més a més, no identifiquem investigacions que articulin una perspectiva transnacional amb les pràctiques de telepsicologia realitzades entre migrants als llocs de destinació, junt amb els professionals als països d'origen. Aquest procés l'anomenem telepsicologia transnacional.

La telepsicologia transnacional articula els avantatges i les possibilitats de les pràctiques no transnacionals (per exemple, l'eficiència i flexibilitat de temps i lloc) amb aspectes que li són propis i especialment adequats a les possibles necessitats dels migrants en relació amb els serveis de salut mental. Entre aquests, podríem esmentar els vinculats a aspectes econòmics (depenent dels països d'origen i destí del migrant, el cost de les consultes pot variar molt), lingüístics (psicòleg i pacient comparteixen la mateixa llengua) i culturals (psicòleg i pacient comparteixen codis, valors culturals i memòries col·lectives).

En concret, amb aquest estudi exploratori es pretén comprendre les pràctiques transnacionals de telepsicologia a Catalunya, així com els continguts d'aquestes dinàmiques terapèutiques, i comprovar si aquests possibles avantatges existeixen per a les persones entrevistades.

3. Estratègies metodològiques de l'estudi exploratori

Aquest article presenta els resultats d'un estudi exploratori sobre l'ús de teràpies en línia per part de migrants residents a Catalunya i amb professionals ubicats en altres països. Per una banda, cal recalcar que l'ús de teràpies en línia és un fenomen que ha estat poc estudiat malgrat la prevalença alta. Conseqüentment, l'absència d'estudis que articulen l'anàlisi de la transnacionalització i la digitalització en la salut mental, justifica el caràcter exploratori de la investigació. Per l'altra banda, cal comprendre els aspectes generals d'aquest fenomen per poder-ne discutir les possibles implicacions, tant per a la recerca futura com per a les polítiques públiques i accions d'intervenció en l'àmbit català i europeu.

Segons Stebbins (2001), els estudis exploratoris dins de les ciències socials es dissenyen sistemàticament per generar descripcions i enteniments de fenòmens emergents i en procés de descobriment. El mateix autor defensa la rellevància dels enfocaments qualitius en aquest tipus d'estudis, ja que són els que permeten més flexibilitat i un procés inductiu amb més riquesa i obertura.

La flexibilitat en l'ús de les tècniques de recerca és necessària en el cas dels estudis exploratoris, tant per donar resposta als problemes emergents com per cercar de provar les diferents hipòtesis de treball que sorgeixen abans i durant el procés d'investigació. En aquest sentit, partim d'un enfocament qualitatiu, dins del qual fem un mapatge dels fòrums i grups en línia a WhatsApp, Facebook, Reddit i Discord, utilitzats per migrants residents a Catalunya, per tal d'identificar el contingut i els autors dels posts que tractaven sobre salut mental, en general, i l'ús de serveis en línia, en particular.

Aquesta primera aproximació ens ha permès tenir una noció general de la prevalença del fenomen en diferents comunitats de migrants, així com el tipus de problemes plantejats per aquests actors. En base a les dites qüestions, hem organitzat entrevistes semiestructurades en profunditat amb migrants que usen (o han fet servir en algun moment del passat recent) serveis de salut mental en línia amb professionals ubicats al país d'origen del migrant.

D'aquesta manera, s'han fet vuit entrevistes semiestructurades, presencials i en línia (el mètode d'entrevista sempre l'ha decidit l'entrevistat). Al final, s'han realitzat tres entrevistes en línia i cinc presencials que han durat, de mitjana, seixanta minuts. Les entrevistes tenien cinc parts: a) Trajectòria migratòria i integració/participació a Catalunya; b) trajectòria com a usuari de serveis de suport a la salut mental; c) la decisió per la telepsicologia; d) l'elecció del professional; e) funcionament de les sessions. Hi han participat persones de Xile, Perú i Colòmbia.

Prèviament es va realitzar una entrevista amb una sociòloga migrant usuària de serveis de telepsicologia. Ella va col·laborar en l'avaluació i la complementació del guió d'entrevistes. Addicionalment, es va dur a terme una entrevista amb una persona migrant que fa teràpia presencial, a fi de poder contrastar aquesta experiència presencial amb les altres en línia.

IMATGE 1

El web del projecte

Home   Nuestro Equipo

– Formas de participación   CAT

Colabora con el proyecto Telepsicología Migrante

Estamos realizando entrevistas para saber más sobre el uso de la telepsicología transnacional por parte de personas migradas en Cataluña. Invitamos a personas migradas usuari@s y a profesionales de la salud mental a conversar sobre sus experiencias con la telepsicología. Use el formulario o contáctenos directamente para participar en el proyecto.

Per a la captació, hem fet servir xarxes de persones migrants a Catalunya, majoritàriament grups de WhatsApp. Específicament, s'ha enviat un cartell amb informacions sobre el projecte a les persones potencialment participants. Per tal que poguessin contactar de manera senzilla amb l'equip investigador, es va dissenyar una pàgina web amb un formulari de contacte (en català i castellà) que es va indicar al mateix cartell.

Les entrevistes es van sotmetre a l'anàlisi de contingut categorial (Bardin, 1977) amb el suport del programari Atlas.ti. L'anàlisi categorial «funciona desmembrant el text en unitats, en categories segons reagrupaments analítics» (Bardin, 1977: 153). En aquest estudi, les entrevistes es van analitzar a partir de categories que es divideixen en quatre eixos: *a*) el context individual i terapèutic; *b*) el contingut, el format i la justificació de les pràctiques terapèutiques en línia; *c*) les implicacions de la cultura (llenguatge i món simbòlic); *d*) els recursos i les estratègies vinculats a la telepsicologia.

4. La telepsicologia transnacional a Catalunya

En aquesta secció discutim els resultats de l'estudi exploratori amb migrants que són usuaris de serveis de telepsicologia transnacional. En la mesura que són pràctiques que només s'estableixen i es mantenen a partir de l'esforç dels subjectes, sense suport institucional, es donarà centralitat a la narrativa individual sobre aquest fenomen.

4.1. Migració i telepsicologia en temps de pandèmia

Frida té teràpia amb la mateixa professional des de fa uns quants anys. Van canviar a la modalitat virtual, en primera instància, per la pandèmia i les restriccions de mobilitat associades i, després, la van mantenir per la mudança de Frida a l'estranger. Altres persones entrevistades van prendre la decisió de buscar assessorament psicològic posteriorment al projecte migratori i, per tant, van iniciar les sessions directament de manera virtual. Larissa, Pablo i Marina, per exemple, mai van conèixer els professionals de manera presencial. Larissa viu a Catalunya des de fa més de deu anys; tot i això, ens descriu el pes que va tenir per a ella trobar una professional del seu país d'origen.

Pablo, que abans de començar a tenir sessions amb el seu terapeuta actual va acudir a sessions presencials al seu país d'origen, constata que el canvi a la virtualitat no li va ser sobtat. Reflexiona que, a causa de la distància amb el territori en combinació amb les conseqüències de la pandèmia, ja havia estat acostumat a la comunicació telemàtica. De la mateixa manera, Larissa confirma estar en contacte diari amb els seus parents que viuen al país d'origen. D'una banda, està acostumada a la comunicació virtual, i, de l'altra, lamenta la pèrdua de «la quotidianitat» i percep el contacte i les relacions establerts a través dels mitjans virtuals disponibles com a «més freds».

En el cas de Marina, l'entrellaçament de la transnacionalitat i la digitalització es fa particularment palpable. En elaborar la situació que la va portar a buscar assistència psicològica, descriu la seva tendència «d'escapar de la realitat» de la seva vida quotidiana a Catalunya. L'aïllament que descriu es vincula a la sensació que la vida al seu país d'origen segueix amb normalitat, només que ara sense la seva presència física. Aquesta sensació està sustentada per les possibilitats de mantenir el contacte amb els amics i les amigues de manera virtual, en aquest cas sobretot a través de videotrucades. «[...] La meua família a Bogotà estava bé, jo mantenia la meua feina, mantenia les meves amigues, mantenia les meves xarxes allà». La pandèmia va ser un factor que va accelerar aquest acostumament a les activitats virtuals. Alhora, van augmentar tant la demanda com l'oferta digital de serveis del sector de la psicologia.

Frida, a més, ens explica les dificultats que va significar la pandèmia pel que fa a la gestió dels documents d'identitat necessaris en cas de ser estranger a Catalunya. Va tenir experiències negatives per aconseguir el permís de permanència i les restriccions van agreujar aquesta situació. A més a més, ens parla de la condició d'un parent que es troba al país sense tenir els papers regularitzats i conta el moment complex que va passar la seva família. D'aquesta manera, Frida constata la importància de l'acompanyament psicològic durant el procés migratori viscut i les consideracions del retorn. En altres paraules, per a Frida la pandèmia va posar en dubte la seva decisió migratòria.

Carina recorda que els desafiaments associats al projecte migratori van estar influenciats de manera destacada per la pandèmia i les restriccions de mobilitat. El treball solitari que implica una recerca de tesi doctoral, entrellaçat amb l'absència d'activitats presencials i una situació complexa a casa seva, la van portar a sentir la manca de xarxes establertes com a factor central per començar a tenir assessorament psicològic. També Frida esmenta la importància de comptar amb una xarxa d'amics o persones conegudes prèviament a la pandèmia. En concret, va subratllar el paper positiu del seu grup d'amigues amb qui es va poder trobar al barri.

Totes les persones que hem entrevistat assisteixen a sessions psicològiques amb professionals al país d'origen del migrant. A l'apartat següent traçarem les diferències entre la modalitat virtual i la modalitat presencial assenyalades durant aquestes entrevistes.

4.2 Camins personals cap a la digitalització transnacional de la teràpia

Com hem esmentat anteriorment, algunes de les persones que hem entrevistat van conèixer el seu professional actual de manera presencial. Frida, per exemple, va tenir anys de sessions amb la mateixa psicòloga que ara l'atén virtualment. El cas de Paula és similar, atès que va trobar la seva psicòloga actual a través de la recomanació d'una amiga després d'haver canviat repetida-

ment de professional. A més, va fer reunions presencials al país d'origen durant nou mesos abans de migrar a Catalunya. Per la migració —i abans de començar la pandèmia— van decidir seguir les sessions de manera virtual.

Paula, quan feia un temps que vivia a Catalunya, va decidir buscar una persona psicòloga presencial, atès que les cites virtuals no li semblaven òptimes. «[...] No tenia el sentit que té ara [...], a través del Zoom, perquè, és clar, la pandèmia va accelerar això i va significar que ja tot es faci a través d'aquest tipus de plataforma [...]», constata. Efectivament, va començar una teràpia amb una professional a Catalunya a través del CAP, però quan la seva psicòloga va canviar de feina i ella es va traslladar a un altre país europeu, va decidir reprendre les sessions amb la seva psicòloga en origen. Ens explica que la professional ja havia traslladat totes les seves activitats a l'espai virtual i que arran de la pandèmia ja no comptava amb un consultori. L'enfocament de la terapeuta, la independència de la ubicació i la relació de confiança establerta són factors que van ser arguments fonamentals per atendre les sessions virtualment.

Loreto també va conèixer la seva professional, amb qui queda virtualment en l'actualitat, abans d'arribar a Catalunya. De fet, és la mateixa psicòloga amb qui va tenir sessions virtuals abans de la pandèmia quan totes dues eren al mateix país, atesa la gran distància entre les seves ciutats de residència. La confiança establerta amb la persona va ser més important per a Loreto que la distància física, encara que li agradaria poder tenir les reunions presencialment. Sempre que va ser possible, va viatjar per atendre les sessions de manera presencial, cosa que evidentment no pot fer des de Catalunya, per la qual cosa les atén virtualment.

Carina, en canvi, va trobar el seu professional a través d'una cerca per internet. Després d'haver vist anuncis virtuals en diferents plataformes, va iniciar la indagació sobre les possibilitats i va contactar amb persones que oferien sessions de teràpia de manera virtual, sempre demanant informacions més detallades. Va decidir fer una primera sessió «sense compromís» amb el seu psicòleg actual. El preu menor de les sessions al seu país d'origen en comparació de les de Catalunya va ser el punt de partida per buscar-ne al país d'origen, ja que vivia dels seus estalvis i amb una taxa de canvi molt desfavorable. L'empatia, la bona atenció i l'edat del professional la van convèncer de quedar-s'hi.

Larissa també va començar directament amb sessions virtuals. Va contactar amb la seva psicòloga a través de la recomanació d'una amiga. No obstant el temps prolongat que porta vivint fora del seu país d'origen, va buscar una persona que fos de la mateixa nacionalitat. Per a Larissa, la referència directa, l'enfocament de la professional i el preu menor en comparació de les sessions a Catalunya van ser factors centrals en la seva iniciació amb les sessions virtuals.

Pablo també va trobar el seu psicòleg actual a través de la recomanació d'una amiga. Ell havia sol·licitat suggeriments via grups virtuals i va rebre resposta d'una amiga seva que li va parlar

bé del seu professional. Va quedar-hi per a una primera sessió i decidí continuar amb ell. Anteriorment a la migració, Pablo va fer sessions presencials amb un altre psicòleg. La seva migració va ser el pretext per interrompre el treball amb aquest psicòleg i ens comenta que està molt més convençut del procés amb l'actual professional.

L'estratègia de Carolina per trobar una psicòloga va ser preguntar a un familiar que assistia a sessions de telepsicologia si el seu terapeuta li podia donar suggeriments d'altres psicòlegs o psicòlogues al país d'origen amb qui es pogués posar en contacte digitalment. Constatada que sabia que si s'hagués posat «molt primmirada», la recerca hauria estat complicada, a causa de l'alta oferta. Efectivament, va iniciar sessions virtuals amb la psicòloga recomanada per la terapeuta del familiar. Comenta que durant un viatge de vacances al seu país d'origen, la professional la va informar que ja no atenia de manera presencial, perquè a causa de la pandèmia havia canviat tota l'atenció a la modalitat virtual.

Destaquem que els camins cap a la telepsicologia varien amb cada persona, és a dir, són molt individuals. Tanmateix, es poden destacar alguns aspectes transversals. Pel que fa als migrants entrevistats que no comptaven amb un contacte amb professionals establert anteriorment a la migració, la mobilització de contactes de les xarxes migrants a Catalunya o dels contactes al país d'origen va ser una estratègia comuna en la iniciació de sessions d'acompanyament psicològic. En situacions de dificultats o de crisi es van mobilitzar recursos, precisament relacions de confiança «indirecta» dins de les xarxes establertes, en comptes de buscar «des de zero» en un present en què l'oferta és cada cop més àmplia. Per a algunes de les persones entrevistades, els professionals trobats digitalment van ser fins i tot una alternativa més preferible en comparació amb experiències fetes de manera presencial.

D'una banda, sospitem que, en la vida transnacional, estar inserit en xarxes que sobrepassen les fronteres nacionals fa l'accés a la telepsicologia més probable. El fet de ser lluny del país d'origen i, per tant, de connectar-se sovint amb amics i familiars de manera digital, pot influir positivament en la decisió de contactar virtualment amb persones professionals de la psicologia. A més a més, és presumible que les recomanacions sobre professionals que puguin formular els familiars o amics es refereixin al context del país d'origen o connacional, fet que enforteix les constel·lacions transnacionals. En diversos casos, les persones entrevistades exposaven la participació dels familiars en origen en la modalitat del pagament de la teràpia, o en la gestió de les transferències o, directament, en la implicació econòmica. Generalment, els costos de les sessions terapèutiques als països d'origen són més baixos en comparació amb les presencials a Catalunya.

D'altra banda, en els casos de les persones entrevistades, la pandèmia va tenir un rol important a l'hora d'acceptar la modalitat virtual d'activitats de la vida quotidiana que anteriorment solien realitzar-se de manera presencial. Fins i tot les persones que van subratllar la seva preferència

presencial, van iniciar el procés de l'acompanyament psicològic de manera virtual en temps de pandèmia.

4.3. Pràctiques de la telepsicologia

«Necessito estar asseguda en un espai tranquil, en silenci, amb el meu ordinador i amb una bona connexió a internet per atendre la sessió», afirma Frida. Ella, com les altres persones que vam entrevistar, té experiències amb la telepsicologia. Regularment atén les sessions de teràpia de manera virtual. Per reunir-se el dia i l'hora acordada, la terapeuta li envia l'enllaç de la videoconferència el mateix dia de la sessió. Frida des de Barcelona i la seva psicòloga des del seu país d'origen es reuneixen a través d'una aplicació. És així que continuen el procés terapèutic iniciat fa molts anys malgrat el projecte migratori.

La tecnologia és central per a la telepsicologia. Un dispositiu prou sofisticat per poder establir una connexió virtual i una bona connexió a internet són requisits per fer ús de l'àmplia oferta de serveis psicològics virtuals. Aquest fet també implica la necessitat de tenir un mínim de competències digitals. Cercar professionals independentment de la seva ubicació espacial possibilita una indagació molt específica en relació amb les característiques i els enfocaments dels diferents professionals. Les dificultats que puguin sorgir durant les sessions poden ser el resultat de fallades digitals, talls a la connectivitat o problemes amb els programes disponibles, per exemple. Frida descriu moments en plena sessió en els quals la imatge es queda congelada i comenta que, en tornar, ja no és el mateix. Així, explica que és indispensable tenir una bona connexió a internet per poder mantenir reunions satisfactòries. Contràriament, es poden integrar altres elements a les sessions. Per exemple, Carina destaca l'avantatge de poder compartir enllaços i altres materials digitals. La possibilitat de gravar és interessant tant per a clients com per a professionals.

Si es compara les sessions presencials amb la modalitat telemàtica transnacional, destaquen diferències pel que fa al temps i a l'espai. El canvi d'horari, per exemple, és un aspecte que tres de les persones entrevistades expliciten com una dificultat gran en la gestió i efectuaació de les sessions. Haver de compaginar el propi horari d'activitats amb el de la persona professional en una altra zona horària, a més a més de considerar els canvis desiguals als dos països del temps d'estiu al temps d'hivern i viceversa, feia la planificació molesta. Per a Larissa, al contrari, significa un avantatge. L'oportunitat de connectar-se amb la psicòloga des de casa seva i fora de l'horari laboral català —a la nit— l'allibera d'un esforç de coordinació pel que fa a les tasques professionals i de cura. En conseqüència, pot utilitzar l'hora de la teràpia com a temps per a ella: «me'n vaig al balcó abrigadeta, em fumo uns cigarrets [riu] i... i superbé!».

El desplaçament al consultori desapareix en la modalitat virtual. Mentre que algunes de les persones entrevistades ho perceben com un avantatge en termes d'estalvi de temps i de més facilitat de coordinació amb altres activitats, Pablo reflexiona sobre el trasllat de responsabilitat

des de la persona professional cap a la persona clienta: mentre que en cites presencials l'únic aspecte que havia de gestionar era el desplaçament, a les virtuals era ell qui havia d'organitzar l'espai, la tranquil·litat de l'entorn immediat i la bona connectivitat. De fet, per dur a terme les reunions, les persones entrevistades van subratllar la necessitat de comunicar i negociar amb el seu entorn per garantir unes circumstàncies òptimes. A tall d'exemple, Loreto informa els seus companys de pis que té sessió i els demana que no la interrompin, i Carolina procura coordinar-se amb la parella per tenir el pis per a ella.

Un aspecte que les persones que vam entrevistar aprecien gairebé unívocament de les sessions telemàtiques és el fet de compartir el mateix llenguatge amb els professionals. Carolina, per exemple, explica que el tema de l'expressió havia estat difícil quan va arribar a Catalunya: si parlava en castellà, com era possible que no s'entengués amb les persones? Afirmava que se sentia sensible amb el llenguatge i va tenir la sensació que havia de ser cautelosa a l'hora de parlar. De la mateixa manera, Pablo diu que solia parlar «una mica més neutre i més lentament», i Larissa constata que sentia haver de «traduir» allò que realment volia dir. També Pablo percep haver de «buscar la paraula correcta» per fer-se entendre; o Marina, que detalla l'emoció que va sentir quan la seva psicòloga en una de les primeres sessions va utilitzar una paraula que no es feia servir a Catalunya, per anomenar un objecte de la vida quotidiana.

De fet, la sensació de connexió per compartir el mateix llenguatge va més enllà de l'idioma. L'experiència política, social i cultural compartida amb les persones psicòlogues va ser un aspecte central durant les entrevistes. Tenir coneixement de vivències en les mateixes circumstàncies polítiques en relació amb moviments socials, eleccions o altres esdeveniments públics del país d'origen —els quals van tenir poca rellevància a Catalunya— va resultar significatiu per a les persones migrades entrevistades. Carolina, per exemple, fa referència a moviments socials importants que la van commoure profundament i li van causar sensacions d'impotència, ganes de tornar i por, però que van tenir molt poca repercussió al seu entorn català.

Carolina també s'esplaiava sobre les dificultats d'explicar les diferències en el context social, la precarietat laboral i del sistema de salut al seu país d'origen, sobretot en temps de crisi. De manera similar, Pablo afirma la dificultat de transmetre, a persones socialitzades a Catalunya, la diferència vital pel que fa a problemàtiques socials com poden ésser preocupacions elementals —un sou o una jubilació dignes— i perspectives de futur al seu país d'origen. El fet d'haver experimentat una realitat diferent de la de la seva psicòloga catalana va fer el procés d'establir una relació de confiança més complex, opina.

Aquests aspectes del context social van ser complementats amb reflexions sobre un context geogràfic compartit. Esdeveniments com ara catàstrofes naturals, o coneixements detallats sobre particularitats regionals són descrits com punts de partida per iniciar la conversa terapèutica. Larissa ens comenta que a les seves primeres sessions comparava el «caos» que sentia internament amb el temps posterior a un terratrèmol. Confirma que se sentia entesa per la seva

terapeuta perquè venia del mateix país i havia viscut els mateixos terratrèmols amb tots els seus efectes.

Els aspectes culturals també es van esmentar en aquest mateix sentit. Les diferències nacionals d'idees i d'ideals sobre la família, la criança i les relacions amistoses es van tractar en les entrevistes. Marina, Carina i Pablo indiquen la seva commoció en poder referir-se a personatges poc coneguts a Catalunya, però molt comuns al país d'origen. Pablo afirma que un moment difícil en què s'havia trobat era quan buscava assessorament psicològic i necessitava algú que pogués tenir empatia amb ell i les seves vivències durant l'adolescència en una capital llatinoamericana, alhora que reitera que li hauria costat un esforç explicatiu molt més gran comunicar-se i construir aquesta empatia si la persona hagués estat de Catalunya, Espanya o qualsevol altre país que no fos el seu. Generalment, els diferents aspectes compartits són descrits com a possibilitats d'establir connexions amb la persona psicòloga i, per tant, per establir una relació de confiança amb més facilitat. És aquest aspecte que ens ocuparà al següent apartat.

4.4. La relació amb la persona professional: distància i confiança

Siegmund i Lisboa (2015: 170) destaquen la importància de la relació de confiança entre els professionals de la psicologia i els seus clients per al progrés terapèutic. Per a les persones entrevistades, quines implicacions va tenir atendre les sessions terapèutiques virtuals pel que fa la relació de confiança?

Algunes de les persones entrevistades van conèixer els seus terapeutes amb anterioritat i, per tant, van comptar amb una base de confiança per fer el pas a «traslladar» les seves sessions a l'espai virtual. En altres casos, les relacions només es van desplegar en la comunicació virtual. Aquests vincles establerts «a distància» van ser descrits de manera positiva. De fet, en els casos de les persones entrevistades, les especificacions referides a conflictes amb professionals corresponien només a experiències presencials.

El que no es dona en les sessions virtuals és la copresència física de clients i terapeutes. Marina, Pablo i Frida es van referir a aquest fet com a una mancança. Van considerar que poder percebre tot el cos de l'altra persona, la seva gesticulació i els seus moviments, tant com les olors i els sons de l'entorn, és molt enriquidor per a la comunicació. Larissa va connectar aquesta copresència amb el concepte d'intimitat en contraposició a la fredor d'una pantalla: «Que ni sento la respiració de l'altra persona a la qual estic explicant una cosa que és important!», va exclamar durant l'entrevista.

Pablo, en un sentit similar, reflexiona sobre la visió restringida que implicava la pantalla del dispositiu usat per a la sessió. Al cap i a la fi, hom no podia saber si hi havia altres persones a

l'altra banda de la connexió, si la professional estava sola o en quin lloc específicament s'ubicava. Durant les sessions havia sentit, ocasionalment, sorolls que no va saber associar amb l'entorn i, des d'aleshores, es preguntava per l'ambient en què es trobava la seva interlocutora. Un abordatge interessant en referència a aquest aspecte ens el descriu Carina. El seu professional va integrar una descripció detallada sobre el seu lloc de treball a una de les primeres sessions, inclosos aspectes sensorials com els sons que poguessin aparèixer durant el temps compartit, fet que permetia, parcialment, compensar la mancança de la copresència física.

Les entrevistes van demostrar de manera anecdòtica la necessitat de repensar l'establiment d'una relació de confiança entre clients i professionals en la modalitat virtual i a distància. Aquesta modalitat és certament avantatjosa a l'hora de cercar assessorament especialitzat i independent de la ubicació espacial. És així que Larissa i Pablo, per exemple, van explicitar la rellevància que va tenir per a ells el fet que els seus professionals treballessin amb un enfocament explícitament feminista. Per a Loreto, l'enfocament psicoanalític és allò que buscava. Mentre que les persones entrevistades no coneixien necessàriament el corrent psicològic al qual s'adscriuen els seus professionals, la integració explícita d'enfocaments específics i mètodes «alternatius» van resultar aspectes valorats positivament que van contribuir a establir una relació de confiança.

Hem vist que el fet de poder accedir a una gran varietat de professionals a través d'internet, és a dir, independentment de la localització geogràfica, és un avantatge important de la telepsicologia. Tot i així, hem de ser conscients de la informalitat d'aquesta pràctica. Com que no és regulada, la telepsicologia no compta amb mecanismes explícits per a la gestió de casos de conflicte entre professionals i clients o fins i tot d'abús, per exemple. Reflexionar sobre la relació de confiança desvela inquietuds sobre possibilitats de protecció tant dels clients com dels professionals.

5. Reflexions finals

L'objectiu d'aquest estudi és fer una primera aproximació teòrica i empírica al fenomen de la telepsicologia transnacional. Un conjunt de pràctiques que romanen invisibles malgrat la seva prevalença a les comunitats migrants i les múltiples implicacions per a la reflexió sobre les interfícies entre la digitalització i la transnacionalització dels serveis i recursos de salut mental. Com a conclusió, ens agradaria esmentar algunes qüestions que poden servir de base per a futurs estudis i reflexions.

La primera pregunta que sorgeix d'aquest estudi és: la telepsicologia transnacional és una realitat exclusiva dels migrants? A l'inici del projecte pensàvem que sí, que la psicologia transnacional només afecta els migrants. Tot i això, en conèixer diferents camins que van conduir a aques-

ta pràctica, arribem a dues possibilitats més de transnacionalització de la telepsicologia. D'una banda, la que duen a terme abans de la migració les persones que estan preparant un projecte migratori i que contracten professionals als llocs de destinació com a part d'aquesta planificació. De l'altra banda, la transnacionalització que estableixen els psicòlegs de països amb una baixa renda per capita que (activament) ofereixen els seus serveis als ciutadans (migrants i no migrants) que resideixen en països on els serveis de psicologia tenen preus més alts. A més, és un fenomen particularment possible en el cas de països que comparteixen el mateix idioma.

La segona pregunta es deriva de la manera com les persones entrevistades van narrar les seves trajectòries com a usuàries dels serveis de telepsicologia. És la telepsicologia transnacional un exemple més de la (auto)responsabilitat dels migrants? A causa de les dificultats d'accés als serveis públics de salut mental i la diversitat de cultures terapèutiques, la gestió dels serveis de salut mental es converteix en una tasca que recau sobre els usuaris, que han de compensar les fallades del sistema sanitari mitjançant un esforç tant econòmic com personal i emocional. A més, la falta de regulació de facto i de conscienciació sobre els riscos d'aquest tipus de serveis fa que els migrants siguin més vulnerables a qualsevol tipus de mala conducta/pràctica per part dels professionals.

La tercera pregunta està directament relacionada amb la segona. És possible regular i protegir l'accés i l'ús dels serveis de salut mental digitals i transnacionals? Quin tipus de mecanismes legals i protocols d'actuació han permès reduir les zones grises on es troben aquests serveis? Quin seria el paper de l'administració pública a les diferents escales i de les organitzacions corporatives de psicòlegs?

Aquestes tres preguntes tenen nombrosos matisos i nivells de complexitat i poden servir d'incentiu i línies de treball per als actors vinculats amb aquest fenomen i per a futurs estudis (migrants, administració pública i psicòlegs en origen i destinació).

6. Referències

- BACKHAUS, A.; AGHA, Z.; MAGLION, M. L.; REPP, A.; ROSS, B.; ZUEST, D. *et al.* (2012). «Videoconferencing Psychotherapy: A Systematic Review». *Psychological Services*, 9 (2), p. 111–131. <<https://doi.org/10.1037/a0027924>>.
- BASCH, L.; GLICK SCHILLER, N.; SZANTON BLANC, C. (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. Langhorne: Gordon and Breach.
- BARDIN, L. (1977). *Análise de conteúdo*. Lisboa: Edições 70.
- BAUBÖCK, R. (2016). «Why Liberal Nationalism Does Not Resolve the Progressive's Trilemma: Comment on Will Kymlicka's Article: "Solidarity in Diverse Societies"». *Comparative Migration Studies*, 4 (10), p. 1–6. <<https://doi.org/10.1186/s40878-016-0031-1>>.
- DISNEY, L.; MOWBRAY, O.; EVANS, D. (2021). «Telemental Health Use and Refugee Mental Health Providers Following COVID-19 Pandemic». *Clinical Social Work Journal*, 49 (4), p. 463–470. <<https://doi.org/10.1007/s10615-021-00808-w>>.

- DOBBS, E.; LEVITT, P. (2017). «The Missing Link? The Role of Sub-national Governance in Transnational Social Protections». *Oxford Development Studies*, 45 (1), p. 47-63. <<https://doi.org/10.1080/13600818.2016.1271867>>.
- FAIST, T. (2019). *The Transnationalized Social Question: Migration and the Politics of Social Inequalities in the Twenty-first Century*. Oxford: Oxford University Press.
- GARRIDO, R.; PALOMA, V.; BENÍTEZ, I.; SKOVDAL, M.; VERELST, A.; DERLUYN, I. (2022). «Impact of COVID-19 Pandemic on the Psychological Well-being of Migrants and Refugees Settled in Spain». *Ethnicity & Health*, 28 (2), p. 1-24. <<https://doi.org/10.1080/13557858.2022.2035692>>.
- GLICK SCHILLER, N.; LEVITT, P. (2004). «Conceptualizing Simultaneity: A Transnational Social Field Perspective on Society». *International Migration Review*, 38 (3), p. 1002-1039. <<https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x>>.
- HACKBARTH, G.; CATA, T. (2021). «E-Therapy Critical Success Factors: The Immediate Impact of COVID-19». *E-Service Journal*, 13 (1), p. 2-29. <<https://doi.org/10.2979/eservicej.13.1.01>>.
- HILTY, D. M.; FERRER, D. C.; PARISH, M. B.; JOHNSTON, B.; CALLAHAN, E. J.; YELLOWLEES, P. M. (2013). «The Effectiveness of Telemental Health: A 2013 Review». *Telemedicine Journal and E-Health*, 19 (6), p. 444-454. <<https://doi.org/10.1089/tmj.2013.0075>>.
- LEVITT, P.; JAWORSKY, B. N. (2007). «Transnational Migration Studies: Past Developments and Future Trends». *Annual Review of Sociology*, 33 (1), p. 129-156. <<https://doi.org/10.1146/annurev.soc.33.040406.131816>>.
- LEVITT, P.; SØRENSEN, N. (2004). «The Transnational Turn in Migration Studies». *Global Migration Perspectives*, 6, p. 2-13.
- LEVITT, P.; VITERNA, J.; MUELLER, A.; LOOYD, C. (2017). «Transnational Social Protection: Setting the Agenda». *Oxford Development Studies*, 45 (1), p. 2-19. <<https://doi.org/10.1080/13600818.2016.1239702>>.
- MANHAL-BAUGUS, M. (2001). «E-Therapy: Practical, Ethical, and Legal Issues». *Cyberpsychology & Behavior*, 4 (5), p. 551-563. <<https://doi.org/10.1089/109493101753235142>>.
- METKOVA, M. (2010). «Only a Mouse Click Away from Home: Transnational Practices of Eastern European Migrants in the United Kingdom». *Social Identities*, 16 (3), p. 325-338. <<https://doi.org/10.1080/13504630.2010.482418>>.
- MOHR, D. C.; RIPER, H.; SCHUELLER, S. M. (2018). «A Solution-focused Research Approach to Achieve an Implementable Revolution in Digital Mental Health». *JAMA Psychiatry*, 75 (2), p. 113-114. <<https://doi.org/10.1001/jamapsychiatry.2017.3838>>.
- PANAGAKOS, A. N.; HORST, H. A. (2006). «Return to Cyberia: Technology and the Social Worlds of Transnational Migrants». *Global Networks*, 6 (2), p. 109-124. <<https://doi.org/10.1111/j.1471-0374.2006.00136.x>>.
- RICCIARDI, W.; BARROS, P.; BOUREK, A. et al. (2019). «How to Govern the Digital Transformation of Health Services?». *European Journal of Public Health*, 29 (3), p. 7-12. <<https://doi.org/10.1093/eurpub/ckz165>>.
- SIEGMUND, G.; LISBOA, C. (2015). «Orientação Psicológica On-line: Percepção dos Profissionais sobre a Relação com os Clientes». *Psicologia: Ciência e Profissão*, 35 (1), p. 168-181. <<https://doi.org/10.1590/1982-3703001312012>>.
- SOLÉ, C.; CACHÓN, L. (2006). «Presentación - Globalización e inmigración: los debates actuales». *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (REIS)*, 116 (1), p. 13-52. <<https://doi.org/10.2307/40184807>>.
- SPERONI, T. (2019). *Desencajes y bricolajes de la protección social: Las familias transnacionales bolivianas en Barcelona y São Paulo*. Tesis doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona, Universidade Federal do Rio Grande do Sul. <<https://www.tdx.cat/handle/10803/667407?locale-attribute=es#page=1>>.
- STEBBINS, R. (2001). *Exploratory Research in the Social Sciences*. Thousand Oaks: SAGE.
- SULER, J. (2004). «The Online Disinhibition Effect». *CyberPsychology & Behavior*, 7 (3), p. 321-326. <<https://doi.org/10.1089/1094931041291295>>.
- TOPOOCO, N.; RIPER, H.; ARAYA, R.; BERKING, M.; BRUNN, M.; CHEVREUL, K.; ... ANDERSSON, G. (2017). «Attitudes Towards Digital Treatment for Depression: a European Stakeholder Survey». *Internet Interventions*, 8, p. 1-9. <<https://doi.org/10.1016/j.invent.2017.01.001>>.
- VERTOVEC, S. (2003). «Migration and Other Modes of Transnationalism: Towards Conceptual Cross-fertilization». *International Migration Review*, 37 (3), p. 641-665. <<https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2003.tb00153.x>>.
- YE, X.; BAPUJI, S. B.; WINTERS, S. E.; STRUTHERS, A.; RAYNARD, M.; METGE, C.; SUTHERLAND, K. (2014). «Effectiveness of Internet-based Interventions for Children, Youth, and Young Adults with Anxiety and/or Depression: a Systematic Review and Meta-analysis». *BMC Health Services Research*, 14 (1), p. 1-9. <<https://doi.org/10.1186/1472-6963-14-313>>.

El Diccionari històric de periodistes catalans

JOSEP MARIA CASASÚS I GURI

Universitat Pompeu Fabra
Institut d'Estudis Catalans
josep.casasus@upf.edu

El Diccionari històric de periodistes catalans és el programa de recerca en curs que es va iniciar l'any 2016 quan la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC) va aprovar una proposta meua inicial titulada *Bases d'un diccionari de periodistes i articulistes, generalistes i especialitzats, en els territoris de llengua i cultura catalanes*.

Durant una segona etapa d'aquest projecte, l'estudi de la matèria ha avançat paral·lel al programa de recerca dirigit pel doctor Jaume Guillaumet Lloveras, membre emèrit de l'IEC i catedràtic emèrit de la UPF, en el marc de les convocatòries de la Secretaria Científica de l'Institut d'Estudis Catalans; i és complementari des de la perspectiva catalana de les recerques que han liderat o lideren investigadors d'altres àmbits territorials i culturals que mantenen intercanvis acadèmics o en els quals han col·laborat: el doctor José Ignacio Armentia (Euskal Herriko Unibertsitatea/Universitat del País Basc), la doctora Mercedes Roman (Universitat de Vigo), el doctor Fernando Martínez Vallvey (Universitat Pontificia de Salamanca), la doctora Concha Edo (Universitat Complutense de Madrid) i el doctor Fernando López Pan (Universitat de Navarra).

Aquest projecte de recerca també ha comptat amb la col·laboració esporàdica i especialitzada d'altres acadèmics que són membres de la Secció: el doctor Joan Egea, membre numerari de l'àrea de dret, i el doctor Carles Gasòliba, membre emèrit de l'àrea d'economia, i del membre corresponent de l'IEC doctor Josep Maria Murià, expert en el periodisme català de l'exili i l'emigració a Mèxic, dimensió en què també ha col·laborat el professor Claudio Avendaño pel que fa al periodisme català de l'exili i l'emigració a Xile.

1. Desenvolupament

Es tracta d'un projecte en curs i obert, la qual cosa comporta aprofundir en els treballs que s'han anat desplegant i desenvolupant per tal de completar els canvis i les millores establertes, i per tal d'aportar nous resultats al *Diccionari històric de periodistes catalans*, editat en format digital per l'Institut d'Estudis Catalans.

La dita obra en línia és d'accés obert des del 16 de setembre del 2020 i va ser presentada en el Ple de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC celebrat el 8 de novembre de 2020. A partir dels índexs elaborats en anys anteriors, el director i el coordinador del projecte encarreguen estudis que se substancien en fitxes-articles personals de cada autora o autor, redactades per especialistes en cada època o gènere, entre ells el coordinador de l'esmentat diccionari digital i el mateix director del projecte.

Per a l'any 2022 està previst el desplegament de noves fases del projecte per tal d'ampliar en cinquanta biografies l'estat actual del *Diccionari històric de periodistes catalans*. No es descarta que, en cas de trobar finançament, d'aquest projecte se'n derivin les edicions impreses de dos llibres, els quals inclourien els resultats que s'hauran tractat amb criteris acadèmics i alhora divulgatius, i que aportaran i transferiran coneixement i informació nova d'abast social: 1) un diccionari històric biogràfic de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes; 2) una antologia històrica de textos periodístics de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes, comparada amb textos periodístics d'altres àmbits lingüístics i culturals que facin referència a Catalunya, i comparada també amb textos periodístics actuals. La concepció d'aquest segon llibre secundaria un propòsit intel·lectual bàsic propi de la literatura comparada: estudiar tot objecte textual de caràcter literari posant-lo en relació amb altres elements constitutius d'una cultura o d'unes cultures (Chevrel, 1982).

El projecte actual de recerca aplicada, intítulat de manera completa *Diccionari històric de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes*, i del qual es desenvolupa ara la sisena fase, es basa en els resultats de l'Ajut de Recerca titulat *Classificació temàtica i anàlisi històrica d'obra periodística catalana especialitzada en ciències socials i experimentals*, que en la convocatòria 2016 de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC fou atorgat a aquest projecte; i en els resultats de l'Ajut de Recerca titulat *Bases d'un diccionari de periodistes i articulistes, generalistes i especialitzats, en els territoris de llengua i cultura catalanes (segona fase)* que en la convocatòria 2017 de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC també fou atorgat al projecte.

Les aportacions substancials i documentals obtingudes en el projecte de recerca de l'any 2016 i dels anys posteriors figuren, com és preceptiu, en els documents adjunts a les memòries de resultats de recerca presentades a la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC el gener del 2017, el gener del 2018 i el gener del 2019. Conformen en conjunt i per ampliació constant una base de

dades específica i fonamental, amb la qual cosa es pot considerar que amb el treball des del 2016 fins al 2021 es van substanciar les sis primeres fases del projecte.

Escau remarcar que la concepció acadèmica del projecte és complementària i es va coordinar amb el programa de recerca dirigit pel doctor Jaume Guillaumet en el marc de les convocatòries anuals de la Secretaria Científica de l'Institut d'Estudis Catalans.

2. Equip d'investigació

Pel que fa als antecedents de recerca i publicacions de l'equip en relació amb la investigació en el camp de la periodística catalana, en el meu cas publico des del 1986, en llibres i en articles a revistes i diaris, els resultats dels seus treballs en el camp de l'evolució i la història crítica de gèneres i autors, després d'una dilatada experiència investigadora en hemerografia analítica, des de l'any 1972 (*Ideología y análisis de medios*, Dopesa, quatre reedicions fins al 1998), i en periodística (o teoria del periodisme) des de 1981 (*La prensa actual. Introducción als models de diari*, coautor amb Xavier Roig, Edicions 62, Premi Xarxa d'Assaig 1980).

Respecte a l'objecte concret i específic he publicat les següents obres: *El periodisme a Catalunya* (Plaza & Janés, 1988); *Periodisme que ha fet història* (Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1991); *Periodística catalana comparada* (Pòrtic. Barcelona, 1993), *Artículos que dejaron huella* (Ariel. Barcelona, 1994); *Periodisme català que ha fet història* (Proa. Barcelona, 1996); *Artículos que dejaron huella* (Ariel. Segona edició ampliada, Barcelona, 1998) i *Crònica d'un país. 15 articles imprescindibles* (Dèria. Barcelona, 2011).

Un investigador que forma part de l'equip del projecte de recerca amb la funció de coordinador, responsable de tractament de dades, i de l'execució en línia de l'obra en matèria d'estadística i d'aplicacions informàtiques, és el doctor Josep Francesc Salgado de Dios, professor a la Universitat Pompeu Fabra, doctor en periodisme i llicenciat en filosofia i ciències de l'educació. El doctor Salgado és l'editor dels tres volums de l'obra periodística completa de Manuel Vázquez Montalbán (Debate, 2010, 2011, 2012); director científic del segon volum d'*Història del periodisme de Catalunya* (Sàpiens Publicacions, 2016), i va ser coordinador del XV Congrés d'Història de Barcelona, dedicat a la premsa en la convocatòria del 2017.

Pel fet que el doctor Salgado acredita una formació prèvia universitària en ciències de l'educació, el seu treball com a coordinador i investigador qualificat potencia el caràcter interdisciplinari dels objectius d'aquesta recerca en periodística catalana general i especialitzada, tant en ciències socials com en ciències experimentals.

A més del director i del coordinador Francesc Salgado formen part de l'equip acadèmic de recerca i difusió la professora Esther Lázaro i els professors Lluís Costa, Josep Maria Figueres i Jaume Guillamet.

Aquest projecte és independent, propi de l'IEC, i no forma part, per tant, de cap projecte desenvolupat a les universitats o en un centre de recerca aliè a l'IEC, tot i que el programa compta amb la col·laboració dins de la Secció d'aportacions de les altres àrees de filosofia, ciències humanes i socials, i d'altres seccions de l'Institut d'Estudis Catalans, corporació que ja ofereix, també en suport digital, el *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear* (2013-2021), una plataforma semblant a aquest *Diccionari històric de periodistes catalans* (2020-2022).

3. Marc teòric

En el camp de la literatura catalana, en matèria de diccionaris específics d'escriptors i periodistes hi ha una aportació primerenca en els erudits de finals del segle XVIII i començaments del segle XIX. Es tracta d'un projecte de diccionari d'autors catalans d'Ignasi Torres i Amat de Palou, l'esborrany del qual —amb informació sobre més de mil escriptors— fou recollit i completat pel seu germà Fèlix Torres i Amat de Palou en l'obra *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña* (Barcelona, 1836). Era el resultat d'un llarg procés en què conflueixen materials que provenen de catàlegs diversos (Bosc, Nicolás Antonio, Marcillo, Serra i Postius i altres), notes de Pau Ignasi de Dalmasas i Ros, ampliades per Josep Finestres, de la Universitat de Cervera, i recollides per Josep de Vega i Sentmenat, encara que l'aportació antiga més substanciosa fou la del repertori bibliogràfic manuscrit de Jaume Caresmar i Josep Martí. Segons Pep Valsalobre, «la formació concreta de les *Memorias* —primerament titulada *Biblioteca de escritores catalanes*— havia estat encetada per Ignasi Torres i Amat de Palou, el 1798, partint de Fons de la Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona» (Valsalobre, 2008).

Dins d'aquest mateix ordre d'antecedents de literatura científica històrica en els àmbits de l'hemerografia registral, històrica i descriptiva, posteriors a l'obra de Fèlix Torres i Amat de Palou del 1836, van fer aportacions especialitzades remarcables, o substancials en alguns casos, altres erudits que van publicar en el segle XIX i començaments del segle XX com Juan Corminas amb el *Suplemento a las memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña que en 1836 publicó el Excmo. e Ilmo. Señor Don Félix Torres Amat* (Burgos, 1849); Josep Pella i Forgas amb *Periodisme. Estudis històrics del de Catalunya* (Barcelona, 1879); Enric Claudi Girbal amb *El periodismo en Gerona* (Girona, 1894); Antonio Elías de Molins amb *El periodismo en Cataluña desde mediados del siglo XVII* (Madrid, 1899); Joan Givanel i Mas amb *Bibliografía catalana. Premsa* (Barcelona, 1931-1937), i Joan Torrent i Rafael Tasis amb *Història de la Premsa Catalana* (Barcelona, 1966).

En la literatura en matèria de periodística dels gèneres i dels autors, de periodística biogràfica i d'antologies generals de periodistes, i dins els dominis lingüístics català i castellà, són referents en la concepció del projecte o en la base de dades d'aquest *Diccionari històric de periodistes catalans* les obres clàssiques *Ensayo de un catálogo de periodistas españoles del siglo XIX*, de Manuel Ossorio y Bernard (Madrid, 1903-1904); *Estudis i crítica de Periodisme*, de Josep Alemany i Borràs (Barcelona, 1917); *Antología de Literatura Periodística Española*, de Nicolás González Ruiz (Madrid, 1934); *La premsa catalana del vuit-cents*, de Josep Maria Miquel i Vergés (Barcelona, 1937); *Periodismo y Literatura*, de José Acosta Montoro (Madrid, 1973); *Catálogo de periodistas españoles del siglo XX*, d'Antonio López de Zuazo Algar (Madrid, 1980-1981), i el *Diccionari de la Literatura Catalana*, amb Àlex Broch com a editor acadèmic (Barcelona, 2008).

En el mateix marc teòric, però dins dels dominis lingüístics britànic i angloamericà contemporanis, són referents William Emrys Williams amb *A Book of English Essays* (Londres, 1948-1951); Tom Wolfe i E. W. Johnson amb *The New Journalism* (Londres, 1975), i Lauren Kessler amb *The Dissident Press. Alternative Journalism in American History* (Londres, 1984).

4. Metodologia de recerca

Els mètodes emprats en aquesta recerca estan vinculats a una renovada tradició positivista en humanitats i ciències socials, i en concret als estudis de periodística fonamentats en diverses branques de l'hemerografia (la històrica, l'analítica, la registral, la descriptiva i la comparada) i en la preceptiva periodística, amb un accent especial en els estudis de recepció dins el corrent del constructivisme alemany (Schmidt, 1979).

Respecte als estudis de comparatística, els mètodes propis de l'hemerografia i la preceptiva periodística són complementats amb els ja consolidats en el camp de la literatura comparada, especialitat que, per la seva naturalesa i objecte d'estudi, presenta moltes afinitats amb la periodística comparada.

L'any 2022 el pla de treball s'ha completat amb l'adaptació dels resultats de la base de dades de la primera, la segona, la tercera i la quarta fase als formats dissenyats específicament per al *Diccionari històric de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes*.

Ultra aprofundir en els treballs de les fases anteriors per tal de completar els canvis i les millores establertes, al llarg de l'any 2022 continua la tasca de recerca de camp en hemeroteques catalanes i d'arreu de l'Estat espanyol, amb la col·laboració dels abans esmentats investigadors de diverses universitats espanyoles i dels intercanvis d'informació específica en congressos, i també en col·leccions de dos països americans amb una alta producció de premsa de la diàspora i l'exili catalans: Mèxic i Xile.

La planificació i el calendari de la feina per al 2022 han estat desplegats al llarg de l'any amb les següents tasques: actualització i ampliació de l'inventari històric d'autors i l'índex operatiu del *Diccionari històric de periodistes catalans* i la publicació diària, en el diari *ARA*, per la meua part, dels resultats de la recerca bàsica realitzada en hemeroteques convencionals i digitals en compliment del deure acadèmic de transferència social del coneixement —en aquest cas de manera constant, diària i immediata.

Una vegada ha estat dissenyada del tot la base de dades en Excel —transformable en qualsevol altre format— es perfilen criteris d'inclusió, que de manera provisional han tingut en consideració en aquest projecte periodistes morts abans del 31 de desembre de 2017 o bé nascuts fins al 1940; i nascuts a Catalunya o que hagin mantingut un treball significatiu (com a mínim tres anys) a les àrees territorials de l'estudi. També, en certs casos, quan l'obra rellevant s'hagi desplegat fora de Catalunya.

Actualment el *Diccionari històric de periodistes catalans* té incorporades 208 fitxes en forma d'article, 156 de les quals corresponen a homes i 52 a dones. Pel que fa a les taxonomies de seccions i especialitats, i aclarint que hi ha periodistes que han treballat en més d'un àmbit o secció, dominen les de societat —que inclou el costumisme— amb 100 referències, seguides de les de política (85), opinió (72), cultura (51), informació local (48), internacional (19), espectacles o arts escèniques (10), esports (8), fets diversos (5), ciència (4), economia (2) i disseny (1).

5. Continuïtat de la recerca i del projecte

La part de calendari de continuïtat del projecte, que abasta els anys 2022 i 2023, preveu la redacció de més entrades en forma de fitxa-article per a cadascun dels autors seleccionats i la preparació d'una possible edició impresa del diccionari i de l'antologia sistemàtica descrita suara.

No cal dir que l'acompliment dels objectius i del seu calendari està subjecte a la disponibilitat pressupostària i a l'assignació de recursos en les properes convocatòries de projectes de recerca de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'IEC.

A causa de les limitacions i de les reduccions pressupostàries en les anteriors fases anuals d'aquest projecte, no ha estat possible l'acompliment total dels propòsits exposats en els formularis corresponents a les successives convocatòries d'ajuts de recerca finançats per l'IEC.

S'ha continuat avançant, en canvi, en la recerca hemerogràfica i en l'intercanvi de dades i de fórmules de col·laboració que faciliten la intervenció en congressos internacionals de periodística organitzats per la Sociedad Española de Periodística.

En aquest ordre de coses, en el calendari del 2022 ha estat substanciada la participació del director del projecte en el XXVIII Congreso Internacional de la Sociedad Española de Periodística (SEP), que es va reunir a València els dies 9 i 10 juny de 2022. Aquesta participació va facilitar, com en les anteriors convocatòries, contrastar i complementar aquesta recerca catalana amb les que fan investigadors i investigadores de les universitats del País Basc, Vigo, Navarra, Pontificia de Salamanca i Complutense de Madrid, algunes de les quals ja han estat esmentades.

Per als anys 2023 i 2024 està previst el desplegament de noves fases del projecte que pot avançar en les edicions digital i impresa dels dos llibres, abans esmentats, basats en els resultats que s'hauran tractat amb criteris acadèmics i alhora divulgatius, i que aportaran coneixement i informació nova en un exercici que reforça el propòsit de complir amb el compromís ineludible amb el deure científic de fer transferència social del coneixement: 1) Diccionari històric biogràfic de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes; 2) Antologia històrica de textos periodístics de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes, comparada amb textos periodístics d'altres àmbits lingüístics i culturals que facin referència a Catalunya, i comparada amb textos periodístics actuals.

6. Bibliografia

- ACOSTA MONTORO, J. (1973). *Periodismo y Literatura*. Madrid: Guadarrama.
- ALEMANY I BORRÀS, J. (1917). *Estudis i crítica de Periodisme*. Barcelona: Biblioteca Nova.
- BROCH, À. (ed.) (2008). *Diccionari de la Literatura Catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- CADENA, J. M. (2013). *Opisso*. Barcelona: Àmbit Serveis Editorials.
- (2017-2018). *Feliu Elias 'Apa'*. Barcelona: Àmbit Serveis Editorials. 2 v.
- CASASÚS, J. M. (1993). *Periodística catalana comparada*. Barcelona: Pòrtic.
- (1994). *Artículos que dejaron huella*. Barcelona: Ariel.
- (1996). *Periodisme català que ha fet història*. Barcelona: Proa.
- CHEVREL, Y. (1982). *La littérature comparée*. París: PUF.
- CORMINAS, J. (1849). *Suplemento a las memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña que en 1836 publicó el Excmo. e Ilmo. Señor Don Félix Torres Amat*. Burgos.
- COSTA, L. (2000). *El Autonomista: el diari dels Rahola. Els orígens del periodisme modern a Girona (1898-1939)*. Girona: Col·legi de Periodistes de Catalunya. Demarcació de Girona.
- ELÍAS DE MOLINS, A. (1899). *El periodismo en Cataluña desde mediados del siglo XVII*. Madrid.
- ESPINET, F. (1997). *Notícia, imatge, simulacre. La recepció de la societat de comunicació de masses a Catalunya, de 1888 a 1939*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- FIGUERES, J. M. (2019). *Resistència. La premsa en català, censura i repressió*. Barcelona: Base.

- FUSTER, J. (1985). *Literatura catalana contemporània*. Barcelona: Curial.
- GIRALT MIRACLE, D. (ed.) (2012). *Agustí Centelles, una crònica fotogràfica. Anys 30*. Barcelona: Fundació Vila Casas.
- GIRBAL, E. C. (1894). *El periodismo en Gerona*. Girona.
- GIVANEL I MAS, J. (1931-1937). *Bibliografia catalana. Premsa*. Barcelona: Institució Patxot. 3 v.
- GONZÁLEZ RUIZ, N. (1934). *Antología de Literatura Periodística Española*. Madrid: Escuela de Periodismo «El Debate».
- GUILLAMET, J. (2003). *Els orígens de la premsa a Catalunya. Catàleg de periòdics antics (1641-1833)*. Barcelona: Arxiu Municipal de Barcelona.
- (2010). *L'arrencada del periodisme liberal. Política, mercat i llengua a la premsa catalana, 1833-1874*. Vic: Eumo.
- (2022). *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (2013-2021). *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear (DHAC)* [en línia] 13a ed. Barcelona: IEC. <<https://dhac.iec.cat/>> [Consulta: 4 setembre 2022].
- (2020-2022). *Diccionari històric de periodistes catalans (DHPC)* [en línia]. 4a ed. Barcelona: IEC. <<https://dichpc.iec.cat/>> [Consulta: 4 setembre 2022].
- KESSLER, L. (1984). *The Dissident Press. Alternative Journalism in American History*. Londres: Sage Publications.
- LÓPEZ DE ZUAZO ALGAR, A. (1981). *Catálogo de periodistas españoles del siglo XX*. Madrid: Facultad de Ciencias de la Información. Universidad Complutense.
- MANENT, A.; JOSEP POCA, J. (2013). *Diccionari de pseudònims usats a Catalunya i a l'emigració*. Lleida: Pagès editors.
- MIQUEL I VERGÉS, J. M. (1937). *La premsa catalana del vuit-cents*. Barcelona: Barcino. 2 v.
- OSSORIO Y BERNARD, M. (1903-1904). *Ensayo de un catálogo de periodistas españoles del siglo XIX*. Madrid: Imprenta y Litografía de J. Palacios.
- PELLA I FORGAS, J. (1879). *Periodisme. Estudis històrics del de Catalunya*. Barcelona.
- SALGADO, F. (2010, 2011, 2012). *Obra periodística completa de Manuel Vázquez Montalbán (1960-2003)*. Barcelona: Random House Mondadori. 3 v.
- SCHMIDT, S. J. (1979). *Grundriss der empirischen Literaturwissenschaft*. Braunschweig: Vieweg.
- TASIS, R.; TORRENT, J. (1966). *Història de la Premsa Catalana*. Barcelona: Bruguera. 2 v.
- TORRES I AMAT DE PALOU, F. (1836). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña (Barcelona)*.
- TUBAU, I. (1987). *El humor gráfico en la prensa del franquismo*. Barcelona: Mitre.
- VALSALOBRE, P. (2008). «Ignasi Torres i Amat de Palou». A: BROCH, À. (ed.). *Diccionari de la literatura catalana*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- WILLIAMS, W. E. (1985). *A Book of English Essays*. Londres: Penguin Books.
- WOLFE, T.; JOHNSON, E. W. (1975). *The New Journalism*. Londres: Picador, Pan Books Ltd.

El paisatge lingüístic comercial valencià en perill: avançat procés de substitució lingüística i invisibilitat del conflicte lingüístic

---

YAIZA PÉREZ ALONSO

Universitat de València

yaiza.perez@uv.es

RESUM

La situació sociolingüística valenciana està caracteritzada pel conflicte lingüístic i la diglòssia, amb una posició hegemònica del castellà i una subordinació del valencià que provoca una diversificació de les funcions i dels àmbits d'ús, i l'adscripció de cada varietat a un estatus sociocultural específic. La finalitat de l'article és conèixer la situació del valencià en l'àmbit comercial i descriure els paisatges lingüístics comercials. L'aproximació es fa amb la combinació de metodologia quantitativa i qualitativa, concretament, d'una enquesta sobre la percepció social de la presència i de l'ús del valencià i d'observació participant en espais comercials (xicotet comerç, mercat i centres comercials) en sis ciutats valencianes. Entre els resultats destaca una castellanització profunda del paisatge lingüístic comercial i l'existència de múltiples paisatges lingüístics arreu del territori. A més, s'analitzen les convergències i divergències entre els resultats de la percepció social de la presència i de l'ús del valencià i l'observació participant en els espais comercials.

---

1. Introducció

El context sociolingüístic al País Valencià està definit per una situació de conflicte tal com Rafael Ninyoles va diagnosticar fa més de mig segle (Ninyoles, 2017). Aquest conflicte va més enllà de la llengua i travessa els àmbits polítics, econòmics, socials i culturals. La llengua és simultàniament un instrument per a la comunicació dins d'una comunitat, un instrument de poder que defineix la realitat en línia amb el règim de la veritat instaurat (Foucault, 1980), un element de definició política de caire nacional i identitari, un patrimoni col·lectiu arrelat al territori i indisociable de la(es) identitat(s) i també és una construcció sociocultural dinàmica amb espais de transformacions successives en el seu ús i valoració social. Aleshores, quan es parla de la presència i de l'ús d'una llengua en un determinat àmbit d'ús, en aquest cas el comercial, cal tindre en compte que es parla de llengua, però també de política, economia, societat i cultura.

En el cas valencià, la realitat sociolingüística es defineix per una relació asimètrica i jeràrquica entre el castellà i el valencià, una situació de diglòssia. En altres paraules, una posició hegemònica del castellà i una subordinació del valencià. Aquesta situació lingüística, la diglòssia, afavoreix (i restringeix) l'ús de la llengua hegemònica en els àmbits d'ús formals i públics (àmbits socioeconòmics, professionals o comercials, entre altres) i l'ús de la llengua subordinada en els àmbits d'ús no formals i privats (família, veïnat i amistats, entre altres). En paraules de Ninyoles, la diglòssia comporta un desequilibri entre dues llengües, i «aquest desequilibri apunta a dos direccions fonamentals: 1) la normalització cultural de l'idioma B [el valencià] o 2) la substitució o assimilació a l'idioma dominant [el castellà]» (1997: 80). Aquesta jerarquitització i desequilibri de les llengües es materialitza en la desigualtat lingüística, social, econòmica i política dels parlants.

La finalitat del present article és apropar-nos a la situació del valencià en l'àmbit comercial, per una banda, des de la percepció social de la presència i de l'ús del valencià en aquest àmbit d'interacció quotidiana, i, per l'altra, des de l'observació participant en espais comercials (xicotet comerç, mercats i centres comercials). En definitiva, fer un estudi del paisatge lingüístic comercial valencià des de la perspectiva èmic i ètic per conèixer la presència de diverses llengües en un mateix territori (Sciriha i Vassallo, 2001; Kreslins, 2003) i «per mesurar la vitalitat de la llengua i la seua coordinació amb la política lingüística» (Pons, 2012: 57).

Els objectius d'aquest article són conèixer la percepció social de la presència i de l'ús del valencià en l'àmbit comercial; analitzar el paisatge lingüístic comercial en el territori valencià, i identificar les convergències i divergències entre les percepcions socials i l'observació científica.

En l'àmbit metodològic i per tal de donar resposta als objectius plantejats cal especificar que s'ha realitzat un estudi amb una articulació metodològica quantitativa i qualitativa, concretament, una enquesta al públic en general i l'observació participant als espais comercials. Per una banda, en l'enquesta han participat 1.114 persones que resideixen en territori de predomini lin-

güístic valencià; el marge d'error assumit és de $\pm 3\%$, per a un nivell de confiança del 95,5%. La modalitat d'administració ha sigut en línia i autoemplenada. Per l'altra, s'ha fet observació participant en un total de 1.856 botigues. L'observació s'ha dut a terme en tres escenaris distints segons el tipus d'establiment (xicotet comerç, mercat municipal i centre comercial) i en sis ciutats classificades dins de la zona de predomini lingüístic valencià (Alacant, Alcoi, Castelló, Elx, Gandia i València). En cadascuna de les botigues s'ha fet una observació sistemàtica del paisatge lingüístic visual (la llengua emprada en la retolació, en la cartelleria interna i en els cartells amb informació institucional) i del paisatge lingüístic sonor (llengua emprada entre els treballadors i llengua emprada pel personal de la botiga en una conversa provocada en valencià).

Aquest article s'estructura en sis punts. En el primer s'exposa la finalitat i els objectius de l'article, així com les notes metodològiques de les dades que es recullen al llarg del text. El segon se centra en l'anàlisi del reconeixement dels drets lingüístics i les polítiques lingüístiques en l'àmbit comercial valencià. En el tercer s'exposa la percepció social de la presència i de l'ús del valencià. En el quart s'esbossa el paisatge lingüístic comercial valencià, per tipus d'establiment i per territori. En el cinquè s'analitzen les convergències i divergències entre la percepció social i els paisatges comercials observats. I, finalment, en el sisè punt s'exposen les conclusions del present article.

2. conflicte, diglòssia, drets i polítiques lingüístiques en l'àmbit comercial

La situació de diglòssia al País Valencià està legitimada en un determinat ordre social i polític instaurat al si de la societat. El sotmetiment del valencià té el suport del règim hegemònic instaurat i regulat sota el paraigua de la diglòssia, és a dir, amb la restricció i la relegació del valencià a determinats àmbits d'ús (de l'esfera privada i dels àmbits informals o no formals) i una supremacia del castellà en els àmbits d'ús formals, de manera que s'atorga a les llengües diferents significats i prestigi social. En el següent fragment, Joan Francesc Mira reflexiona sobre la realitat de la subordinació lingüística de la llengua i la compartimentació del seu ús, i nega la possibilitat que una societat pugui ser bilingüe d'origen. En les seues paraules,

No conec ni un sol cas —i n'he buscat, a veure si en trobava!— en què dues llengües de cultura estiguen presents de manera igual i equivalent com a vehicles indistints per a la mateixa societat: per a la mateixa gent en el mateix territori. Primer, perquè només una de les llengües pot ser autòctona, només una pot ser la llengua pròpia original del poble-ètnia de tal territori: no hi ha cap poble originàriament bilingüe. Vol dir que la presència de l'altra en posició de superioritat o d'igualtat institucional és el resultat d'una imposició-domini exterior, històric o encara present. Necessàriament. Segon, perquè la presència d'una llengua culta d'origen estranger-imposat és també la presència i difusió de la cultura nacional de la que és vehicle. I com més forta siga la presència i l'espai ocupat per aquesta cultura nacional estrangera, més feble i reduïda serà la presència de la cultura nacional d'origen propi. Necessàriament: és un espai que es pot compartimentar, no compartir. (Mira, 2005: 177)

Si es trasllada aquesta reflexió a l'àmbit valencià, la llengua autòctona és el valencià, mentre que el castellà és la llengua que disposa d'una posició de superioritat (com a resultat d'una imposició). Com argumenta Mira, la població valenciana no és bilingüe ni d'origen ni en la pràctica (no totes les persones residents al territori valencià coneixen i fan ús d'ambdues llengües), sols són bilingües els valencianoparlants. Una persona castellanoparlant pot desenvolupar la seua vida plenament en castellà sense haver de canviar de llengua, però un valencianoparlant avui no disposa d'eixa situació privilegiada.

No sols Mira, sinó també altres sociolingüistes catalans, com Boix-Fuster i Vila Moreno (1998), rebutgen l'ús del concepte de bilingüisme per considerar-lo un aforisme que intenta soterrar o emascarar una situació política i estructural molt més complexa, des d'una visió naïf, acrítica i aproblemàtica que se centra en el consens com a paraigua de l'estabilitat però es converteix clarament en una situació insostenible:

Contràriament al que deia el nacionalisme espanyol, els catalans, els bascos, els gallecs, no gaudien de bilingüisme sinó que patien d'una diglòssia imposada, d'acord amb la qual una llengua —el castellà— era elevada per la força a la categoria de llengua A, mentre que una altra era reprimida i arraconada com a llengua B. Això permetia il·lustrar clarament que la situació del moment havia de ser superada. (Boix-Fuster i Vila, 1998: 94)

La diglòssia comporta una subordinació lingüística i social del valencià i es veu materialitzada en el conflicte lingüístic valencià, que esdevé un conflicte sociopolític de llarga duració. A més, com hem vist, la diglòssia reposa en la fal·làcia del bilingüisme social (Ninyoles, 2017), quan el fet de ser bilingüe és un tret que només té una part dels valencians, els valencianoparlants. Aquesta és una imatge típica de l'esquizofrènia lingüística provocada pel conflicte lingüístic valencià i la pugna política, allò que Josepa Cucó (1998) va denominar «la insuportable levitat del País Valencià». Per a Ninyoles, «el conflicte —més enllà de les inquietuds personals— és d'interès públic» (2017: 30) i, per tant, un problema col·lectiu. El conflicte lingüístic, com ja s'ha dit, supera el camp lingüístic i es converteix en un conflicte sociopolític vinculat a la llengua. Una llengua instrumentalitzada políticament tant per la dreta (blaverisme) com per l'esquerra valenciana (valencianitat fusteriana), ambdues posicions amb fins de definició identitària del poble valencià (Flor, 2013). La normalització del conflicte sociopolític vinculat a la llengua fa que el conflicte lingüístic esdevingui habitual i alhora invisibiliza el valencià i la resolució del conflicte. Part de l'èxit de la normalització del conflicte sociopolític per part de la dreta ha estat en la política secessionista, que confrontava primer la defensa de la supremacia del castellà enfront del valencià i que evolucionà amb l'oposició entre el valencià i el català com a llengües diferents.

La resolució del conflicte, segons Ninyoles, sols té dues vies: la normalització del valencià o la substitució lingüística pel castellà. Ambdues alternatives són catalogades per l'autor com els termes reals i últims del conflicte (1975). Enfront d'això, altres autors com Francesc Vallverdú (1982 i 2013) apunten que la «diglòssia estable» seria possible, fins i tot desitjable, en algunes zones que considera minoritàries, entre les quals inclou el País Valencià: «Si la comunitat lingüística catalana aspira a una

plenitud d'ús de la seua llengua, sense la qual la normalització lingüística no es consideraria satisfactòria, aquesta aspiració pot resultar utòpica en altres situacions, en què es prefereixi l'encaix de la llengua recuperada en una situació de bilingüisme diglòssic estable» (Vallverdú, 2013: 37).

Els paisatges lingüístics comercials presenten un procés de substitució lingüística avançat (Pérez, 2021). Però enfront d'aquest panorama descoratjador, es pot aspirar a un bilingüisme diglòssic estable amb la situació en la qual es troba l'àmbit comercial valencià? Malgrat la castellanització del paisatge lingüístic comercial, la situació del valencià podria revertir-se amb la garantia i el compliment dels drets lingüístics que ja hi són reconeguts i amb una política lingüística eficaç orientada a fomentar l'ús del valencià en l'àmbit comercial.

2.1. Reconeixement internacional dels drets lingüístics

En la Declaració Universal dels Drets Humans, en 1948, s'enceta el camí cap al reconeixement dels drets lingüístics de les persones i de les seues comunitats lingüístiques. Però fins l'última dècada del segle XX no agafen protagonisme en l'agenda política internacional els assumptes lingüístics. En 1992 es va fer la Declaració sobre els Drets de les Persones Pertanyents a Minories Nacionals o Ètniques, Religioses i Lingüístiques per l'Organització de les Nacions Unides, i ja en 1996 va veure la llum la Declaració Universal dels Drets Lingüístics de la UNESCO, que és el document de referència que funciona encara hui com a marc d'actuació en matèria lingüística.

La Declaració Universal dels Drets Lingüístics no deixa de ser un ambiciós paraigua de l'ONU que «dibuixa un horitzó de convivència i de pau gràcies al reconeixement que cada comunitat lingüística té per a donar forma a la vida en la seua pròpia llengua i en tots els àmbits [...] amb l'esperança de que algun dia siga aprovat un instrument normatiu de les Nacions Unides que regularà en totes parts la defensa dels drets lingüístics» (1998: 9). Per això, la dita declaració sols es presenta com un referent a partir del qual s'espera una adaptació normativa dels estats però sense capacitat executiva reguladora en les diferents comunitats lingüístiques avui dia. Per dir-ho de manera clara, ens trobem davant d'una declaració universal de tall ètic, teòricament parlant, ja que està ben treballada conceptualment i ben detallada, però que no és vinculant, la qual cosa impedeix que es converteixi en un instrument real per transformar els paisatges i territoris lingüístics.

En aquesta declaració es detallen els drets col·lectius que es reconeixen: el dret a l'ensenyament de la pròpia llengua i cultura, el dret a disposar de drets culturals, el dret a una presència equitativa de la llengua i la cultura del grup en els mitjans de comunicació i el dret a ser atesos en els organismes oficials i les relacions socioeconòmiques en la llengua pròpia. Però a més s'inclouen cinc articles específics sobre l'àmbit socioeconòmic (de l'article 47 al 52), en els quals es reconeixen els drets per a desenvolupar qualsevol activitat socioeconòmica en la llengua pròpia

en establiments comercials i entitats privades, així com informar-se, disposar de documents necessaris, tramitar qualsevol documentació, disposar d'espais amb senyalització en la llengua pròpia, entre altres. Tot i estar reconeguts aquests drets, en la pràctica no trobem manera de garantir-los i s'observa una vulneració constant en l'àmbit comercial.

TAULA 1
Selecció d'articles de la Declaració Universal dels Drets Lingüístics (ONU,1996)

Drets col·lectius	• El dret a ser atesos en els organismes oficials i en les relacions socioeconòmiques.
Article 47	• Dret a establir l'ús de la llengua pròpia en totes les activitats socioeconòmiques dins del seu territori. • Dret a disposar en la pròpia llengua de tots els recursos que es necessita per a desenvolupar l'activitat professional (documents i llibres de consulta, instruccions, formularis, programes informàtics, entre altres).
Article 48	• Dret a utilitzar la llengua pròpia en les transaccions econòmiques de tot tipus amb garantia jurídica i disposar dels documents necessaris en aquesta mateixa llengua (rebuts, xecs, factures, etc.).
Article 50	• Dret a una presència predominant de la llengua en la publicitat, retolació, senyalització i en el conjunt d'imatges del país.
Article 51	• Dret a utilitzar la llengua pròpia en les relacions amb empreses, establiments comercials i entitats privades i ser atès en aquesta llengua.
Article 52	• Dret a exercir les activitats laborals o professionals en la llengua pròpia.

FONT: Elaboració pròpia, a partir d'https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals389.pdf.

El mateix problema que hem destacat en la Declaració Universal dels Drets Lingüístics podem observar-lo en la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries (aprovada en 1992, però ratificada a Espanya en 2001). Hi ha un reconeixement dels drets lingüístics, però no s'activen mecanismes vinculants per als estats membres que impliquen la regulació i la legislació de les llengües. En la part III de la carta es desenvolupa una llista de mesures a favor de l'ús de les «llengües regionals o minoritàries» en la vida pública, que han d'adoptar els estats que ratifiquen la carta segons els compromisos adquirits. Les mesures se centren a garantir els següents punts: l'ensenyament; l'accés en la seua llengua als òrgans de l'administració (justícia i als serveis públics); l'impuls de la llengua regional o minoritària en els mitjans de comunicació (amb autonomia i independència d'aquests mitjans); la promoció de la llengua en activitats i equipaments culturals; l'evitació de la discriminació en l'activitat econòmica i social (crear documents en llengua minoritària en l'àmbit financer i econòmic, donar informació al consumidor en la seua llengua, entre altres); i, per acabar, l'afavoriment dels intercanvis transfronterers. Pel que fa a l'àmbit comercial destaca l'article 13.2, on es descriuen les mesures vinculades a l'activitat eco-

nòmica i social. Les mesures orientades a l'àmbit socioeconòmic estan limitades a crear documentació en la «llengua minoritària» que permeta tant la sol·licitud, el tràmit i la informació relativa a les accions econòmiques com la promoció de l'ús de la llengua en aquest sector. Tot i que aquesta carta assenta els drets lingüístics, i en especial els de les «llengües regionals o minoritàries», les mesures es basen en requisits mínims a complir pels estats que la ratifiquen, però en cap cas s'especifica com fer-ho. La qual cosa, evidentment, resta efectivitat i abast al document, i es deixa als estats adherits a la carta la potestat per a la regulació, la posada en marxa d'accions concretes i la presa de decisions lingüístiques.

A l'Estat espanyol, concretament a la Constitució de 1978, es reconeix la diversitat lingüística, però es tracta les llengües amb desigualtat, així com els seus parlants. Part de la desigualtat radica en la territorialitat de les llengües, com apunten Pardines i Torres (2011): mentre que un parlant castellà té dret a parlar la seua llengua a tot l'Estat espanyol, un valencià, un català, un mallorquí, un gallec o un basc sols té dret a parlar la seua llengua en el territori de la seua comunitat, ja que és un dret restringit territorialment.

La carta magna deixa en mans de cada autonomia el reconeixement i la definició de les funcions de la llengua cooficial. En el cas del País Valencià, la regulació es fa mitjançant l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana¹ (Llei orgànica 5/1982, d'1 de juliol).² En aquest marc legal es reconeix al valencià la condició de llengua oficial i l'obligatorietat de l'Administració valenciana de garantir l'ús normal i oficial d'ambdues llengües, adoptar les mesures necessàries per assegurar-ne el coneixement, atorgar protecció i respecte especial a la recuperació del valencià i evitar la discriminació per raó de la llengua.

2.2. Sense una política lingüística comercial

L'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana posa els fonaments de la política lingüística per a la normalització lingüística, encara que és la Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'ús i ensenyament del valencià (LUEV)³ la que suposa un veritable punt d'inflexió de la política lingüística del País Valencià. L'aprovació i la implementació d'aquesta llei fou fonamental per a iniciar el procés de normalització lingüística del valencià i trencar amb la dinàmica de substitució lingüística. Tot i que la llei té l'ambició de promoure el valencià en tots els àmbits de la vida social, en la pràctica el desplegament i la implementació de la llei es focalitza exclusivament en l'àmbit educatiu i en l'Administració. L'àmbit socioeconòmic queda completament desemparat, ja que

1. <<https://www.boe.es/buscar/pdf/1982/BOE-A-1982-17235-consolidado.pdf>>.

2. Reformada, més tard, per la Llei orgànica 1/2006, de 10 d'abril, de reforma de llei orgànica 5/1982. <<https://www.boe.es/boe/dias/2006/04/11/pdfs/A13934-13954.pdf>>.

3. <https://dogv.gva.es/datos/1983/12/01/pdf/1983_802514.pdf>.

solament hi ha una succinta referència directa en l'article 17 al «dret d'expressar-se en valencià en qualsevol reunió, així com desplegar en valencià llurs activitats professionals, mercantils, laborals, sindicals, polítiques, religioses, recreatives i artístiques». En paraules d'Antoni Gisbert, l'àmbit socioeconòmic és «allò que la LUEV no va preveure. No es pot dir més i de forma més clara» (Gisbert, 2020: 36). En la mateixa línia, Gisbert argumenta que com que la LUEV no parla de l'àmbit econòmic, com ja hem posat de manifest, aquesta llei no té possibilitat o potencialitat de cap desplegament normatiu en l'esfera econòmica.

La política lingüística valenciana, com descriu Bodoque (2009 i 2011), ha passat per períodes de llum i foscor per a la normalització de la llengua. Aquesta itinerància entre els clars i els obscurs ha estat fortament marcada pel color del partit polític que governava en cada moment. Però la política lingüística en l'àmbit socioeconòmic ha sigut una illa oblidada o no prioritzada per cap dels governs, ni pels que treballen per la normalització lingüística i menys encara per aquells que perseguien la substitució lingüística.

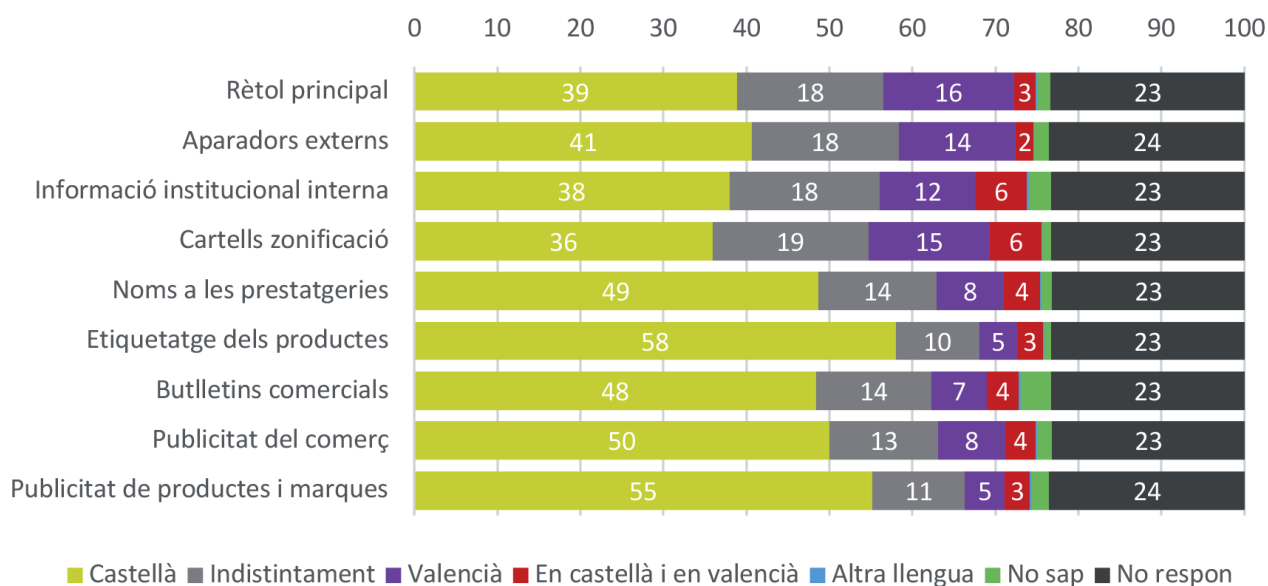
El *laissez faire* en l'àmbit socioeconòmic ens duu a la situació actual, caracteritzada per un avançat procés de substitució lingüística en l'àmbit comercial, encara que amb certa vitalitat etnolingüística oral, és a dir, el valencià no es veu o es veu poc als espais comercials, però sí que se'l sent parlar (Pérez, 2021).

3. Percepció de la presència i de l'ús del valencià en l'àmbit comercial

En aquest punt es presenta una aproximació a la percepció social dels paisatges lingüístics comercials des de la mirada de les persones enquestades. Primer s'exposen els resultats sobre el paisatge lingüístic visual (llengua o llengües amb presència escrita en els espais comercials) i després els resultats sobre el paisatge lingüístic sonor (llengua o llengües amb presència oral en els espais comercials).

Segons les persones enquestades, en el paisatge visual predomina l'ús escrit del castellà en totes les categories analitzades (retolació, aparadors, etiquetatge, publicitat, etc.) amb percentatges entre el 35 i el 58%. En segon lloc, destaca l'opció «indistintament» castellà o valencià amb valors entre 10 i 19% i, en tercer lloc, l'opció de «valencià» amb valors entre el 4 i el 18%. L'opció que combina ambdues llengües, castellà i valencià, presenta percentatges molt baixos (entre el 2 i el 7%) i destaca l'absència en les respostes de l'opció «altra llengua». Dels elements a analitzar sobresurt l'alta presència del castellà percebuda en l'etiquetatge de productes (58%), la publicitat de les marques i dels productes i del comerç (55 i 55% respectivament), així com la retolació de les prestatgeries (49%). Aquests elements, juntament amb els butlletins comercials, presenten els valors més baixos pel que fa a l'ús del valencià.

FIGURA 1

Distribució percentual segons la llengua que les persones enquestades observen als comerços habituals

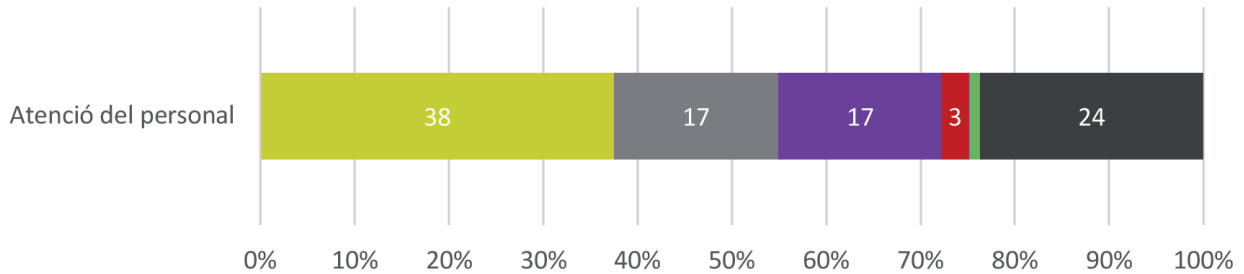
FONT: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada en la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

Pel que fa al paisatge lingüístic sonor, se'ls preguntava per la llengua d'atenció al públic emprada pel personal de les botigues. El 38% de les persones enquestades afirma que als comerços l'atenció del botiguer és en «castellà», el 17% considera que és en «castellà i valencià indistintament» i el 17% diu que l'atenció es realitza en «valencià». Com s'observa, continua l'hegemonia lingüística del castellà que observàvem a la figura 1, però, en aquest cas, en l'oralitat hi ha una major presència del valencià que en la llengua escrita.

Un altre resultat interessant és que el 33% de les persones enquestades opina que el personal de la botiga ha d'adaptar-se lingüísticament a la llengua emprada per la clientela. En canvi, quasi un altre terç (32%) considera que el personal de la botiga pot emprar indistintament el castellà o el valencià independentment de la llengua que empre el client o la clienta. El 23% considera que hauria de contestar en valencià i sols el 7% pensa que hauria de contestar en castellà.

FIGURA 2

Distribució percentual segons la llengua amb què s'atén les persones enquestades als comerços habituals

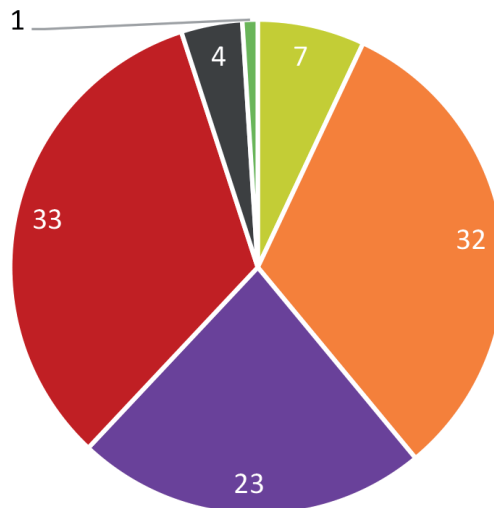

■ Castellà ■ Indistintament ■ Valencià ■ En castellà i en valencià ■ Altra llengua ■ No sap ■ No respon

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada en la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

FIGURA 3

Distribució percentual de la mostra segons la llengua amb la qual pensen les persones enquestades que ha de comunicar-se el personal de la botiga

■ En castellà ■ Indiferent ■ En valencià ■ En la llengua que jo li parle ■ No respon ■ No sap

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada en la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

Pel que fa a l'adaptació lingüística de la clientela de les botigues, el 69 % de les persones enquestades afirmen que responen en castellà si en la botiga s'inicia la conversa en castellà i el 77 % afirma que responen en valencià si en la botiga s'inicia la conversa en valencià. Aquestes dades mostren una alta adaptació lingüística de la clientela a la llengua emprada pel personal de la botiga.

TAULA 2

Distribució percentual de la mostra segons l'adaptació lingüística a la llengua amb la qual inicia la conversa el personal de la botiga

	El personal de la botiga inicia la conversa en castellà	El personal de la botiga inicia la conversa en valencià
Castellà	69 %	15 %
Valencià	19 %	77 %
Indistintament	8 %	4 %
No respon	4 %	4 %

FONT: Elaboració pròpia a partir de l'enquesta realitzada en la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

En síntesi, les persones enquestades consideren que el paisatge lingüístic comercial està castellanitzat, encara que ho és en major mesura el paisatge visual que el sonor, ja que es percep que la presència i l'ús oral del valencià són lleugerament superiors als escrits. L'actitud de les persones enquestades és molt procliu a l'adaptació lingüística, la qual cosa genera certa valoració positiva pel que fa a la presència i a l'ús oral del valencià en l'espai comercial.

Cal ressaltar que mentre el paisatge lingüístic visual té un caràcter més estàtic en el temps, el paisatge lingüístic sonor sol ser més dinàmic. És a dir, l'estètica, la retolació i la informació escrita està fixa en l'espai durant un determinat temps, però la llengua parlada pot variar segons la capacitat i voluntat d'adaptació lingüística dels botiguers i dels membres que coincideixen en l'espai comercial. Aleshores, els espais solen estar visualment castellanitzats, però l'ús del valencià en eixos escenaris pot incrementar-se amb la presència oral del valencià.

4. El paisatge lingüístic comercial valencià observat

En aquest apartat es presenta una descripció dels principals resultats de l'observació participant en 1.856 botigues ubicades en sis ciutats de la zona de predomini lingüístic valencià. Aquestes dades permeten aproximar-nos a la realitat lingüística de l'àmbit comercial valencià a partir d'una immersió en el comerç valencià. Per facilitar la caracterització del paisatge lingüístic comercial d'una manera més completa i complexa es presenten els resultats de la presència i de l'ús del valencià per tipus d'establiment (xicotet comerç, mercat i centre comercial) i per territori (Alacant, Alcoi, Castelló, Elx, Gandia i València).

Per a dur a terme una anàlisi comparada de la presència i de l'ús del valencià per tipus d'establiment i territori i poder esbrinar així els llocs en què és més present físicament i oralment el valencià, s'ha creat una senzilla escala que mostra la intensitat de la presència del valencià, tant escrita com parlada, segons els percentatges obtinguts per les variables analitzades en l'observació participant. La dita escala està formada pels següents rangs: molt baixa (menys de 20 %), baixa (entre el 20 i el 39 %), mitjana (entre el 40 i el 59 %), alta (entre el 60 i el 79 %) o molt alta (entre el 80 i el 100 %).

Per tipus d'establiment s'observen diferències notables en la presència i l'ús del valencià en el paisatge lingüístic comercial visual i sonor. Comparativament, els mercats són els establiments amb major presència del valencià (oral i escrita), encara que la presència escrita és molt baixa (sols el 13,9 % dels rètols està en valencià) i la presència oral és baixa (el 25,7 % de les converses entre el personal de la parada i la clientela són en valencià). El xicotet comerç ocupa el segon lloc en aquesta classificació, la presència escrita és molt baixa (sols el 6,3 % dels rètols està en valencià) i la presència oral és baixa (el 23,3 % de les converses entre el personal de la botiga i la clientela són en valencià). Finalment, se situen els centres comercials, són els espais altament castellanitzats, tant la presència visual com sonora són molt baixes (el 0,8 % dels rètols està en valencià i el 7,6 % de les converses entre el personal de la botiga i la clientela són en valencià).

En resum, el que ofereixen les dades analitzades és l'evidència de la poca presència del valencià en l'àmbit comercial en general, amb una presència escrita molt inferior a l'oral. Això mostra que, malgrat ser espais molt castellanitzats i fins i tot americanitzats per l'alta presència escrita de l'anglès en alguns establiments, hi ha certa presència del valencià com a llengua de comunicació espontània entre treballadors i clientela (vitalitat etnolingüística oral). En definitiva, trobem un paisatge lingüístic comercial visual fortament castellanitzat amb una creixent presència de l'anglès i un paisatge comercial sonor castellanitzat, però amb certa presència del valencià puntualment.

TAULA 3

Síntesi dels resultats de la presència del valencià per tipus d'establiment

	Presència escrita			Presència oral	
	Nom botiga i rètol	Cartells externs	Cartells interns	Llengua entre treballadors	Llengua amb la clientela
Xicotet comerç	Molt baixa 6,3%	Molt baixa 2,4%	Molt baixa 1,3%	Molt baixa 13,4%	Baixa 23,3%
Mercat	Molt baixa 13,9%	Molt baixa 4,4%	Molt baixa 7,7%	Molt baixa 18,3%	Baixa 25,7%
Centre comercial	Molt baixa 0,8%	Molt baixa 2,6%	Nulla	Molt baixa 1,6%	Molt baixa 7,6%

FONT: Elaboració pròpia. Dades recollides en l'observació participant de la tesi la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

Per altra banda, l'anàlisi del paisatge lingüístic de les diferents ciutats estudiades evidencia que hi ha grans diferències en clau territorial en la presència del valencià, tant escrit com parlat. Per la qual cosa podem parlar de diferents paisatges lingüístics comercials al País Valencià, i no d'un únic paisatge lingüístic comercial.

Pel que fa a la presència escrita del valencià, a totes les ciutats es registren dades molt baixes; específicament, menys del 12 % de les botigues tenen retolació o cartelleria (externa i interna) en valencià. Les ciutats on s'ha observat un percentatge més alt del valencià «escrit» en l'àmbit comercial són Gandia i Alcoi (entre l'11 i el 12 % de les botigues tenen algun tipus de retolació o cartell en valencià), i les ciutats on menys valencià escrit s'ha observat en aquest àmbit són Elx i Alacant (al voltant del 2 %). Les ciutats de Castelló i València se situen en una posició mitjana (entre el 7 i 7,5 % de les botigues tenen algun tipus de retolació o cartell en valencià).

L'anàlisi de la presència oral del valencià en l'àmbit comercial permet establir la següent classificació: ciutats amb baixa o mitjana presència del valencià, i ciutats amb molt baixa presència del valencià. En el primer grup destaquen Alcoi, Gandia i Castelló. Alcoi és la ciutat que se situa al capdavant respecte a la presència oral del valencià en l'àmbit comercial, ja que el 34,9 % de les converses entre el personal de la botiga registrades han estat en valencià, i el 54,1 % dels treballadors de les botigues respon en valencià quan se'ls pregunta en aquesta llengua. En segon lloc, a Gandia el 23,7 % de les converses entre treballadors observades han estat en valencià i el 21 % del personal de les botigues contesta en valencià quan se'ls pregunta en valencià. Finalment, a Castelló, el 12,7 % de les converses entre treballadors observades han estat en valencià (percentatge molt baix) però el 45 % del personal de les botigues contesta en valencià quan se'ls pregunta en aquest idioma (aquest percentatge és el segon més alt, després d'Alcoi).

En el segon grup, conformat per les ciutats amb menor presència del valencià en la dimensió oral, destaquen les ciutats d'Elx, Alacant i València. La llengua majoritària que fan servir els i les treballadores és el castellà; a les tres ciutats el percentatge de treballadors que es comuniquen entre ells en valencià és inferior al 6,6 %. En aquest punt, cal assenyalar el cas d'Alacant, on no s'han observat converses en valencià entre el personal. També és majoritari el castellà en les respostes que dona el personal de les botigues quan s'inicia una conversa en valencià: a Elx sols el 4,3 % respon en valencià, a València el 7,4 %, i a Alacant, el 10,3 %. Sorpren que el percentatge de resposta en valencià a Alacant siga superior al de València.

TAULA 4

Síntesi dels resultats de la presència del valencià per territori

	Presència escrita		Presència oral	
	Nom i retolació	Cartells externs ¹	Llengua entre treballadors	Reacció pregunta en valencià
Alacant	Molt baixa 2,1%	Molt baixa 2,1%	Nulla	Molt baixa 10,7%
Alcoi	Molt baixa 9,7%	Molt baixa 11,9%	Baixa 34,9%	Mitjana 54,1%
Castelló	Molt baixa 7,1%	Molt baixa 1,4%	Molt baixa 12,7%	Mitjana 45%
Elx	Molt baixa 2%	Molt baixa 1,2%	Molt baixa 4,4%	Molt baixa 4,3%
Gandia	Molt baixa 11,2%	Molt baixa 5,9%	Baixa 23,7%	Baixa 21%
València	Molt baixa 7,5%	Molt baixa 4,1%	Molt baixa 6,6%	Molt baixa 7,36%

FONT: Elaboració pròpia. Dades recollides en l'observació participant de la tesi la tesi «Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial».

1. Els valors dels cartells externs és el resultat de la suma de cartells en valencià i cartells en valencià i castellà.

En l'observació participant es va enregistrar també l'adaptació lingüística del personal de la botiga a una conversa en valencià. Sols en el 20% de les converses en què el personal de la botiga parlava prèviament en castellà amb altres clients o amb els companys o companyes canviava al valencià per adaptar-se a la conversa que s'iniciava en valencià. Aquesta dada és molt negativa: un de cada cinc treballadors o treballadores en l'àmbit comercial s'adapta lingüísticament a una conversa en valencià quan el client parla en valencià. Les reaccions del personal de la botiga en aquestos diàlegs intencionats s'ha classificat segons l'actitud que presenten quan demanen un canvi lingüístic: reacció respectuosa (el personal de la botiga no entén el valencià, s'excusa i demana el canvi lingüístic amb amabilitat), reacció funcional (el personal de la botiga no entén el valencià i demana el canvi lingüístic per mantindre una comunicació eficaç) i, finalment, la reacció inflexible (el personal de la botiga no entén el valencià o l'entén però el nega com a llengua vehicular, i exigeix un canvi lingüístic en el marc d'una situació de conflicte).

5. **Convergències i divergències entre la percepció social i l'observació científica**

En aquest cinquè punt s'exposen les convergències i divergències observades en relació amb la presència i l'ús del valencià en l'àmbit comercial entre el que perceben les persones enquestades i els resultats de l'observació participant en les botigues.

Les convergències trobades entre la percepció social i el paisatge lingüístic observat són, per una banda, l'existència d'un paisatge lingüístic comercial valencià (visual i sonor) castellanitzat. I, per l'altra banda, una major presència del valencià oral que escrit, és a dir, una major vitalitat etnolingüística sonora que visual. Dit d'una altra manera, l'espai comercial està castellanitzat i «el valencià se sent més que no pas es veu».

Per contra, també trobem divergències entre la informació extreta de l'enquesta i les dades recollides de l'observació participant. La primera i més cridanera de les incongruències és la quantitat de valencià percebut i observat en el paisatge comercial. La presència oral i escrita del valencià que perceben les persones enquestades és molt superior a la presència i l'ús del valencià observats als espais comercials. Entre les possibles causes que explicarien aquesta divergència cal destacar l'impacte de la normalització social de la diglòssia i del conflicte lingüístic que distorsiona les imatges socials, alhora que desproblematitza la situació sociolingüística i configura una imatge més naïf de la realitat (els resultats de l'enquesta s'apropen més als desitjos de les persones enquestades que a la realitat sociolingüística). L'alt percentatge de manca de resposta en les preguntes mostra part del problema: el conflicte lingüístic normalitza la diglòssia i la fa invisible.

Una segona divergència observable és la invisibilitat de l'anglès en les respostes de les persones enquestades davant del protagonisme d'aquesta llengua en el paisatge lingüístic comercial observat. En l'enquesta, l'opció «altra llengua» pràcticament és inexistent (percentatges inferiors a l'1%), mentre que en els paisatges visuals observats l'anglès adquireix major protagonisme en la retolació de les botigues que el valencià. Aquesta divergència pot estar condicionada pels establiments habituals de compra de les persones enquestades (xicotet comerç i mercat o franquícies i centre comercial); pels llocs on es mouen per anar a comprar, espais més o menys turístics, o pel possible efecte del qüestionari en crear certa dicotomia «castellà o valencià» i invisibilitzar altres opcions.

I la tercera i última divergència està relacionada amb l'adaptació lingüística del personal a la clientela i de la clientela al personal. En ambdues situacions, les persones enquestades pensen que l'adaptació lingüística al valencià és una reacció habitual; per contra, en l'observació participant s'ha evidenciat que és una pràctica minoritària. Els resultats de l'enquesta mostren que quasi 3 de cada 4 persones canvien a la llengua parlada pel treballador de la botiga (69% en el cas del castellà i 77% en el cas del valencià), mentre que en l'observació sols 1 de cada 4 empleats s'adaptava a la llengua de la clienta fictícia en valencià (25%).

Cal afegir que el fet que no es done una adaptació lingüística no significa obligatòriament que la manca d'adaptació obligue al canvi lingüístic del valencianoparlant, ja que, si es dona la situació que la persona que parla castellà té competència lingüística en valencià i una actitud positiva cap a la llengua minoritzada, la conversa es pot mantindre en dues llengües simultàniament de manera interactiva (castellà i valencià). Aquest és un símptoma més del conflicte lingüístic valencià i la seua normalització en la societat valenciana, un símptoma ambivalent de bona i mala salut lingüística del valencià (no cal que la persona valencianoparlant canvie de llengua obligatòriament, encara que la tendència és canviar de llengua i adaptar-se a la llengua que tots dos saben parlar, en aquest cas el castellà, com a llengua hegemònica que és).

6. Conclusions

Malgrat disposar del reconeixement dels drets lingüístics, en la pràctica no es garanteixen els drets dels valencianoparlants. Aquesta desigualtat lingüística es materialitza en una desigualtat social, econòmica, política i cultural dels parlants de la llengua minoritzada. Les polítiques lingüístiques implementades s'han centrat en l'àmbit educatiu i en l'Administració, però han oblidat intervindre en el sector socioeconòmic. El conflicte lingüístic valencià, la situació de diglòssia i la manca de política lingüística comercial, entre altres factors precipitants, ens han dut a una situació d'emergència en què perilla la pervivència del valencià en aquest àmbit.

El paisatge lingüístic comercial valencià es troba en un procés de substitució lingüística avançat, on hi ha una hegemonia del castellà (i, fins i tot, de l'anglès en determinats espais comercials) i una subordinació del valencià, tant en el paisatge visual (llengua o llengües escrites) com en el paisatge sonor (llengua o llengües parlades). Tant en els resultats de l'enquesta com en els de l'observació es conclou que la presència sonora del valencià és major a la presència visual, és a dir, «el valencià no es veu (o es veu poc), però se sent en els comerços». Aquest fet ens du a una situació prou normalitzada en el País Valencià, un major ús oral i una menor (o inexistent) presència escrita del valencià. Aquesta situació és una conseqüència de la diglòssia i una materialització pràctica del conflicte lingüístic valencià. Però també es presenta com una oportunitat per a la recuperació i normalització lingüística, ja que si la gent parla el valencià denota que és una llengua que gaudeix de certa vitalitat etnolingüística.

Al territori valencià no es pot parlar d'un únic «paisatge lingüístic comercial» com una qüestió homogènia, sinó de «múltiples» paisatges lingüístics arreu del territori i, fins i tot, l'heterogeneïtat d'escenaris lingüístics es pot donar en un mateix municipi segons zones i tipus d'establiments. De les ciutats observades, on més presència i ús del valencià hi ha és a Alcoi, Castelló i Gandia. I, per contra, les ciutats amb els paisatges comercials més castellanitzats són Alacant, Elx i València. Aquesta diversitat de paisatges no és casual, sinó que més aviat és el resultat de conflictes i dinàmiques històriques, politicoeconòmiques i socioculturals on la llengua com a

marcador identitari ha estat fortament emprada per a la diferenciació social, econòmica i cultural al territori valencià.

Finalment, cal destacar que la percepció social de la realitat sociolingüística comercial és més positiva que el paisatge lingüístic comercial observat. Aquesta diferència entre el que pensen les persones enquestades i el que s'ha observat científicament és una evidència de la interiorització del conflicte lingüístic i de la seua normalització, que invisibilitza el conflicte i les possibilitats de resolució.

7. Referències

- BODOQUE, A. (2009). *La política lingüística dels governs valencians (1983–2008): Un estudi de polítiques públiques*. València: Publicacions de la Universitat de València.
- (2011). «El model valencià de política lingüística». *Revista de Llengua i Dret*, 56, p. 143-171.
- BOIX-FUSTER, E.; VILA, F. X. (1998). *Sociolingüística de la llengua catalana*. Barcelona: Ariel.
- CUCÓ, J. (1998). «La insoportable levedad del País Valenciano». A: BARTOLOMÉ, M. A.; BARABAS, A. (eds.). *Autonomías étnicas y Estados nacionales*. Mèxic D. F.: Instituto Nacional de Antropología e Historia (INAH), p. 105-122.
- COMITÉ DE SEGUIMIENTO DE LA DECLARACIÓN UNIVERSAL DE LOS DERECHOS LINGÜÍSTICOS (1998). *Declaración Universal de los Derechos Lingüísticos*. Barcelona: Institut d'Edicions de la Diputació de Barcelona. <<https://www.pencatala.cat/wp-content/uploads/2016/02/declaraciouniversaldretlinguistics.pdf>>.
- FLOR, V. (ed.) (2013). *Nació i identitats. Pensar el País Valencià*. Catarroja: Afers.
- FOUCAULT, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*. Nova York: Pantheon Books.
- GENERALITAT DE CATALUNYA. DEPARTAMENT DE CULTURA (2001). *Carta Europea de les llengües regionals o minoritàries*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- GISBERT, A. (2020). *El valencià en l'àmbit socioeconòmic: on tot està per fer i tot és possible*. València: Universitat de València. Càtedra dels Drets Lingüístics. <<https://www.uv.es/cadrelin/novellibre.pdf>>.
- KRESLINS, J. (2003). «Linguistic Landscapes in the Baltic». *Scandinavian Journal of History*, 28 (3-4), p. 165-174. <<https://doi.org/10.1080/03468750310003659>>.
- MIRA, J. F. (2005). *Crítica de la nació pura*. València: Tres i Quatre.
- NINYOLES, R. L. (1975). *Estructura social y política lingüística*. València: Bromera.
- (1997). *Idioma i Prejudici*. València: Eliseu Climent.
- (2017). *Conflicte lingüístic valencià. El País Valencià a l'eix mediterrani*. Alacant: Servei de Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- PARDINES, S.; TORRES, N. (2011). *La política lingüística al País Valencià. Del conflicte a la gestió responsable*. Barcelona: Fundació Nexa. <<https://www.fundacionexe.org/documents/demos001.pdf>>.
- PÉREZ, Y. (2021). *Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial*. Tesi doctoral. Universitat de València. <<https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/80685/Yaiza.pdf?sequence=1>>.
- PONS, L. (2012). *El paisaje lingüístico de Sevilla*. Sevilla: Diputación de Sevilla.
- SCIRIHA, L.; VASSALLO, M. (2001). *Malta: A Linguistic Landscape*. Malta: Universitat de Malta.
- VALLVERDÚ, F. (1982). «Hi ha o no hi ha diglòssia a Catalunya? Anàlisi d'un problema conceptual». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, 5, p. 17-24. <<http://revistes.iec.cat/index.php/TSC/article/view/5818/10916>>.

VALLVERDÚ, F. (2013). *Apunts i contrapunts sociolingüístics: en el centenari de les Normes ortogràfiques*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. <<https://publicacions.iec.cat/PopulaFitxa.do?moduleName=cataleg&%20subModuleName=&idCatalogacio=18608>>.

8. Fonts normatives

Constitución Española de 1978. *Boletín Oficial del Estado*, 311, de 29 de desembre de 1978. 1978-31229. <[https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/\(1\)/con](https://www.boe.es/eli/es/c/1978/12/27/(1)/con)>.

Llei orgànica 5/1982, d'1 de juliol, d'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana. *Boletín Oficial del Estado*, 164, del 10 de juliol de 1982. 1982-17235. <<https://www.boe.es/eli/es/lo/1982/07/01/5>>.

Ley 4/1983 de 23 de noviembre, de uso y enseñanza del valenciano, aprobada por las Cortes Valencianas. *Diari Oficial de la Comunitat Valenciana*, 133, d'1 de desembre de 1983. 1984-1851. <<https://www.boe.es/buscar/pdf/1984/BOE-A-1984-1851-consolidado.pdf>>.

Intervencions

Llibertat d'expressió, font de conflicte i repressió. El retrocés de la lliure expressió a Espanya

---

MERCÈ BARCELÓ I SERRAMALERA

Universitat Autònoma de Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

merce.barcelo@uab.cat

1. Què protegeix la llibertat d'expressió: el dret a la crítica i a la discrepància

No hi ha jerarquies entre drets fonamentals. El cert és, però, que la llibertat d'expressió, juntament amb el dret de reunió, són els baròmetres democràtics de qualsevol règim polític. Per què? Què protegeix?

Per al Tribunal Europeu de Drets Humans (TEDH), la doctrina del qual forma part de l'ordenament jurídic espanyol, la llibertat d'expressió és «una de les precondicions del funcionament de la democràcia» (Appleby contra Regne Unit, sentència de 6 de maig de 2003), un «pilar de la societat democràtica», que no s'ha d'interpretar de manera restrictiva (Yilmaz Yildiz i altres contra Turquia, sentència de 14 d'octubre de 2014).

Això determina una especial amplitud de l'objecte protegit, que abasta «no només la substància de les idees i la informació expressades sinó també la forma en què es transmeten» (De Haels and Gijssels contra Bèlgica, sentència de 24 de febrer de 1997). I és important d'assenyalar que des de l'afer Handyside (Handyside contra Regne Unit, sentència de 7 de desembre de 1976), la jurisprudència és constant a l'hora d'afirmar que l'article 10 del Conveni europeu legitima «no només les informacions o idees que són favorablement rebudes o considerades com inofensives o indiferents, sinó també aquelles que xoquen, inquieten o ofenen l'Estat o una fracció qualsevol de la població. Tals són les demandes del pluralisme, la tolerància i l'esperit d'obertura, sense les quals no hi ha una societat democràtica».

Per això, i en la mesura que la democràcia es nodreix de la lliure expressió, el Conveni europeu no deixa gairebé lloc a restriccions de la llibertat d'expressió, sobretot en el terreny del discurs polític o de qüestions d'interès general (Arslan contra Turquia, sentència de 8 de juliol de 1999). D'aquí que la força protectora de la lliure expressió sigui més intensa quan empara manifestacions crítiques incòmodes per a l'estatu quo polític o social, quan s'expressen idees políticament incorrectes i quan les mesures restrictives tenen com a finalitat reduir l'espai per a la crítica i les opinions discrepants.

En definitiva, no hi ha, certament, un dret a l'insult, però tampoc no hi ha un dret a no sentir-se ofès per crítiques malsonants, actes de mal gust o conductes malagradeses. Aquestes expressions no estan expulsades del camp legítim de la llibertat d'expressió, i molt menys encara quan contribueixen a preservar l'espai del debat públic lliure.

2. L'esdevenir de la llibertat d'expressió a Espanya: del dret a la crítica i a la discrepància al dret a la crítica i a la discrepància de segons què i de segons qui

En termes generals, l'anterior doctrina havia estat assumida i respectada pels tribunals espanyols, especialment per influència de la jurisprudència del Tribunal Constitucional. És, però, a partir de la primera dècada dels anys dos mil quan comença a apreciar-se un retrocés en la protecció d'aquesta llibertat (constatada objectivament per informes com els de Mèdia.cat o el d'Amnistia Internacional). I això s'aparella —perquè sempre n'és la conseqüència immediata— a un consegüent retrocés democràtic del sistema polític espanyol.

De causes se'n poden detectar unes quantes: el tarannà polític del partit al govern (el PP que governà entre 2011-2018), que va dur a terme determinades reformes legislatives, que després comentarem, i que va controlar de ben a prop les renovacions de les cúpules judicials; la necessitat de reduir les protestes per la crisi econòmica; o la necessitat de desactivar l'independentisme català present massivament al carrer des de la sentència de l'Estatut (STC 31/2010). I els protagonistes principals de les restriccions han estat el legislador estatal i el poder judicial.

En l'àmbit legislatiu, destacà, per exemple, l'aprovació de la «lleï mordassa», els primers set mesos d'aplicació de la qual van generar quaranta mil sancions, o la reforma dels delictes d'odi (LO 1/2015), en detriment de la llibertat d'expressió. I en l'àmbit del poder judicial, els girs jurisprudencials han estat sorprenents: no només s'han disparat els judicis per profanació i escarni religiós (cas «Krahe», cas «procesión del coño insumiso», cas «Toledo»), sinó que també s'han produït xifres escandaloses de condemnes per delictes d'enaltiment del terrorisme: des de 2011, amb el cessament de la violència, fins 2018 s'han publicat cent vint-i-una sentències per apologia d'ETA, quatre vegades més que en els set anys anteriors.

I els encausats han estat titellaires (tancats, a més, cinc dies en presó provisional) i persones relacionades amb el món de la creació artística: el cantant de Def Con Dos, condemnat a un any de presó; la tuitera Casandra Vera, després absolta pel Tribunal Suprem; o el cantant Valtonyc, també condemnat per injúries al rei a tres anys i mig de presó.

Totes aquestes condemnes provenen d'un mal enteniment per part dels jutges espanyols de l'àmbit de protecció de la llibertat d'expressió. Perquè el caràcter escabrós d'una obra, l'exageració, la distorsió de la realitat i la provocació són formes d'expressió artística protegides per la llibertat d'expressió, sempre que no atïin l'odi o fomentin la violència, basada en la discriminació o diferència contra persones o grups (Cas *Vereinigung Bildener Künstler* contra Àustria, sentència del TEDH de 25 de gener de 2007). En conseqüència, aquest enteniment de la lliure expressió exigiria que l'aplicació del delictes d'enaltiment del terrorisme (article 578 CP) només tingués lloc quan la conducta encausada comportés un risc real d'incitar a la comissió d'actes terroristes (Directiva UE 2017/541); cosa que, al mateix temps, obliga els jutges a acreditar la finalitat per la qual s'executen els actes d'enaltiment o d'humiliació, cosa que no es fa en cap de les anteriors sentències condemnatòries.

També és sorprenent la persecució exponencial, respecte de fa uns anys, per delictes d'odi (articles 510 i següents CE) i com, a més, se'n retorça el sentit original. El bé jurídic protegit d'aquests delictes són les persones pertanyents a determinades minories vulnerables. I minories, en els termes de la Convenció de 1965 ratificada per Espanya, ni ho són els cossos de seguretat de l'Estat, ni ho és el cap de l'Estat.

Resulta, però, que els centenars de denúncies formulades i casos oberts, per exemple, l'any 2018 per delictes d'odi ho han estat, majoritàriament, per les crítiques de ciutadans (mestres, bombers, artistes, mecànics...) contra la Guàrdia Civil i la Policia Nacional, amb motiu de les càrregues que aquests cossos van protagonitzar a Catalunya l'1 d'octubre de 2017.

I Espanya ha estat condemnada pel TEDH una vegada i una altra per supòsits similars. El darrer, l'any 2018, fou el cas *Stern Taulats i Roura Capellera* contra Espanya, en què el tribunal condemna Espanya per violar la llibertat d'expressió de dos manifestants que van cremar unes fotos dels monarques espanyols. Perquè per al TEDH en l'esperit del Conveni europeu no hi ha el dret de protegir les ofenses a caps d'Estat. Ans al contrari, entén que debatre sobre la monarquia és una qüestió d'interès públic, i que un acte d'incitació a l'odi només ho és si hi ha violència o s'hi incita; cosa que no comporta la crema d'una foto com en el cas *Stern*. I, afegiríem, ni la d'una bandera (o mocar-s'hi, cas «Mateo»), ni la d'una xiulada d'un himne (cas «Espot»).

Tanmateix, tot i que els casos anteriors són molt alarmants en perspectiva democràtica, la vulneració més greu —per massiva i qualitativa— de les llibertats d'expressió (i d'altres drets fonamentals) s'ha produït a Catalunya a redós del «procés». I és que en nom d'un nou metadret natural i fonamental —el principi de la indissoluble unitat— d'autodefensa de l'Estat, s'ha iniciat a Espanya la persecució d'una idea política (l'independentisme) que posa en qüestió la dita indissoluble unitat. I això a qualsevol preu («Espanya pagarà el preu que sigui per salvaguardar

la seva unitat», Rubalcaba), i per part, principalment, d'aquells que són els encarregats de salvar els drets fonamentals dels ciutadans per sobre de qualsevol altre bé («Els tribunals s'ocupen de salvar la unitat d'Espanya», Lesmes).

El preu, efectivament, és molt alt des de la perspectiva dels drets fonamentals i, pel que ara interessa, des de la de la llibertat d'expressió. Mesos abans de la celebració de l'1-O proliferaren les prohibicions d'actes de suport a la celebració del referèndum.¹ Paral·lelament, es començaren a conèixer les denúncies a ciutadans per desobediència i la requisada de materials de propaganda.² S'interceptaren comunicacions escrites.³ Es tancaren més de cent quaranta pàgines web. Se sancionà un ciutadà per organitzar una xiulada a l'himne espanyol i es prohibí l'ús de l'estelada en esdeveniments esportius. I es realitzaren nombrosos registres en seus de diferents diaris, d'empreses de comunicació i d'impreses.⁴

---

1. El 12 de setembre de 2017, el Jutjat Contenciós Administratiu núm. 3 de Madrid va prohibir cautelarment un acte sobre el dret a decidir del poble de Catalunya, organitzat pel grup Madrilenys pel Dret a Decidir (Interlocutòria del Jutjat Contenciós Administratiu número 3 de Madrid de suspensió de l'acte <<https://www.scribd.com/document/358715787/Auto-Suspension-Acte-Escorxador-Madrid>>). El 13 de setembre, la policia espanyola va impedir a València la realització d'una comunicació pública davant dels mitjans de comunicació en un espai públic per part de representants del partit polític CUP. El 14 de setembre el Govern local de Gijón va revocar l'autorització inicialment concedida als organitzadors i va prohibir un acte de debat sota el títol «Catalunya: de la transició al referèndum». Aquell mateix dia, l'Ajuntament de Santa Coloma de Gramenet va prohibir un acte que duia per títol «Democràcia» organitzat per l'entitat privada Òmnium Cultural. El 15 de setembre, la policia local de Vitòria va suspendre per ordre judicial un debat sobre el referèndum. El 21 de setembre, la Diputació de Saragossa va prohibir un acte públic que portava com a títol «Assemblea estatal de parlamentaris i alcaldes per la llibertat d'expressió, la fraternitat i el diàleg». I, el 27 de setembre, l'Ajuntament de Barcelona-Districte de Sarrià-Sant Gervasi va denegar el permís per a la celebració d'un acte públic sol·licitat per una associació de veïns considerant que es tractava d'un acte polític vinculat a la promoció del referèndum.

2. El 15 de setembre diversos agents de la Guàrdia Civil, la Policia Nacional, la Policia Local i els Mossos d'Esquadra van procedir a la requisada de material propagandístic, així com a la identificació —i en alguns casos retenció policial— de diversos ciutadans i alguns càrrecs electes i/o representants institucionals locals a diverses localitats de Catalunya com Montcada i Reixac, Cerdanyola del Vallès, Sant Carles de la Ràpita, Figueres, Masquefa, Premià de Mar o Llagostera, entre d'altres (<<https://www.vilaweb.cat/noticies/la-policia-local-de-montcada-i-reixac-requisada-erc-material-de-campanya-del-referendum-de-l1-o/>>). El 16 de setembre, la Policia Local de Palafròls va procedir a identificar diversos ciutadans membres d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) que eren a la via pública penjant propaganda sobre el referèndum i, a més, va denunciar-los per desobediència a l'autoritat. També van tenir lloc altres intervencions de la Policia Local a les localitats de Torredembarra, la Vall de Ges, Santpedor, el Prat de Llobregat, Torelló i Barcelona; i, a Sitges, la Policia Local va procedir a identificar diversos ciutadans a la via pública i va retenir la càmera i el telèfon mòbil d'un periodista del mitjà de comunicació *Nació Digital*. El dia 19 de setembre, agents no uniformats de la Policia Nacional, que es van negar a identificar-se, van requisar a Reus documentació i material informatiu i propagandístic d'una parada de l'associació Assemblea Nacional Catalana instal·lada a la via pública i preparada per a un acte públic organitzat per a aquella mateixa nit, a més d'obligar tres ciutadans a anar a la comissaria per ser identificats, on van ser retinguts durant algunes hores.

3. Correus va bloquejar els dies previs a la celebració del referèndum de l'1 d'octubre diversos enviaments postals de manera arbitrària, un dels quals eren seixanta mil exemplars de la revista d'Òmnium Cultural que reben periòdicament els socis.

4. Les forces de l'ordre públic es van presentar a diverses seus de mitjans de comunicació catalans per tal de lliurar un requeriment judicial del Tribunal Superior de Justícia de Catalunya i van procedir sense més explicació a la identificació dels redactors dels mitjans (*El Punt Avui*, *Nació Digital*, *VilaWeb*, *El Nacional*, *Racó Català* i *Llibertat.cat*) sense la cobertura explícita en el requeriment.

Després de la celebració del referèndum, es van intensificar les ingerències en l'àmbit de les llibertats d'expressió. Es van multiplicar les agressions, amenaces o intimidacions a periodistes o mitjans de comunicació: la més coneguda va ser la perpetrada contra el periodista Jordi Borràs per un policia nacional al crit de «Viva España, Viva Franco»; periodista que va ser imputat per aquests fets pel Jutjat d'Instrucció núm. 8 de Barcelona, igual que el suposat agressor. També es va incrementar el nombre de resolucions judicials o d'actuacions policials que obstaculitzaven i restringien el treball periodístic (per exemple, es va obrir una causa contra *El Jueves*), així com el de persecucions de bloguers o «periodistes ciutadans». Es van multiplicar els acomiadaments de col·laboradors periodístics per ser crítics amb la línia editorial respecte al tema català (Carlin, Culla o Ferreres). Van ser citats a declarar vuit docents de tres escoles de la Seu d'Urgell per debatre sobre l'1-O a les aules, acusats de presumptes delictes d'incitació a l'odi; el mateix va passar amb tretze professors de la localitat de Sant Andreu de la Barca. El Jutjat d'Instrucció núm. 2 de Manresa va imputar un delicte d'odi i un altre de resistència greu a un regidor de Sant Joan de Vilatorrada, pallasso de professió, per fer-se una foto portant un nas de pallasso al costat d'un guàrdia civil durant els registres a la Conselleria de Governació el 20 de setembre. El Jutjat núm. 2 de Reus va acusar dos bombers per un possible delicte d'odi i de malversació de fons públics per haver acudit a la manifestació del 3 d'octubre davant de l'Hotel Gaudí amb el casc i la jaqueta oficials del cos. I, entre altres actuacions judicials més, també va ser citat a declarar, denunciat per la Policia Nacional, l'actor i periodista Eduard Biosca per un gag a la ràdio sobre la policia responsable de les càrregues de l'1 d'octubre.

També es van confeccionar «l·listes negres» de juristes, empreses, mitjans de comunicació i periodistes, per exemple, en ordenar el llavors ministre Montoro a la interventora general de la Generalitat que lliurés la llista de professionals als quals se'ls havia realitzat pagaments que, segons el ministeri, podien estar relacionats amb activitats proclius a la celebració del referèndum. I el diari *El País* apuntà en un reportatge cap a professionals del dret catalans que estaven denunciant vulneracions de drets humans a Espanya.

Tots aquests actes van coartar de manera directa la llibertat d'expressió dels seus titulars —i més tenint en compte que des del 2005 s'havia despenalitzat la celebració de referèndums convocats per una autoritat no competent; a banda de tenir un considerable efecte indirecte d'autocensura (l'anomenat *chilling effect*).

Ara bé, el que possiblement ha causat més estralls injustificats en la llibertat d'expressió, i de retruc una erosió irreparable en el sistema parlamentari, ha estat el processament i la condemna de quatre membres (per desobediència) de la Mesa del Parlament de Catalunya i la seva presidenta (condemnada a onze anys i mig de presó per sedició) per la inclusió en l'ordre del dia de les propostes relatives a la convocatòria d'un referèndum i al procés constituent català.

Aquestes persones estaven protegides per la inviolabilitat parlamentària, que és una prerrogativa històrica dels parlamentaris l'objectiu de la qual és assegurar la independència del Parlament davant la resta de poders de l'Estat. I, segons el Tribunal Constitucional, esdevé un límit cons-

titucional a l'exercici de la potestat jurisdiccional, tant per raó de la persona com per raó de la matèria, quan l'objecte del procés el constitueix l'exigència de responsabilitat per expressions o vots proferits en l'exercici de l'activitat parlamentària (STC 30/1997). Per tant, les respectives condemes contra aquests parlamentaris han anat en contra de la inveterada doctrina d'aquell òrgan que va ser, precisament, el que deduí testimoniança a la fiscalia per depurar possibles responsabilitats penals.

Podríem seguir amb altres ingerències i reculades en la protecció de la llibertat d'expressió, com la prohibició del Tribunal Constitucional que el Parlament de Catalunya pugui debatre, per exemple, sobre el dret a l'autodeterminació o sobre la corona (STC 98/2019). O podríem esmentar sentències recents, també del Tribunal Constitucional, com ara la STC 190/2020, relativa a un delictes d'ultratges a Espanya per la crema d'una bandera al Ferrol, i la STC 192/2020, en relació amb un delictes contra els sentiments religiosos per la interrupció d'una missa a Girona per fer una protesta breu motivada per la tramitació d'una reforma de l'avortament. En aquests casos s'oblida el pes que la llibertat d'expressió té en una societat democràtica i es recorre al dret penal per castigar conductes emparades en la lliure expressió.

Són tots supòsits que semblen indicar que la crítica política, el debat públic lliure, l'expressió artística o la dissidència no són valors democràtics a protegir, sinó fonts de conflictes i d'enfrontaments que cal erradicar i castigar penalment en nom d'una desitjable convivència pacífica (i de pensament únic, que seria sens dubte el seu).

El temporal Gloria: causes i conseqüències

FRANCESCA SEGURA BELTRAN

Universitat de València
francisca.segura@uv.es

El temporal Gloria

Entre el 19 i el 22 de gener de 2020 es va formar la borrasca Gloria, un episodi que va provocar greus conseqüències arreu dels Països Catalans. Es va formar a l'Atlàntic i, el dia 19, es va desplaçar cap a la Mediterrània per la vall de l'Ebre. Situada entre Eivissa i el cap de la Nau, es va regenerar i, el dia 20, va absorbir una baixa situada sobre el nord d'Àfrica i va provocar pluges, vents i onatges forts a les Balears i el País Valencià. El dia 21 les pluges foren importants entre València i Girona, es produïren nevades fortes a cotes superiors als 300 m i l'onatge va ser molt fort entre València i Girona. El dia 22, adoptà una trajectòria retrògrada, es desplaçà cap al golf de Cadis i va provocar una forta inestabilitat sobre Andalusia, alhora que persistien les pluges i els onatges forts a Catalunya i les nevades intenses sobre els Pirineus (AEMET, 2020).

Així doncs, com a conseqüència del pas del Gloria, es van produir pluges intenses i voluminoses (Lliurona, 516 mm; Barx, 433 mm; Puig de Ses Olles, 430,4; Lluc, 321 mm), neu (amb més d'1 m de gruix a la serralada Ibèrica i els Pirineus), inundacions fluvials i un temporal marítim de caire excepcional (AEMET, 2020; Meteocat, 2020).

Com a conseqüència de les fortes pluges, els rius van eixir de mare a Catalunya (el Llobregat i el Fluvià van depassar els 1.300 m³/s) i van produir canvis en el traçat de les lleres, erosió dels marges, formació de noves estructures fluvials, reconexió del riu amb les planes d'inundació, recuperació de canals secundaris abandonats i remoció de la vegetació de ribera. A banda d'aquests processos naturals, les inundacions van afectar zones urbanes i infraestructures localitzades als caixers o als seus encontorns (Batalla *et al.*, 2020; Pavón i Panareda, 2020; Ribas, 2020).

Les costes van patir un temporal amb ones que van depassar els 8 m d'altura significant (Hs) a les costes de València, de la Marina Alta (Alacant) o al Llevant de Mallorca. Així, a València el dia 20, a les 6 h, es van produir ones de 8,4 m; a Maó de 8 m i a Begur de 7,8 m (AEMET, 2020). Els danys més greus van ser produïts pels majors onatges, però el grau d'afectació depengué de les característiques prèvies de les platges (pendent, orientació, condicions morfològiques, mida del sediment, longitud i amplària de la platja).

El temporal en tres indrets emblemàtics dels Països Catalans: el delta de l'Ebre, l'Albufera de València i Portocolom

El temporal va assolir una magnitud extraordinària, que va provocar nombroses destrosses. Al delta de l'Ebre, les ones van penetrar a la plana, van erosionar diferents platges i van trencar la barra del Trabucador. Cal tenir en compte que només el 10 % del delta emergit està per damunt dels 2 m i el 60 % està per sota d'1 m. Amb onatges estimats de més de 6 m d'Hs, les ones va penetrar entre 3 i 4 km terra endins i van inundar les platges, les zones marjalenques i alguns camps (Amores *et al.*, 2020); d'altra banda, l'aigua de la pluja acumulada i les zones prèviament regades van mostrar un delta completament inundat en les imatges de satèl·lit (EMS Copernicus, 2020).

Els trams més impactats foren els que ja patien regressió, com és el cas de la costa nord, a la platja de la Marquesa, des de Riumar fins al Fangar i també a la desembocadura. El tram menys afectat va ser el que gaudia d'una amplada de platja suficient per a dissipar l'energia de l'onatge; és a dir, el que va des de la platja del Serrallo fins a l'extrem sud de la platja dels Eucaliptus. La barra del Fangar i, sobretot, la del Trabucador van patir una forta erosió que va provocar el trencament temporal de la segona (Ibáñez, 2020).

Pel que fa a l'Albufera de València, les ones de més de 8 m van envair les platges de la restinga, que van retrocedir fins a 12 m, mentre que la base es va desplaçar terra endins fins a 5 m. De les fortes pèrdues de sediment provocades pel Gloria (427.498,86 m³) al novembre de 2020 només se n'havia recuperat el 23 %, i la recuperació va ser major a les platges que a les dunes. El dèficit sedimentari que experimenta el sector des de les darreres dècades fa que siga difícil la recuperació total (Pardo *et al.*, 2021).

A Portocolom les ones van sobrepassar els espadats (> de 15 m d'alçària) i els edificis pròxims. Amb ones de més de 7 m d'Hs, les imatges de l'escuma de les ones superant els edificis i arribant als 30 m van ser molt impactants (Amores *et al.*, 2020).

Les pèrdues econòmiques van ser nombroses per tot arreu: en un primer avanç, el Consorci d'Assegurances va estimar els danys en cinquanta-un milions d'euros a Catalunya, quinze milions al País Valencià i un milió a les Balears (CCS, 2020).

Les conseqüències de la borrasca no es poden atribuir al canvi climàtic; més aviat són resultat de l'elevada vulnerabilitat del territori: és a dir, d'un grau d'exposició i sensibilitat elevats i d'una escassa capacitat adaptativa (Borràs, 2020). Així doncs, el model de creixement i la manca d'una planificació territorial adient (Nel·lo, 2020; Ribas, 2020) són en gran mesura responsables dels danys provocats per aquest i altres esdeveniments meteorològics extrems.

Referències

- AGENCIA ESTATAL DE METEOROLOGÍA (AEMET) (2020). «Informe del episodio meteorológico de temporal invernal». <<https://aemetblog.es/2020/01/28/informe-de-episodio-meteorologico-de-temporal-invernal/>> [Recuperat el 20/7/2022].
- AMORES, A.; MARCOS, M.; CARRIÓ, D. S.; GÓMEZ-PUJOL, L. (2020). «Coastal Impacts of Storm Gloria (January 2020) over the North-western Mediterranean». *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 20 (7), p. 1955-1968.
- BATALLA, R. J.; VERICAT QUEROL, D.; FARGUELL PÉREZ, J.; ÚBEDA, X.; GARCIA, C. (2020). «Processos hidrològics i geomorfològics als rius: context i exemples per a interpretar la seva resposta a episodis d'alta magnitud com el Glòria». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (89), p. 55-87. <<https://doi.org/10.2436/20.3002.01.191>>.
- BORRÀS, G. (2020). «Canvi climàtic i episodis extrems a Catalunya: contextualització del temporal Glòria». A: CANALS, M.; MIRANDA, J. (eds.). *Sobre el temporal Glòria (19–23.01. 20), els seus efectes sobre el país i el que se'n deriva: Report de Resposta Ràpida (R3)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció de Ciències i Tecnologia, p. 25-29.
- CONSORCIO DE COMPENSACIÓN DE SEGUROS (CCS) (2020). «Nota informativa del Consorcio de Compensación de Seguros sobre inundación, embate de mar y viento extraordinario producidos entre los días 18 y 25 de Enero de 2020 por la borrasca "Gloria"». <<http://cmsab.eus/wp-content/uploads/2020/01/Nota-informativa-Consorcio-Compensación-Seguros-borrasca-Gloria.pdf>> [Recuperat el 20/7/2022].
- EMERGENCY SERVICE MANAGEMENT (EMS Copernicus) (2020). «EMSR422 Floods in Girona and Mediterranean Coast, Spain». <<https://emergency.copernicus.eu/mapping/ems/copernicus-emergency-management-service-monitors-impact-flood-spain>> [Recuperat el 20/7/2022].
- IBÁÑEZ, C. (2020). «El delta de l'Ebre, un ecosistema amenaçat: causes i solucions». A: CANALS, M., I MIRANDA, J. (eds.). *Sobre el temporal Glòria (19–23.01. 20), els seus efectes sobre el país i el que se'n deriva: Report de Resposta Ràpida (R3)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. Secció de Ciències i Tecnologia, p. 81-92.
- METEOCAT (2020). *Butlletí climàtic mensual*. Gener 2020. <<https://static-m.meteo.cat/wordpressweb/wp-content/uploads/2020/02/24121527/Butllet%20C3%AD-Gener2020.pdf>> [Recuperat el 20/7/2022].
- NEL·LO, O. (2020). «Els riscos ambientals i la urbanització del litoral català. L'experiència dels Plans Directors Urbanístics del Sistema Costaner». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (89), p. 221-246. <<https://doi.org/10.2436/20.3002.01.197>>.
- PARDO-PASCUAL, J.; PALOMAR, J.; CABEZAS, C. (2021). «Estudi sobre l'avaluació dels canvis del front dunar i de les platges del sud del terme municipal de València, com a conseqüència del pas del temporal Glòria. Actualització de les línies de costa». Informe inèdit.
- PAVÓN, D.; PANAREDA, J. M. (2020). «La tempesta Glòria i els seus efectes a la conca de la Tordera: entre la contingència i la necessitat de plantejar accions estructurals». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (89), p. 137-162. <<https://doi.org/10.2436/20.3002.01.194>>.
- RIBAS, A. (2020). «Anàlisi dels impactes i de la gestió del temporal Glòria a la conca del riu Ter». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* (89), p. 111-135. <<https://doi.org/10.2436/20.3002.01.193>>.

El català, en risc a l'audiovisual

MÒNICA TERRIBAS SALA

Universitat Pompeu Fabra
Institut d'Estudis Catalans
monica.terribas@upf.edu

Tot el que té a veure amb la llengua incideix de ple en el sector de l'audiovisual. Si volem analitzar el que està passant en el sector audiovisual en la nostra llengua, n'hem de tenir molt present l'ús social, que es troba en un retrocés alarmant, particularment en els sectors més joves de la nostra societat. Els estudis recents sobre l'ús del català respecte del castellà a la infància i l'adolescència retraten amb dades aquest panorama.¹ La llengua d'ús en temps de lleure, al pati i amb els amics, és majoritàriament el castellà; així mateix, davant de la televisió, un 73 % consumeix producció en castellà i davant de l'ordinador, un 69 %. Si no s'aconsegueix revertir, aquestes són dues dades que determinen el futur de la llengua i de l'imaginari col·lectiu. Els joves juguen al pati en castellà perquè el seu món referencial i d'entreteniment els arriba en castellà (música, dibuixos, pel·lícules i sèries, *podcasts*, xarxes socials, YouTube) i quan han d'imitar o reproduir els seus referents ho fan en les llengües en què ho consumeixen. Què determina que els joves hagin tendit progressivament a fer ús del castellà com a eina relacional? El predomini de productes comunicatius a les xarxes socials, YouTube, Internet i plataformes audiovisuals, que s'ha sumat al domini de televisions en obert en castellà.

L'anàlisi dels estudis que entitats com la Plataforma per la Llengua fan periòdicament per posar el termòmetre en l'ús social de la nostra llengua ens assenyalen aquesta davallada en els entorns on més imprescindible en seria el creixement. La dada més recent, segons l'enquesta d'Usos Lingüístics del Català a l'Idescat, ens indica que avui només un 36 % de la població del Principat

---

1. Informe «Drets i usos lingüístics dels infants i adolescents: l'escola com a garant d'igualtat d'oportunitats», Sindic de Greuges, 2022.

fa un ús habitual del català, percentatge que disminueix si es té en compte l'univers potencial de parlants dels Països Catalans, que és de més de deu milions de persones. En aquest cas, en l'InformeCat 2021 de la Plataforma per la Llengua, només el 32,4% de la població del domini de parla catalana en fa un ús habitual. Així mateix, la reculada en la llengua d'identificació entre el 2003 i el 2018 també ha disminuït en més de deu punts. Aquesta dada és significativa. Identificar-se amb una llengua vol dir estimar-la, cuidar-la i buscar eines de comunicació per relacionar-te. Si aquesta xifra no arriba a un terç de la població, es produeix una pèrdua d'autoestima, que explicaria per què vuit de cada deu parlants canviïn del català al castellà quan una persona no se'ls adreça en la nostra llengua, malgrat que la majoria de la població l'entengui, l'estigui aprenent o la pugui parlar. L'autoestima lingüística i el prestigi social en tots els àmbits són dos factors fonamentals que afecten l'ús social de la llengua i la tria de producció cultural que és on s'emmarca l'anàlisi del risc que patim en el sector de l'audiovisual. Abans, però, de descriure aquest risc, val la pena afegir un segon factor de retrocés de l'ús de la llengua, que és la modificació en l'hàbit de consum de l'entreteniment.

La transformació en el consum de l'audiovisual

La creació audiovisual genera milions d'hores d'històries i informacions que es distribueixen per múltiples finestres d'accés als nostres cervells, impactats constantment a través dels telèfons mòbils, tauletes, ordinadors i pantalles de televisió. La clau de la transformació és que l'ésser humà ha deixat de dependre del rellotge per consumir continguts que li siguin útils i atractius, perquè pot disposar quan vol del contingut que desitja veure, d'acord amb les seves condicions socioeconòmiques. No ignorem en aquesta reflexió la bretxa digital i la desigualtat, que a Catalunya també afecta l'objecte d'anàlisi d'aquest estudi.² Això fa que una part de la nostra societat rebí l'impacte d'aquesta transformació del sector audiovisual d'una manera més lenta i que els seus hàbits de consum canviïn amb més dificultat, la qual cosa comporta que es puguin mantenir durant més temps els patrons de conducta de l'audiència clàssica vinculada a les televisions en obert. Ara bé, l'atenció d'aquest article se centra en la transformació del sector que impacta ja sobre les audiències digitalment més formades i amb més accés a la diversitat d'oferta audiovisual, que està centrant la inversió en aquest sector i el canvi de model de negoci a través de les plataformes audiovisuals OTT (*over-the-top*).

Som una societat que no espera per accedir a allò que vol. Internet ha canviat del tot el paradigma del temps d'accés a la informació i a l'entreteniment. Les programacions subjectes a la dinàmica de la vida quotidiana de l'ésser humà, pensant en els seus hàbits de comportament naturals, estan sent substituïdes per una programació de continguts dissenyada per a ser con-

---

2. Segons dades de l'Idescat, la nostra població gaudeix d'accés a Internet en un 97%. Tanmateix, només un 67% té competències digitals bàsiques, amb tot el que això implica quan parlem d'accés a l'audiovisual a través de plataformes i ginyes tecnològics.

sumida en qualsevol moment i des de qualsevol indret, gràcies a les facilitats que ens brinda la tecnologia. El consum audiovisual, particularment de les generacions menors de cinquanta anys, ja no està sotmès al disseny previst, sino al disseny personal de consum. Nosaltres decidim quan i com volem accedir a un contingut, i aquest canvi ho capgira tot. Les televisions tradicionals en obert mantenen les seves programacions pensant en una audiència que, malgrat això, a poc a poc és capturada per les plataformes audiovisuals que ofereixen al client, a canvi d'una subscripció, accedir a una oferta ingent en qualsevol moment. Aquest canvi progressiu ha generat inflació d'oferta de plataformes i continguts que pateixen un efecte bombolla de sobreproducció temporal, desajustada del model de negoci realista,³ però el canvi d'hàbit de consum és imparable, perquè aporta un valor que és clau per al consumidor: llibertat tant en la tria del contingut com de l'hora. I és aquí on el català, i les llengües que no són dominants arreu del planeta en els mercats audiovisuals, és a dir, en el mercat anglès, el castellà, el xinès i el japonès, tenen el màxim risc. Les televisions en obert aniran progressivament perdent pes a mesura que les plataformes consolidin tota la diversitat d'oferta —ficció, entreteniment, esport i informació. ¿Quina és la dificultat per a les llengües no dominants i amb més problemes sociolingüístics? La naturalesa de les empreses que lideren el sector de l'oferta d'OTT, majoritàriament de capital nord-americà, i la visibilitat dels productes audiovisuals que puguin introduir cultures més menudes en aquestes ofertes enmig d'un magma de continguts infinitament més ampli que el que pot aglutinar-se en una dinàmica de televisió tradicional. Aquest és el risc principal que té en aquests moments el sector audiovisual en català.

El risc de residualització de la mirada pròpia

On som? Només cal revisar l'últim *Butlletí Informatiu sobre l'Audiovisual a Catalunya* del maig del 2022 que escrupolosament elabora el CAC per sotmetre'ns a un bany de realitat, que contrasta amb les campanyes publicitàries sobre els lideratges d'audiències. La ràdio en català és líder, sí, però la seva penetració social se situa en el 56,4 %, mentre que Internet està en un 90,5 % i la televisió, en un 81,2 %. I a tot això, afegiu-hi que a Catalunya, les llars reben vuit canals d'àmbit nacional propi (els quatre de la CCMA i els quatre del multiplex privat que inclou essencialment 8TV i BarçaTV) i cinquanta canals d'àmbit local amb audiències minses que batallen en el consum per compensar els vint-i-sis canals d'àmbit estatal (cinc canals de RTVE i vint-i-un de privats, la majoria d'Atresmedia i de Mediaset). Les audiències reflecteixen aquest predomini de la televisió en castellà i, per tant, la presència de referents en aquesta llengua.

La suma entre les audiències d'Atresmedia (24,7 %) i Mediaset (23,5 %), tot en castellà, sumades a les del grup RTVE (11 %), triplica de llarg l'audiència dels canals de la CCMA (17 %). Aquesta

---

3. Aquest creixement de les plataformes, propiciat per la reclusió a les cases a causa de la COVID-19, va generar un augment sobtat tant de subscriptors com de diversitat de negoci, i ara està en procés de ressituar-se (v. «La crisis de Netflix se contagia al resto de plataformas», *Expansión*, 14-07-2022).

és una part de la realitat que lingüísticament i cultural deixa l'imaginari col·lectiu del nostre país en una situació de permanent vulnerabilitat. Però aquesta ja no és la batalla. Ara el front principal és en el canvi d'ús de l'audiovisual que ha mogut l'eix de consum cap a les plataformes OTT,⁴ encapçalades per Netflix i Amazon Prime Video. La presència de la nostra llengua en aquestes plataformes és ridícula: en conjunt, no supera l'1%. L'excepció és Filmin, on el català ronda el 19%, però aquesta plataforma no arriba al 3% de la quota de mercat de les OTT. Aquest és el front on cal lluitar, perquè aquest és el present ja en el consum d'entreteniment i, per tant, en la generació de cultura, d'imaginari, de valors i de mirada sobre el món en què vivim.

Mentre en l'àmbit institucional, executiu i legislatiu, les discussions continuen ancorades en el repartiment de poder polític i la influència informativa en els mitjans tradicionals, la nostra societat està adoptant el consum audiovisual d'uns continguts que es pensen i es programen lluny dels centres de decisió de Catalunya. Aquest país té un extraordinari talent creatiu, productiu i tècnic en el sector audiovisual, que treballa en projectes petits, mitjans i grans arreu del món, i requereix una estratègia global, de tot el sector, perquè allò que produïm sigui capaç d'arribar al món. La clau no consisteix a saber si una televisió pública en català és líder i els informatius reproduïxen més les idees d'un partit o un altre, sinó a aconseguir que les històries que ens identifiquen i ens interessin arribin arreu a través de les finestres, xarxes incloses, que ara motiven el consum audiovisual. Renunciar a una estratègia col·lectiva, de tot el sector, conduirà inevitablement a la residualització progressiva, no pas del sector professional, que ja està essent fagocitat per projectes i empreses que el capten, sinó d'una mirada pròpia, en la nostra llengua. Com en molts altres àmbits, els projectes ambiciosos requereixen estratègies col·lectives cohesionades i cooperadores per obrir una escletxa en un entorn de mercat liderat per altres cultures dominants i dominadores. Catalunya ha generat un sector audiovisual potent, però perdrà la capacitat d'incidència real en la societat si confon el camp de batalla i el present amb el passat.

---

4. En només un any, del 2021 al 2022, s'ha incrementat un 23,5% el nombre de subscriptors de plataformes OTT al nostre país. En aquests moments, més de 10,7 milions de persones estan subscrietes ja a una o més plataformes OTT. Aquesta ràpida progressió és el que ens indica el canvi d'hàbit de consum.

Canvi climàtic: ens hem de preocupar?

JOSEP CALBÓ

Universitat de Girona

josep.calbo@udg.edu

1. El clima de la Terra

El clima no s'ha de confondre amb el temps meteorològic, l'oratge. En poques paraules, podem definir el clima com l'estadística, per un període relativament llarg de temps cronològic, dels estats del temps meteorològic en un lloc o territori determinat. Així, el clima d'una comarca, per exemple, vindrà definit per la precipitació mitjana anual, la temperatura mitjana anual, la direcció del vent dominant, el nombre de dies de gelada, la distribució al llarg dels mesos i la variabilitat interanual d'aquestes variables, etc. Tot això, determinat a partir de mesures i observacions en un període que habitualment és de trenta anys. Els humans no percebem el clima directament (a diferència de l'oratge, la calor o el fred d'un dia, la ventada d'un altre dia, que sí que notem), però condiciona els ecosistemes, el paisatge i, en definitiva, les activitats humanes (quins conreus són possibles en un lloc, quines activitats econòmiques o de lleure s'hi poden fer, etc.) (Martín Vide, 2002).

Com que el clima no deixa de ser un concepte abstracte, podem parlar fins i tot del clima de la Terra, en conjunt, tot i que sabem que en diferents regions els climes són diferents. Però, per exemple, podem considerar la temperatura de l'aire superficial, mitjana de tot el globus, com una característica del clima de la Terra. El clima global de la Terra ve determinat bàsicament pel balanç entre la radiació solar neta entrant (que lògicament depèn de la brillantor del Sol i dels paràmetres de l'òrbita de la Terra al seu voltant) i la radiació infraroja emesa per la Terra cap a l'espai. Com que ambdós fluxos de radiació travessen l'atmosfera, el clima depèn fortament de la composició de l'atmosfera, i en particular de la major o menor presència de gasos amb efecte d'hivernacle, és a dir, gasos que absorbeixen, precisament, part de la radiació infraroja que altrament escaparia cap a l'espai. Altres elements de l'atmosfera, en particular, els núvols,

així com la distribució i els tipus de superfícies dels continents i oceans (per exemple, si estan o no coberts de neu o gel), també són factors rellevants perquè reflecteixen una part de la radiació solar cap a l'espai (Calbó, 2015).

2. El canvi climàtic

El clima ha canviat en el passat, a escales temporals llargues, degut a canvis en l'activitat del Sol, en l'òrbita de la Terra o en l'atmosfera (per exemple, després de grans erupcions volcàniques). També, degut a la influència de la biosfera (que ha modificat la proporció de diòxid de carboni a l'atmosfera, el qual és el principal gas amb efecte d'hivernacle amb un temps de residència relativament llarg)¹ i als canvis en la distribució geogràfica de continents i oceans. En l'últim milió d'anys, el clima ha oscil·lat entre els períodes glacials (amb temperatures 5-8 graus centígrads per sota de l'actual) i els interglacials (com en el que som ara, des de fa uns deu o dotze mil anys). Aquests canvis periòdics són deguts als cicles orbitals de la Terra, que modifiquen lleugerament (però, com es veu, amb conseqüències prou notables) la quantitat de radiació solar que arriba a la Terra, i la seva distribució en l'espai i el temps (Calbó, 2015).

Actualment, el clima també està canviant, però ho fa de manera diferent als canvis anteriors. Per una banda, el canvi és molt més ràpid, i, per l'altra, té l'origen en l'activitat d'una de les espècies que habiten a la Terra: els humans. Aquesta espècie estem bombant cap a l'atmosfera enormes quantitats de diòxid de carboni, metà, òxid nitrós, etc., de manera que es reforça l'efecte d'hivernacle natural. El diòxid de carboni, per exemple, està a punt d'assolir una concentració de 420 parts per milió (ppm), molt per sobre de la que hi havia en el segle XIX (280 ppm) i fora del rang de variabilitat (200-300 ppm) de, com a mínim, el darrer milió d'anys. Com a conseqüència, la temperatura mitjana de la Terra ha augmentat més d'1°C en uns 150 anys, i això ha provocat altres modificacions, per exemple, en el règim de precipitació d'algunes zones (IPCC, 2021).

Del canvi en el clima se'n deriven conseqüències de tota mena. En primer lloc, efectes sobre els sistemes físics, com ara els oceans (augment del nivell del mar i el consegüent impacte sobre les costes) o la criosfera (reducció de geleres, glaceres i casquets polars). En segon lloc, efectes sobre ecosistemes, tant terrestres com marins, que provoquen el desplaçament i l'extinció d'espècies i augmenten el risc d'incendis forestals en molts llocs. I en tercer lloc, efectes sobre els sistemes humans, en particular sobre la producció d'aliments, però també sobre les infraestructures, la salut i, en general, l'economia (pensem per exemple en la producció energètica o en el turisme, però també en molts altres sectors).

---

1. El vapor d'aigua és en realitat el gas més abundant amb efecte d'hivernacle, però té un cicle de vida molt ràpid (de l'ordre de dies), i la seva abundància a l'atmosfera s'adapta ràpidament a la resta de condicions climàtiques. Per això, el vapor d'aigua es tracta com una retroacció dins el sistema climàtic.

3. El clima del futur

Les millors eines de què disposem per simular el comportament del clima, els models climàtics globals, no poden projectar amb exactitud el clima dels propers decennis, tant per la complexitat inherent del sistema com perquè depèn del comportament dels humans pel que fa a les emissions de gasos. Però sigui com sigui, la temperatura de la Terra continuarà augmentant, de manera que a finals del segle XXI podria estar 2°C per sobre de la temperatura de l'època preindustrial (en l'escenari de menys emissions) o fins a 5°C per sobre (en l'escenari sense reducció d'emissions). La precipitació augmentarà globalment perquè el cicle de l'aigua es reforça en un sistema més calent, però disminuirà en algunes regions, en particular la zona mediterrània (IPCC, 2021).

Així, en aquesta situació sembla correcte parlar d'emergència climàtica, atès que és urgent respondre al risc derivat de l'alta probabilitat que el canvi climàtic provoqui efectes perjudicials sobre les societats humanes. I és urgent perquè el temps que resta fins arribar a un punt de no-retorn (en el sentit que l'augment de temperatura de la Terra superarà un llindar crític, establert en els 1,5-2°C per sobre de la temperatura preindustrial [Armstrong McKay *et al.*, 2022]) és molt curt amb relació als temps de resposta que es desprenen dels acords —limitats— a què estan arribant els estats.

4. Resposta i acció enfront de l'emergència climàtica

Les respostes al canvi climàtic i les seves conseqüències s'agrupen en tres categories. Les accions de mitigació, que inclouen aquelles que s'encaminen a reduir les emissions de gasos amb efecte d'hivernacle (d'aquí deriva, per exemple, el concepte de descarbonització de la producció i de l'ús de l'energia). Les actuacions d'adaptació, que agrupen una diversa tipologia d'accions que assumeixen un clima nou i canviant, i reconeixen la necessitat d'adaptar-s'hi, en tots els sectors: producció agrícola, disseny d'infraestructures, oferta turística, planificació urbana, etc. Un capítol a banda mereix el conjunt d'actuacions anomenades de geoenginyeria, que corresponen a solucions tecnològiques que ataquen les causes del canvi climàtic, com ara el «segrest» de carboni (extreure diòxid de carboni de l'atmosfera per injectar-lo en el subsol), la injecció d'aerosols reflectants a l'atmosfera o la fertilització dels oceans (Vijaya Venkataraman *et al.*, 2012).

Sigui com sigui, l'emergència climàtica és tant o més un problema social que un problema ambiental. En efecte, el canvi climàtic és un fenomen que modifica l'entorn, l'ambient, però que ens preocupa pel fet que afecta el fràgil equilibri de les societats humanes a totes les escales, de la local a la global. Alguna de les seves facetes són les discussions al voltant de les responsabilitats, l'obvietat que el canvi climàtic perjudicarà més la població més vulnerable (o empobrida), que pot ser la de tot un país o una regió d'escala subcontinental, o el fet que el tema hagi entrat, ara sí, en les agendes polítiques a tots els nivells i en tot el globus. En el fons, i degut també a

altres crisis globals, com ara la de les matèries primeres, està en discussió la necessitat d'un canvi de paradigma, per passar dels objectius de creixement sostingut del sistema econòmic als d'aconseguir un desenvolupament (sostenible) de la humanitat. També hi ha en debat la necessitat que aquest canvi «cultural» s'iniciï en canvis en l'àmbit individual.

5. Referències

- ARMSTRONG MCKAY, D. I.; STAAL, A.; ABRAMS, J. F.; WINKELMANN, R.; SAKSCHEWSKI, B.; LORIANI, S.; FETZER, I.; CORNELL, S. E.; ROCKSTRÖM, J.; LENTON, T. M. (2022). «Exceeding 1.5°C Global Warming Could Trigger Multiple Climate Tipping Points». *Science* (377), eabn7950.
- CALBÓ, J. (2015). «Per què canvia, el clima?». *Mètode* (87), p. 20-26.
- INTERGOVERNMENTAL PANEL ON CLIMATE CHANGE (IPCC) (2021). «Summary for Policymakers». A: MASSON-DELMOTTE, V.; ZHAI, P.; PIRANI, A.; CONNORS, S. L.; PÉAN, C.; BERGER, S.; CAUD, N.; CHEN, Y.; GOLDFARB, L.; GOMIS, M. I.; HUANG, M.; LEITZELL, K.; LONNOY, E.; MATTHEWS, J. B. R.; MAYCOCK, T. K.; WATERFIELD, T.; YELEKÇI, O.; YU, R.; ZHOU, B. (eds.). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge/Nova York: Cambridge University Press, p. 3-32.
- MARTÍN VIDE, J. (2002). *El Temps i el clima*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Medi Ambient. Rubes.
- VIJAYA VENKATARAMAN, S.; INIYAN, S.; GOIC, R. (2012). «A Review of Climate Change, Mitigation and Adaptation». *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 16 (1), p. 878-897.

Transitant cap a una «nova normalitat» turística

ANTONI RIERA I FONT

Universitat de les Illes Balears

Fundació Impulsa Balears

antoni.riera@uib.es

Les Balears tenen grans fortaleses, no menys importants que altres regions espanyoles i europees. Entre aquestes fortaleses, destaca, sens dubte, l'especialització turística, construïda després de molts d'anys successius d'inversió pública i privada. Les activitats que centren bona part de la cadena turística de valor (el transport, l'allotjament, el comerç i la restauració) concentren a les Balears més d'una tercera part del valor afegit (36,3 % contra 23,6 % a Espanya), fet que situa les Illes com la cinquena regió europea més especialitzada en turisme.¹

A les Illes, el turisme ha estat tradicionalment considerat una activitat estable, ja que la seva aportació al creixement de les rendes i l'ocupació ha estat durant dècades contínua i ascendent. Això ha valgut al turisme la qualificació de «motor», no només per la rellevància que ha assolit en l'estructura productiva regional, sinó també per la seva capacitat demostrada de provocar un dinamisme econòmic important sobre la resta d'activitats.²

El perfil d'activitat estable s'ha creat tenint en compte una de les seves peculiaritats més distintives: la seva major orientació exterior.³ Aquest fet ha possibilitat un millor comportament cíclic

---

1. Aquestes activitats aporten el 19,2% del valor afegit brut del conjunt de regions de la UE-27. Per a més informació, accediu a Fundació Impulsa Balears i l'especialització. Disponible a: <<http://www.impulsabalears.org/index.php/ca/recursos/i-eines/i-especialitzacio>>.

2. Lefecte multiplicador del turisme rau en el fet que la satisfacció de cada unitat monetària de la demanda final dels no residents provoca una producció a les illes de 2,27 unitats.

3. D'acord amb l'explotació del Marc Input-Output de les Illes Balears vigent, referent a 2014, l'aportació de la demanda externa al valor afegit de les activitats vinculades a la cadena turística de valor, com l'allotjament i la restauració (82,2%), el transport (68,1%) o les activitats recreatives (59,8%), supera amb escreix la que correspon al conjunt dels serveis (36,4%) i la indústria manufacturera (21,9%).

de les activitats turístiques i ha contribuït, positivament, a suavitzar i escurçar a les Illes els episodis de recessió.⁴ Això ha valgut al turisme la qualificació de «volant d'inèrcia», atesa la seva demostrada capacitat d'absorbir les fases a la baixa del cicle econòmic, però sobretot d'aportar, independentment de la fase del cicle, una inèrcia addicional a l'economia balear.

La doble qualificació de «motor» i «volant d'inèrcia» expliquen no només que el turisme hagi jugat un rol determinant en el desenvolupament econòmic de les Balears al llarg de les darreres dècades, sinó que s'hagin demorat processos de transformació integrals davant el temor de desestabilitzar-lo, malgrat el grau evident de maduresa assolit i els creixents desequilibris que imposa en altres esferes com la social, l'ambiental o la cultural, amb les quals interactua.

Tanmateix, la consideració del turisme com a «font d'activitat estable» només en descriu parcialment el comportament, ja que, de fet, més enllà de les forces de mercat i de l'estructura de les activitats turístiques que acull l'arxipèlag, qualsevol consideració sobre el turisme obliga a analitzar les interrelacions que manté amb l'entorn global, la dinàmica social, la dotació de recursos naturals de l'arxipèlag, les infraestructures i altres equipaments presents al territori... Aquesta visió sistèmica del turisme és la que permet afirmar que el sector turístic, com qualsevol altre sistema complex, no és estable i que els períodes d'equilibri s'intercalen amb perturbacions sobtades, casuals i dinàmiques que obren «discontinuitats» temporals i espacials.

La darrera d'aquestes «discontinuitats» que ha patit el sistema turístic balear s'ha degut a la pandèmia de la COVID-19. N'és una prova fefaent que l'exportació de serveis turístics (aproximada per la despesa turística internacional) no va aconseguir en el conjunt del 2020 l'equivalent a vint dies de l'estiu del 2019.⁵

Es tracta, sens dubte, d'una situació sobrevinguda que ha donat lloc a opinions i interpretacions molt diferents, com ho són els impactes que deriven d'aquests períodes de «discontinuitat». Uns impactes que, a més, gairebé mai són proporcionals a la intensitat del xoc inicial i que poques vegades acaben al lloc previst. Aquesta divergència d'impactes s'explica perquè el turisme, més enllà de les lleis d'oferta i demanda que regeixen el mercat, està connectat intricadament amb altres subsistemes i, per tant, subjecte a dinàmiques no lineals. És per això que es pot afirmar que la «discontinuitat» que la COVID-19 ha imposat sobre el comportament i els resultats de la campanya 2020 podria derivar en canvis rellevants en el rol del turisme com a «motor» i «volant

---

4. Durant els darrers deu anys anteriors a la pandèmia, les activitats vinculades a la cadena turística de valor varen incrementar l'ocupació a un ritme anual del 3,5%, taxa que pràcticament duplica el ritme computat a nivell agregat (1,8%). Concretament, durant el bienni recessiu de 2011-2012, aquestes activitats varen mantenir el comptador de l'ocupació a les Illes en positiu (1,8%, ambdós exercicis), mentre que, en l'àmbit regional, els registres de treballadors afiliats a la Seguretat Social varen continuar disminuint (-1,6%, 2011; -2,4%, 2012).

5. Al llarg de 2020 es computà l'arribada d'un total d'1,72 milions de turistes, xifra que marca una clara distància amb el registre mensual de juliol de 2019 (2,34 milions).

d'inèrcia», amb efectes sobre la seva evolució a mitjà termini. Això és així perquè la COVID-19 pot haver alterat radicalment la concepció de les destinacions.⁶

Admetre aquesta «divergència» o, en altres paraules, aquests impactes amplificats, és reconèixer també la capacitat del sistema turístic d'aprendre i adaptar-se, perquè després d'una «discontinuitat» un sistema no retorna mai al punt de partida, sinó que es reorganitza, canvia de forma, coopera, competeix... en el marc de la «nova normalitat» resultant. Un fet que deriva en forts efectes d'histèresi, és a dir, en impactes permanents d'ampli abast. Així, de la mateixa manera que la digitalització impulsada per les mesures de confinament i el teletreball comportaran canvis permanents en els hàbits d'organització del treball i dels períodes d'oci i vacances, els efectes de la COVID-19 continuaran afectant el sector turístic fins i tot després de donar-se per resolta la crisi sanitària.

Amb tot, cal pensar que les alteracions provocades per la pandèmia obren també oportunitats que comporten una nova manera d'enfocar i, per tant, de desenvolupar les Illes per mitjà del turisme. En aquest sentit, no es pot obviar que les Balears parteixen d'una situació favorable, a jutjar per la posició capdavantera (sisena posició) que ocupen en el rànquing de competitivitat turística integrat per tres-centes quinze regions de trenta-cinc països distints que es troben turísticament actives, i curta o mitjana distància dels principals mercats emissors de turisme a les Illes.⁷

El potencial turístic de les Illes és, doncs, molt elevat d'acord amb la prioritització econòmica i política que es fa del turisme en l'àmbit regional (posició 2) i les fortaleses que s'atresoren al voltant de la dotació de recursos naturals (posició 20) i de la xarxa d'infraestructures i instal·lacions turístiques (posició 7). Des d'aquesta base és possible impulsar els pilars més endarrerits en l'àmbit regional —relacionats, principalment, amb l'eficiència de les administracions, el capital humà i el mercat laboral o l'ordenació de l'espai turístic mateix—, per tal d'abordar la reinterpretació del lideratge actual i contribuir, així, a materialitzar una nova aposta de desenvolupament regional per a les Illes.

---

6. Podeu consultar «i|COVID. Fixant les bases de l'escenari post-COVID». Febrer 2021. Disponible a: <<http://www.impulsabalears.org/index.php/recursos/i-covid/número-3>>.

7. Accediu a aquest rànquing de competitivitat turística a través de Fundació Impulsa Balears. i|ICT. Febrer 2022. Disponible a: <<http://impulsabalears.org/index.php/ca/recursos/i-eines/i-ict>>.

Turisme a les Illes Balears. Realitat omnipresent i impactes socials

---

DAVID ABRIL

Universitat de les Illes Balears

david.abril@uib.es

Atesa l'amplitud de la qüestió a abordar —els impactes socials del turisme—, aquí ens centrarem en aquells impactes de l'activitat econòmica per excel·lència a l'arxipèlag balear que afecten de manera específica la producció de pobresa i desigualtats. És a dir, els desequilibris que el turisme genera en termes de benestar social de la població, agreujats per factors estructurals com la insularitat, o de context com la COVID-19 o la guerra d'Ucraïna i les seves repercussions.

Tot i que l'opinió pública ha naturalitzat una correlació no sempre existent entre creixement econòmic i benestar social, el reconegut dinamisme del turisme a les Balears no ha anat acompanyat, especialment en les primeres dues dècades del present segle, d'una millora d'aquells indicadors que ens permeten situar de manera objectiva el nivell de benestar d'una població. Fins al punt que un prestigiós empresari local s'atrevia fa poc a establir públicament una correlació ben provocadora, en un sentit molt distint: «com més turistes venen, més pobres som».¹

Com recorda l'economista Amartya Sen (1997), no ens podem limitar a mesurar la pobresa i les desigualtats sols en funció de l'ingrés, i per això les administracions i molt especialment les entitats que treballen amb grups socials vulnerabilitzats fan servir indicadors distints al PIB o el nivell de renda, que no ens parlen de la distribució efectiva de la riquesa. Ens referim a indicadors com AROPE (*At Risk of Poverty and/or Exclusion*), que situa que una persona és en

---

1. Paraules de l'empresari Biel Huguet, fill del poeta Damià Huguet, i president de l'Associació Empresarial de Productors de les Illes Balears, recollides a sengles articles al *Diario de Mallorca* el 30/12/2021 i l'11/01/2022.

situació de risc de pobresa o exclusió si compleix almenys una d'aquestes condicions: a) és en risc de pobresa (viu en una llar amb una renda inferior al 60 % de la mitjana estatal); b) pateix privació material severa (viu en una llar on no es poden permetre el consum d'almenys quatre de nou ítems de consum bàsics definits a escala europea) o c) viu en una llar amb baixa intensitat de treball (BITH: persones de fins a seixanta anys que viuen en llars on es treballa menys del 20 % del seu potencial de feina).

En aquest sentit, les Illes Balears van ser el territori amb major creixement de la taxa de risc de pobresa i exclusió amb la pandèmia (Carbonero, Abril *et al.*, 2020): no hi ha cap altre territori que creixi fins a set punts percentuals en sols un any, de 2019 a 2020, passant del 16,3 al 22 % de la població, una xifra que significa 85.000 persones més que l'any previ a la pandèmia, tot i la lleu millora experimentada a partir de 2017 (en plena recuperació amb relació a la crisi anterior). Això afecta de manera distinta els diferents grups socials, però molt especialment els joves (amb més del 40 % en situació de pobresa i/o exclusió), i el que és pitjor, amb una creixent tendència des de l'anterior crisi fins a l'actual a l'empobriment en el conjunt dels sectors d'edat. De fet, el perfil dels sectors més vulnerabilitzats es correspon amb el de llars sustentades sobretot per joves, dones soles, migrants extracomunitaris i/o persones desocupades.

Pel que fa a la segona qüestió, i segons les dades de l'INE (2022), la privació material severa (PMS) afectava el 2020 un 6,9 % de la població (amb desigual impacte entre les dones: 8,5 % i els homes: 5,4 %), i és el territori on més va créixer aquest índex entre 2019 i 2020. Això implica qüestions com ara que gairebé el 20 % de la població no es pugui permetre mantenir l'habitatge a una temperatura adequada; que el 36,6 % dels illencs no tinguin prou capacitat per afrontar despeses imprevistes; que un 13,1 % tinguin retards en el pagament de despeses bàsiques de la llar i han ajornat factures en els darrers dotze mesos; o que, per exemple, una de cada tres famílies residents en aquest indret de referència del turisme mundial no es puguin permetre marxar una setmana a l'any de vacances fora (un 34,5 %). El 2021 la cosa no va millorar, amb un preocupant increment de les llars sense cap mena d'ingrés (a prop del 4 % a l'acabament del tercer trimestre) segons la fundació FOESSA (2022), tot i que l'estiu de 2021 no va suposar «una mala temporada turística» en termes quantitatius.

La desigualtat no sols creix dins l'arxipèlag mateix, sinó que ho fa també amb relació a altres territoris. A les Illes, amb més ingressos un és més pobre que a la resta de l'Estat; així ho reflecteix, més enllà dels preus, el diferencial dels llindars de pobresa, que si el 2008 era gairebé idèntic que a la resta de l'Estat (8.598 € Balears contra 8.379 Espanya), el 2020 se situava en prop de 1.500 euros de diferència (11.018 vs. 9.626).

Dos factors vinculats a un model econòmic altament dependent del turisme i que haurien de ser facilitadors de la inclusió social s'han configurat en els darrers anys com a determinants de l'exclusió: el treball i l'accés a l'habitatge. El mercat laboral illenc és altament precari, amb elevats índexs de temporalitat i estacionalitat. Tot i que el mecanisme dels Expedients de Regulació Temporal de l'Ocupació (els ERTO) va evitar la destrucció massiva de llocs de treball

durant la pandèmia (amb prop d'un terç del conjunt de treballadors acollits a aquesta figura el 2020), i que aquest 2022 s'han batut rècords d'afiliació a la Seguretat Social,² això no impedeix que en la darrera dècada s'hagin naturalitzat fenòmens com els treballadors i les treballadores pobres. L'increment de l'atur a l'agost de 2022 amb relació al juliol també posa de manifest els límits de la darrera reforma laboral pel que fa a l'estabilitat en la contractació. Els salaris a les Balears són dels més baixos del conjunt de l'Estat quan, per contra, el cost de vida és molt més elevat. Tot plegat fa que les pensions per jubilació a les Illes també siguin les més baixes: el 42,7% de les pensions són per davall del llindar de pobresa (és a dir, no sobrepassen els 688 euros mensuals), i un 18,1% se situen en la franja de pobresa severa (inferiors a 458 euros mensuals) (EAPN, 2021). El contrast amb els jubilats europeus que es retiren a les Illes és esfereïdor.

Pel que fa a l'accés a l'habitatge, és cada vegada més una quimera per a bona part de la població. Segons dades disponibles de l'INE,³ les Balears han estat el territori amb majors increments en els preus de l'habitatge: els preus de venda han crescut un 51% de mitjana entre 2015 i 2020, en bona mesura per la pressió exercida pel lloguer vacacional i per l'increment de compres per part d'estrangers. D'acord amb l'agregador Real Advisor,⁴ el 2022 el preu mitjà d'un pis de dues habitacions a Palma és al voltant dels 250.000 euros, i el lloguer d'un habitatge equivalent, per damunt dels 1.100 euros. A més de les dificultats d'accés, el manteniment de l'habitatge també ha esdevengut un problema per a moltes llars. El 2021, les Illes van ser la tercera comunitat amb més llars amb retards en els pagaments relacionats amb l'habitatge (FOESSA, 2022), i es normalitzen qüestions com la pobresa energètica, que a causa del canvi climàtic ha deixat de ser un fenomen associat només a l'hivern, i afecta prop del 8% de la població tot i les ajudes i mesures compensatòries impulsades per les administracions.

Un dels factors que es relaciona amb tot el que hem esmentat fins ara, determinat també pel model turístic, és la qüestió demogràfica, ben estudiada pel catedràtic Pere Salvà (2018). Mentre a altres indrets es parla del problema de l'*Espanya vaciada*, les Illes Balears han crescut entre 1971 i 2021 un 128,9%, a causa d'un sistema econòmic que requereix la importació constant de mà d'obra. Evidentment, això té repercussions directes sobre els serveis públics bàsics, atès que la capacitat de les administracions per respondre a les necessitats del conjunt de la ciutadania és inferior al ritme de creixement d'una població que ha passat de 800.000 a 1,2 milions d'habitants només en les darreres dues dècades.

Per tot el que acabem d'esmentar, i malgrat l'eufòria per la recuperació (i fins i tot superació) de l'arribada de turistes durant el 2022, resulta obvi que els impactes socials negatius del turisme no es poden combatre sols des de les polítiques socials, sinó que cal fer-ho des de la política

---

2. Dades presentades a la compareixença del conseller de Treball del Govern autonòmic el 2 de setembre de 2022, recollides al diari *Última Hora* de la mateixa data.

3. INE (2022). Índex de preus de l'habitatge (IPV).

4. <www.realadvisor.es>.

econòmica i turística. Un terme que fa només un anys semblava una ocurrència dels ecologistes, el decreixement, cada vegada ocupa un espai més destacat en l'agenda pública. Plataformes socials molt plurals en la seva composició, com el Fòrum de la Societat Civil per a la reconstrucció de les Illes Balears,⁵ constituït durant la pandèmia, han plantejat la urgència i la necessitat de construir consensos amples per a una transició justa cap a un altre model econòmic i turístic, ben diferent d'allò que ja no era sostenible el 2019, i han elaborat propostes al respecte.

Referències

- CARBONERO, M. A.; ABRIL, D. (coords.) (2020). *Primers impactes de la covid-19 a la societat de les Illes Balears*. Palma: UIB Edicions.
- EAPN (2021). *El Estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de pobreza y exclusión social en España 2008-2020*. EAPN.
- FOESSA (2022). *Evolución de la cohesión social y consecuencias de la Covid-19 en España*. Fundació FOESSA.
- INE (2022). *Enquesta de Condicions de Vida 2021 (ECV 2021)*. Instituto Nacional de Estadística.
- SALVÀ, P. (2018). *La població de les Illes Balears al llarg dels quaranta anys de la UIB*. Text de la conferència inaugural del curs universitari 2018-2019.
- SEN, A. (1997). *Development Thinking at the Beginning of the 21st Century*. Londres: London School of Economics.

---

5. Compost per més d'una vintena d'entitats, que van des de l'ecologista GOB a la PIMEM, els sindicats o organitzacions culturals com l'Obra Cultural Balear. <www.forumsocietatcivil.org>.

Tres mirades sobre la figura i l'obra de Joan Triadú

JAUME GUILLAMET LLOVERAS

Universitat Pompeu Fabra

President de la Secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans

jaume.guillamet@upf.edu

La figura de Joan Triadú i Font (Ribes de Freser, 1921 - Barcelona, 2010), destacada en els camps de la pedagogia, els estudis literaris i les institucions de cultura, ha estat homenatjada amb motiu del centenari del seu naixement, l'any 2021, inclòs en el calendari oficial de commemoracions de la Generalitat de Catalunya. L'Institut d'Estudis Catalans es va afegir doblement a aquesta celebració.

D'una banda, l'acte organitzat per la Societat Catalana de Pedagogia, de la qual va ser primer president, el dia 1 de juliol, que fou presidit pel conseller d'Educació, Josep Maria Cambray, i la inauguració al claustre de l'Institut de l'exposició «A dins de classe soc feliç...».

D'altra banda, en la sessió de 15 de setembre, el ple de l'Institut va rendir homenatge a Triadú, qui fou membre numerari de la Secció de Filosofia i Ciències Socials des de 1979, i president entre 1988 i 1992.

Publiquem a continuació els textos dels parlaments que pronunciaren en l'esmentada sessió Antoni Tort i Bardolet, catedràtic de la Universitat de Vic, sobre «Joan Triadú o la pedagogia vertebradora», Maria del Carme Bernal i Creus, professora emèrita de la Universitat de Vic, sobre «L'educació literària d'infants i joves: el diàleg entre Joan Triadú i Carles Riba», i Montserrat Barcadí i Tomàs, catedràtica de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de la Secció Històrico-Arqueològica, sobre «Joan Triadú, lector i (pre)escriptor».

Són tres mirades sobre la figura i l'obra de Joan Triadú que es completen amb la de Joan Martí i Castell, professor emèrit de la Universitat Rovira i Virgili i membre de la Secció Filològica, que en la mateixa sessió parlà de «Joan Triadú, en defensa de la llengua catalana». El text d'aquesta conferència s'ha publicat a la revista *Els Marges*, número 128.

Els interessats a conèixer més a fons l'obra i la personalitat de Joan Triadú i Font poden consultar el volum de la col·lecció «Semblances» que recull els textos de la sessió en memòria celebrada per la Secció de Filosofia i Ciències Socials el 17 de desembre de 2015. S'hi pot accedir a l'apartat de publicacions del web *iec.cat* i descarregar l'edició electrònica en PDF.

Joan Triadú, lector i (pre)escriptor

MONTSERRAT BACARDÍ

Universitat Autònoma de Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
montserrat.bacardi@uab.cat

Joan Triadú i Font, nascut fa poc més de cent anys, és conegut com a escriptor, pedagog i activista cultural, tres «vocacions» a les quals es va lliurar tant com el dia a dia li ho va permetre. Totes tres formaven part d'un tot, d'una concepció de la vida i de la cultura molt personals, marcades per les circumstàncies històriques. Sense la repressió dels quaranta anys de la dictadura franquista, qui sap si hauria destinat tants esforços a l'educació i a l'activisme resistencialistes. Però si, d'una banda, s'inclinava per la lectura i l'escriptura, de l'altra, el seu compromís amb el país era de pedra picada. Havia de fer compatible el desig amb la realitat, la crida íntima amb la salvaguarda col·lectiva. Per això, va actuar paral·lelament en els tres fronts, deixant potser una mica de banda la seva faceta com a escriptor.

En aquest darrer àmbit, tanmateix, la seva aportació és colossal. Com s'ha afirmat sovint, és un dels crítics més rellevants de la segona meitat del segle XX. A diferència d'altres, Triadú no va disposar de cap plataforma editorial o acadèmica que l'aixoplugués i va exercir la crítica literària pel seu compte regularment, al llarg de seixanta-cinc anys. Només va comptar amb el suport d'algunes revistes i diaris, que van fidelitzar la seva col·laboració: sobretot, *Serra d'Or* i *l'Avui*. Va publicar-hi centenars d'articles i de ressenyes, que resten sepultats en les hemeroteques, esperant que algú en faci una nova lectura i una nova edició. Certament, alguns van ser recollits per ell mateix en diversos llibres: *La literatura catalana i el poble* (1961), *Llegir com viure* (1963), *Una cultura sense llibertat* (1978), *La novel·la catalana de postguerra* (1982), *La poesia catalana de postguerra* (1985), *La ciutat dels llibres* (1999) i *Atentament. Lectures crítiques* (2011). Constitueixen la punta d'un iceberg ignot.

Abans, el 1951, quan tot just vorejava la trentena, havia tingut cura de dues magnes antologies que van fer forrolla i que van situar-lo al centre del debat literari clandestí i de l'exili: *Antologia de contistes catalans* (1950) i *Antologia de la poesia catalana, 1900-1950* (1951). Bàsicament, se li va retraure la centralitat que atorgava a Carles Riba —enfront de Josep Carner— i l'exclusió de poetes torrencials i imaginistes com Agustí Bartra. En bona part, aquests aplecs van ser confeccionats a Liverpool, mentre hi feia de lector entre 1948 i 1950, lluny de colles i capelletes.

En els primers anys quaranta, com a estudiant universitari de llengües clàssiques, havia fet coneixences a les aules i fora de les aules. Amb alguns d'aquests col·legues —Josep Palau i Fabre, Josep Romeu, Miquel Tarradell i Frederic-Pau Verrié— van fundar *Ariel* (1946-1951), revista il·legal, literària i artística, d'alta volada i de presentació sòbria i distingida, talment com si aparegués en unes condicions «normals». Triadú tant va comentar-hi obres de Miquel Llor, Joan Perucho, Santiago Rusiñol o Josep M. de Sagarra com de John Keats, Aldous Huxley o George Orwell. I va traduir-hi Píndar i una mostra de l'*Antígona* de Jean Anouilh; és a dir, la gran literatura d'aquí i de fora i de tots els temps, llocs i gèneres, la literatura com a manifestació artística i humana universal, font de bellesa i de coneixement.

Més enllà de l'assaig de les antologies, a *Ariel* va començar a conrear la crítica literària amb un cert ordre i programa. En bona part, aquest programa se sustentava en la seva pròpia experiència com a lector precoç, inquiet i insaciable, plasmada a *Dies de memòria 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent* (2001).

Són moltes les persones que han escrit diaris durant la minyonia, però no gaires d'intel·lectuals reconeguts han estat publicats. Aquest de Joan Triadú va ser descobert a casa seva, fortuïtament, el 2000, seixanta anys després de la redacció. Comença el 17 de gener de 1938, en plena guerra, quan ell es desplaça a Granollers per fer-hi de mestre, i acaba el 30 de desembre de 1940, com a estudiant de segon curs de filosofia i lletres. En els inicis, doncs, Triadú té setze anys i, al final, dinou. Si ja per naturalesa aquesta és una època trasbalsada, per a la seva generació s'hi va afegir la batzegada de la pèrdua de la guerra i de la tirania del franquisme.

El diari reflecteix molts aspectes de la personalitat del futur escriptor i, també, d'altres que potser no concorden tant amb la seva imatge posterior: la joia de viure, una fe religiosa creixent, un sentiment patriòtic inequívoc, un deseiximent familiar progressiu, la tirada per la ironia o la passió pel futbol, pel teatre, pel cinema i per la literatura. Com qui descobreix un món inabastable, llegeix el que busca, el que troba, el que li presten, tant de la tradició pròpia com de la tradició occidental traspasada al català. Llegeix, per esmentar uns quants noms, Homer, sant Agustí, Balzac, Colette, Dante, Grazia Deledda, Dickens, Dostoievski, Goethe, Goldoni, Molière, Rabelais, Shakespeare, Tagore, Valéry o Stefan Zweig i, alhora, Caterina Albert, Carner, Esclasons, Maragall, Oller, Ors, Riba, Rovira i Virgili, Ruyra, Salvà, Salvat-Papasseit, Ferran Soldevila o Verdager. A poc a poc, es basteix una biblioteca pròpia amb col·leccions tan emblemàtiques com la «Biblioteca Literària», «A Tot Vent», la «Biblioteca Univers» o «Els Quaderns Literaris», i s'empassa un volum rere l'altre. En sospesa temes, ideologies, estils, models de llengua, la participació dels traductors...

El gener de 1939 es capgira tot i es capgira el seu món. Se li acaba la feina de mestre de la Generalitat i ha d'abandonar Granollers i ha de tornar a Barcelona, a casa dels pares —de condició tan humil que el pare no sabia llegir. Encara en plena desbandada, el 3 de febrer, ja constata: «Tot el que estava escrit en català ha desaparegut» (p. 66). I al cap de tres mesos, l'1 de maig, pren consciència que els nous governants «han arrasat tot el que estimes més, [...] aquell esperit, aquella catalanitat guanyada en tot un segle» (p. 85). A divuit anys, començava la seva lluita personal contra aquell revés històric, contra l'intent franquista de genocidi cultural.

Paral·lelament, se li afermava la doble vocació de lector i d'escriptor, i d'escriptor en català. Com més apreciava la severitat del règim envers qualsevol manifestació pública en la llengua pròpia, com més veia els catalans «assaltats, envaïts, perseguits i reduïts al silenci» (p. 148), més es convenia de la seva funció protectora, del seu combat rebel. No debades el 5 de gener de 1940, un any després de l'entrada de les tropes feixistes, assumia que «la guerra ens ha marcat per sempre» (p. 158).

En aquells primers temps de postguerra i d'estudis universitaris, en què d'avui per demà tot s'havia castellanitzat, veia llarg el camí de poder difondre les seves notes de lectura, tal com apuntava el 25 de gener de 1940, commogut: «Dues novel·listes angleses, Virginia Woolf i Katherine Mansfield em fan somniar i gairebé em fan posar nerviós i sempreestic a punt de llegir-les i prendre'n nota. No sé llegir sense pensar i voldria comunicar-ho. [...] Però mentre no hi hagi revistes literàries en català no ho podré compartir amb el públic» (p. 164).

Quan tot just encaçava la juvenesa va comprendre que la lluita per la supervivència del país seria llarga i aferrissada. Sense deixar de tocar de peus a terra, va concebre la seva pròpia «missió», que havia de conjuminar la defensa dels drets nacionals de Catalunya amb la defensa d'una cultura nacional de qualitat, rigorosa i exigent, mirall i motor social, equiparable a les cultures veïnes. Per això, en el primer recull de textos crítics que va publicar, *La literatura catalana i el poble* (1961), advertia contra el conformisme i el cofoisme, contra la «literatura de veïnat» (p. 68) i contra el «patriotisme petit» (p. 70). Al mateix temps, advocava per una «literatura vivent» (p. 70). Perquè, de la literatura, Joan Triadú en va fer vida, vida transformadora.

Obres de Joan Triadú esmentades

Antologia de contistes catalans. Barcelona: Selecta, 1950.

Antologia de la poesia catalana, 1900-1950. Barcelona: Selecta, 1951.

La literatura catalana i el poble. Barcelona: Selecta, 1961.

Llegir com viure. Barcelona: Fontanella, 1963.

Una cultura sense llibertat. Barcelona: Proa, 1978.

La novel·la catalana de postguerra. Barcelona: Edicions 62, 1982.

La poesia catalana de postguerra. Barcelona: Edicions 62, 1985.

La ciutat dels llibres. Barcelona: Proa, 1999.

Dies de memòria 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent. Barcelona: Proa, 2001.

Atentament. Lectures crítiques. Barcelona: Proa, 2011.

L'educació literària d'infants i joves. Diàleg paral·lel entre Joan Triadú i Carles Riba

---

M. CARME BERNAL CREUS

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya
mcarme.bernal@uvic.cat

Joan Triadú associa a la seva labor pedagògica en una afirmació que Carles Riba va adreçar a un grup d'escriptors joves: «Mestre és aquell que ens allibera, tornant-nos a la realitat de nosaltres mateixos i de les coses». De fet, quan s'aprofundeix en els textos de Triadú que parlen d'educació literària i de llibre infantil, és impossible obviar les paraules lluminoses de Riba. És l'associació entre literatura i vida, aprenentatge i alliberament d'un mateix. Dit d'una altra manera: la paraula literària en el primer tram de vida és alliberadora.

Tal com afirma Susanna Àlvarez, editora de *Joan Triadú, en conversa* (Eumo, 2021), la influència d'aquest home de grans conviccions en la nostra vida col·lectiva és un fet inqüestionable. Triadú és un pilar fonamental pel que fa al tractament la lectura i de la literatura en la infància i en l'adolescència; un gran constructor de la llengua i de l'imaginari literari a l'escola «des de baix». Du a terme aquesta construcció al llarg de la seva vida professional en moltíssimes direccions. En el seu cas, sense el crític de literatura i l'articulista no hi havia el mestre; sense el pedagog tampoc no hi havia el crític de literatura ni l'activista cultural. Concebia la transmissió de la cultura en un sentit universal ampli i, doncs, nacional. Va abordar la necessitat d'encomanar el bon gust per la lectura als infants en un exercici que podríem titllar de coherent al servei d'un país que calia salvar.

Darrere seu hi havia un projecte: l'infant ha d'aprendre a alliberar-se ell mateix i amb esforç constant, també a través de la literatura, aprofitant les facilitats naturals que el mouen en les etapes primeres de la vida. El procés, per a Triadú, comença ja al parvulari i continua amb tots els infants que van a l'escola i aprenen en català: «I amb això jugo net, perquè es tracta del nostre esdevenidor col·lectiu», diu al volum *Joan Triadú, en conversa*.

El diàleg paral·lel amb Carles Riba és interessant. Tots dos, seguint la idea de bastiment-construcció, actuen en moments claus de la història del segle XX pel que fa a la literatura per a infants i joves. Riba va intervenir activament quan calia posar els fonaments de la literatura catalana infantil i juvenil, sobretot entre 1900 i 1939. En el cas de Triadú, cal situar-se en plena dictadura i en el camí que va poc més enllà del segle XX. És un picapedrer quan elabora antologies de lectures literàries, com ara els volums de *Les lectures escollides*, uns materials que adreça a professors de català que fan classes en condicions precàries i de vegades clandestines i també als joves aprenents de llengua. Es proposa reedificar, sobre les cendres d'una literatura catalana decapitada pel franquisme, unes noves bases que inclouen tant el llegat literari recollit de la tradició com el que es va creant de bell nou. El treball de Riba va ser significatiu perquè al costat de la creació d'obres per a adults, va col·laborar en revistes infantils, va traduir i adaptar rondalles d'altres països i va crear històries originals per a infants. Implicat en el Noucentisme, Riba comparteix la idea que les produccions per a nois i noies han de tenir un alt nivell d'exigència i bellesa. Joan Triadú, al seu torn, comparteix aquesta alta concepció.

En els seus escrits, Joan Triadú evoca dues obres infantils cabdals de Carles Riba: *Les aventures d'en Perot Marrasquí* (Editorial Catalana, 1924) i *Sis Joans* (Muntanyola, 1928). Considera que són dos clàssics de la literatura infantil catalana que mereixen la màxima atenció de pares i educadors. Ho fa explícit reproduint fragments de totes dues obres a la revista de l'escola Thau *Quaderns dels Jocs Florals*. Aprofita l'avinentesa per dir que a l'escola sempre es va aplicar un mètode pedagògic senzill «[...] per no perdre'ns pel camí de tornada, com la rondalla dels nens petits —adaptada i traduïda per Riba— que tingueren el pensament de deixar pedretes de senyal pel camí. Les pedretes de la nostra cultura, que s'amunteguen i formen una roca en l'imaginari de l'infant i li donen una referència per a la vida» (*Textos i pretextos*, p. 258).

El diàleg paral·lel de Triadú amb Riba continua quan parlem d'educació literària. Riba és crític amb una determinada literatura destinada als infants. Diu que si bé és propi que associem amb l'infant les rondalles tradicionals, perquè hi ha en això un instint pedagògic, cal detestar les manefleries en forma de llibre que presenten a l'infant mons d'insulsa fantasia amb l'afany de prolongar-li una idíl·lica ventura o per la covardia de mirar a la cara aventures pròpies del destí humà. I, tot i que Riba suavitza aquest pensament i ho fa explícit al llindar de la vellesa, Triadú el salva, perquè al cap i a la fi creu que el poeta vol donar transcendència a les obres destinades als infants. Joan Triadú comenta amb respecte aquesta contradicció, però com a pedagog sap prou bé que tot recau en la intel·ligència dels mestres, a qui considera agents capaços d'animar els desanimats i de donar vida als textos seleccionats a l'aula. Segons ell, els mestres poden fer arribar l'obra literària de qualitat a l'infant, encara que s'hi dibuixi un món màgic allunyat de la realitat.

Un altre punt d'interès és l'educació literària, aquella que consisteix a presentar els grans autors d'adults i les grans obres universals als infants. Altra vegada Joan Triadú acut al mestratge de Riba, bo i comentant el pròleg que el poeta va fer a *Goethe*, una antologia de textos que la Generalitat de Catalunya dedicava a les escoles l'any 1932, amb motiu del centenari de la mort de

l'autor alemany. Riba, apassionat, diu als mestres que un jove no ha de proposar-se viure ni escriure igual que Goethe, però que, en canvi, Goethe el pot ensenyar a ser lliure. I Triadú no pot sentir sinó una gran admiració per aquesta afirmació. És més, diu que són aquests mateixos objectius els que van portar Riba a coordinar la «Biblioteca Minerva», impulsada per la Mancomunitat, que volia facilitar la tasca dels mestres oferint-los obres de grans autors catalans, com Maragall, Ruyra, Guimerà o Salvà, durant la segona dècada del segle XX. En aquest mateix sentit, Joan Triadú confecciona el pròleg a *Canigó*, de J. Verdaguer, adaptat per Artur Martorell (Proa, 1986). S'adreça als mestres i als joves lectors dient-los que el llibre és un homenatge al poeta nacional de Catalunya i alhora una bona ocasió per llegir una obra cabdal. *Canigó* suscita al Triadú pedagog un problema d'interpretació de cara a la mainada, la fantasia, però com que és més pragmàtic que Riba, opta per posar la responsabilitat al cantó dels mestres, perquè ells sabran fer mengívola i plaent l'obra als alumnes, amb fantasia inclosa, i perquè al cap i a la fi es tracta de literatura amb majúscules.

A propòsit de l'educació literària és interessant parlar de poesia. Triadú creu que els alumnes, quan escriuen poesia, no és que vulguin dir les coses d'una altra manera, sinó que en diuen unes altres. Aquesta concepció descataloga de cop el mimetisme del servei únic a una rima raquítica que es practica amb molta assiduitat encara avui a l'escola. Amb llibertat de moviment, segons que reporta Triadú, els infants exploten les possibilitats del llenguatge poètic i alhora la creació. En els davantals que escrivia per a les revistes de les escoles Thau, hi ha part del seu ideari sobre el tractament de la poesia a l'escola: ve a dir que, quan els infants creen poesia, ho fan per un pur exercici dignificant de llenguatge, capaç de posar en pràctica la intel·ligència a través de sentiments i vivències dins l'ordre exigít pel vers. I va més enllà, dient que ja els nens de parvulari saben que la poesia és alguna cosa diferent, com una mena de música però amb paraules; una cançó que es diu sense cantar. Triadú, el pedagog, després d'un llarg exercici d'observació de les produccions infantils, estableix una mena de catàleg/poètica de les temàtiques preferides dels alumnes: així, les dels més menuts diu que se centren en l'espectacle del món, mentre que les poesies de les criatures de primària parlen d'ells mateixos i les dels adolescents prioritzen el jo. Joan Triadú tracta la poesia infantil amb admiració i orgull de cara a la comunitat educativa, amb motiu de les celebracions dels Jocs Florals escolars a Thau. A més, dignifica aquells escriptors que la conreen amb qualitat, com Miquel Desclot o Joana Raspall, entre altres. Posa també en valor els textos poètics no pensats per a infants, però que poden servir a l'escola, i en posa alguns exemples, com ara el *Bestiari* de Pere Quart o les poesies de Salvat-Papasseit.

L'educació literària d'infants i joves no hauria tirat endavant al nostre país sense un pensament exigent i una escola plena de vida. Tampoc sense la generositat intel·lectual o la lucidesa de mestres capdavanters com Joan Triadú i Carles Riba.

Joan Triadú o la pedagogia vertebradora

ANTONI TORT I BARDOLET

Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

antoni.tort@uvic.cat

És un honor intervenir en un ple de l'IEC, en un acte d'homenatge a Joan Triadú. Com a membre de la junta de la Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana (IEC) i com a codirector de la col·lecció «Textos Pedagògics» d'Eumo, que publica escrits de grans figures de la pedagogia de tots els temps, estic ben segur que Triadú pot formar part del cànon il·lustre que la col·lecció representa. Aquest convenciment va fer que acceptés la invitació de l'IEC i també m'hi van empènyer raons personals, pel fet d'haver coincidit amb Joan Triadú en uns mateixos paisatges, a Cantonigròs, durant molts estius. Sempre que vaig intercanviar unes paraules amb Triadú, el recordo atent, amb una seriosa cordialitat i un polsim d'ironia i curiositat educades, en el punt just en què un mestre escruta el noi jove.

Al costat de Triadú he tingut la sort de conèixer algunes de les personalitats de l'educació catalana, gegants i gegantes que ens han portat a coll: Jordi Cots, M. Teresa Codina, Marta Mata, M. Antònia Canals, Josep Pallach... Algunes d'elles ja no hi són i en d'altres, la vellesa hi va deixant petja. Però són una font d'inspiració i d'exemplaritat. Persones molt diferents ideològicament, amb caràcters de tota mena: des de la més exquisida delicadesa, a la rauxa llegendària, de la discreta tenacitat constructora al lideratge polític i social... En tots ells i en totes elles, hi reconeixem el compromís envers l'infant i l'educació. Voldria fer meves les paraules del professor Lluís Font, quan escriu «davant de la grandesa si no hi ha admiració no hi pot haver coneixement, i si no hi ha coneixement la crítica és niciesa presumptuosa». Una sentència contundent que Triadú fa servir en un article sobre Raimon Galí (Triadú, 2004). Estem davant d'un patrimoni pedagògic plural, amb conflictes personals i polítics, que no cal simplificar perquè quedi bé sota l'estendard de la renovació pedagògica catalana. I és que com va escriure, amb afilada ironia, un altre dels grans, Emili Teixidor, «quan parlem de tradició pedagògica catalana a qui-

na ens referim, a la de Francesc Ferrer i Guàrdia i l'Escola Moderna o a la de la Mare Vedruna o a la de les Religioses Dominiques de l'Anunciata?» (Teixidor, 1994: 26).

L'obra pedagògica de Triadú té una intenció vertebradora: vertebrar la personalitat de l'aprenent, vertebrar les institucions educatives i, amb elles, la llengua, el país. Segons contà Joan Josep Isern recentment, Triadú va demanar a Ermengol Passola que construís un escó que ocupés tot el perímetre d'una de les estances de casa seva, per a poder fer reunions amb mestres. Com Joan Bardina amb la seva escola de mestres, com Alexandre Galí a Sarrià, o com Marta Mata a Saifores, al Penedès, nodrint els nous deixebles, assegurant els relleus i col·locant la formació de mestres al centre neuràlgic d'un sistema educatiu de qualitat. L'escó perimetral és una metàfora d'aquesta voluntat vertebradora.

Per a conèixer el pensament pedagògic de Triadú tenim una tríada de llibres esplèndida: *Dies de memòria 1938-1940: diari d'un mestre adolescent*, *Textos i Pretextos de pedagogia* i *Joan Triadú en conversa*. Triadú és diàfan, no s'amaga de dir el que pensa, amb naturalitat, sense ampul·lositat ni afectacions. Crec que ho va fer sempre i també en les circumstàncies més difícils. S'inicia com a mestre a Granollers i ho llegim al dietari, ja esmentat: «El dietari té la força del fet de la falta de perspectiva que té el qui escriu. Aquests dietaris estan fets de petits detalls vitals que són els que li donen la força» (Triadú, 2001: 250-251).

Tenim molts exemples de mestres que han explicat el dia a dia a l'escola, per deixar-ne constància, per a comprendre la realitat i com a exercici de reflexió. Podem esmentar les cartes del pedagog suís Pestalozzi; els diaris de la mestra catalana Rosa Sensat; el diari del gueto de Varsòvia del pedagog i metge polonès Janusz Korczak; el text escrit per Lorenzo Milani amb els seus alumnes del llogaret de Barbiana, a la Toscana; les cròniques d'escola, en què mestres i alumnes creixen junts, com les de Mario Lodi o Albino Bernardini i tantes d'altres. El dietari de Triadú no són les memòries d'algú que recapitula o pontifica sobre l'estat de l'educació: són les reflexions del mestre que comença i que aprèn cada dia, que té cura del seu alumnat i d'ell mateix, entre quaderns i sota les bombes. Expressa el dolor envers l'infant que ve a l'escola amb els mitjons negres perquè el seu pare ha mort al front; viu amb els infants i llurs famílies de Granollers el despietat bombardeig de la plaça de la Porxada.

Triadú expressa en tots els seus textos una implicació autèntica amb la docència, que no abandonarà mai. En aquesta feina no hi cap l'*indifferent performer*, escriu. És una professió incomprendible sense el compromís personal que no exclou el sentit de l'humor i un optimisme gens ingenu, com ho demostra el coratge de moltes de les accions que Triadú va emprendre. D'ell s'han donat a conèixer alguns textos com aquell que declara la seva felicitat quan és a l'aula. En transcriu un altre: «No tenia encara la vocació pedagògica, que m'ha durat tota la vida. No sabia el que era ensenyar. Aleshores ho vaig aprendre i vaig veure que, a més de llegir, que és el que feia aleshores —llegir, llegir, llegir... sempre!—, doncs, hi havia aquesta altra cosa que era fer participar els altres, uns éssers nous que s'estaven fent i que m'esperaven amb il·lusió» (Triadú, 2001: 280). Al cap d'uns anys, escriurà: «el filòsof Lévinas, el qual llegeixo molt, ens diu que hem d'estar pendents de què li passa a l'altre» (Àlvarez, 2021).

La trobada amb l'altre com a esdeveniment ètic, aspecte distintiu de la filosofia d'Emmanuel Lévinas, esdevé una qüestió fonamental. L'educació és una llibertat que és cridada a alliberar-ne una altra, com diria Richard Rorty. Però aquesta trobada es produeix en un context de restriccions i condicionants per a les dues parts. Fem veure que no hi són i mirem de saltar-hi per sobre, o les tenim en compte per a educar i educar-nos? Les pedagogies es bifurquen en funció d'aquesta disjuntiva. Triadú abonarà, en línia amb la pedagogia europea d'arrel cristiana, la necessitat d'evitar aventures educatives poc realistes i advoca per un mestre amb convicció per a dir «no» a l'alumnat quan és necessari. Val la pena remarcar en aquest punt que Triadú està al corrent de la pedagogia europea. La seva defensa de la catalanitat en el camp educatiu no és un plantejament autàrquic, s'alimenta d'allò que succeeix en d'altres països.

Llegir Triadú és un estímul per a la reflexió al voltant de l'educació i com a antídote per no quedar encantats amb eslògans sense fonament. Per exemple, la reivindicació de posar-l'infant-al-centre pot significar coses molt diferents en funció de les finalitats i de la filosofia pedagògica que hi ha al darrere. Les indústries del consum i l'*entertainment* també posen l'infant al centre de les seves operacions, d'una manera ben diferent als plantejaments del moviment de l'Escola Nova, que entén que l'educació ha d'organitzar-se en funció de les condicions que fan que un infant aprengui, respectant la seva dignitat i reconeixent les seves potencialitats! Posar l'infant-al-centre també pot ésser llegit, en Triadú, per la influència del personalisme cristià en el sentit que tot ésser humà té un valor insubstituïble.

Un altre exemple seria el de la llibertat d'ensenyament, qüestió que portà a una confrontació prou coneguda en el camp educatiu i social a Catalunya en els anys previs i durant l'anomenada transició política. Altra vegada, no és una qüestió local. Molts països europeus a partir de l'acabament de la Segona Guerra Mundial intenten tancar les «guerres de religió» al voltant de l'escola. Avui apareixen nous actors, que creen escoles de tot tipus (des d'escoles finançades per fons d'inversions o fons voltors fins a escoles petites organitzades per grups de famílies). Escartir sobre quins són els límits de la llibertat d'ensenyament, com reduïm les desigualtats en l'accés i en els processos, quines són les prioritats dels fons públics i quin és el lloc de la iniciativa privada o cooperativista, són aspectes ben actuals.

Acostar-nos al pensament pedagògic de personalitats com Joan Triadú ens compromet a intervenir amb rigor a l'hora d'abordar les grans qüestions, sempre obertes, relatives a la característica més significativa de les persones humanes, com és la seva educabilitat.

Referències

- ÀLVAREZ, S. (ed.) (2021). *Joan Triadú, en conversa. Quaranta-vuit entrevistes a l'intel·lectual i home d'acció*. Vic: Eumo.
- TEIXIDOR, E. (1994). «Deu preguntes que ens fem». *Crònica d'ensenyament* (68).
- TRIADÚ, J. (2001). *Dies de memòria 1938-1940: diari d'un mestre adolescent*. Barcelona: Proa.
- TRIADÚ, J. (21/10/2004). «Raimon Galí entre la innocència i l'heroisme». *Avui*.
- TRIADÚ, J. (2009). *Textos i pretextos de pedagogia. 1938-2008*. Vic: Eumo.

Ressenyés

Herbes i flors de camps i vores de camins. Plantes ruderals i arvenses

Josep Maria Panareda i Clopés

Figueres: Brau Edicions, 2021. 192 p.
ISBN 978-84-18096-08-2

JOAN MANUEL SORIANO LÓPEZ

Universitat Autònoma de Barcelona
joamanuel.soriano@uab.cat

Segurament és un fet que les persones solem donar més valor a aquelles coses que són més infreqüents, més estranyes i més difícils de trobar. I això sol coincidir amb allò que tenim més lluny de nosaltres. Ens meravellem amb flors i plantes de països distants, però també ens sorprenem amb espècies de casa nostra que es troben en perill d'extinció o que és molt complicat de veure perquè els seus hàbitats són molt petits o inaccessibles. En canvi, els paisatges més propers i que formen part de la nostra vida diària acaben sent trivials i poc valorats. I les plantes que es troben en el nostre entorn més immediat acaben sent poc menys que invisibles als nostres ulls. Tanmateix, totes les plantes juguen un paper igual d'important en els ecosistemes i es pot considerar d'una certa injustícia —i un error— menysprear aquesta vegetació tan pròxima i que forma part de la nostra quotidianitat.

El motiu d'aquesta breu introducció és posar en valor la guia de camp que aquí es presenta i que no deixa d'omplir un buit en el món de les guies de natura, atès que les 157 plantes que s'hi descriuen de manera detallada (més unes altres 207, que són esmentades complementàriament) formen part, com informa l'autor, dels ambients especialment transformats per la presència humana continuada. La majoria d'aquestes espècies només es troben descrites en obres exhaustives, com podria ser la *Flora manual dels Països Catalans*, però no ens consta que hi hagi cap altra guia de camp per facilitar-ne la identificació sobre el terreny.

L'obra és la quarta publicació de les set que, fins al moment present, formen la col·lecció «Maluquer» de Brau Edicions i la segona del mateix autor (la primera és *Els arbres silvestres de Catalunya*, de l'any 2019). Cal afegir que entre els centenars de publicacions de Josep Maria Panareda es poden comptar diverses guies de camp de plantes de diferents àmbits geogràfics de Catalunya.

Les primeres pàgines del llibre ens introdueixen de manera acurada en els conceptes bàsics que ens serviran per posar en el seu context les plantes que consten a la guia, concretament les descripcions detallades dels termes *ruderal* i *arvense* (i els ambients més significatius on es troben

aquests tipus de plantes), així com de les plantes exòtiques. Atès que les 157 plantes es descriuen en forma de fitxa, al final de la introducció s'hi inclou una acurada explicació de les diferents parts de cada fitxa, a fi que puguin ser interpretades com cal.

I, entrant en el seu contingut, és important destacar que el disseny de la fitxa és una petita meravella de síntesi d'informació: inclou la família a què pertany cada espècie (les fitxes es troben ordenades per les 41 famílies diferents que formen part de l'obra), el nom comú català (s'ha escollit el més freqüent, atès que molt sovint les plantes en reben diversos), el nom científic de l'espècie, amb indicació del taxonomista, i dels sinònims quan escau. També s'hi indica l'interval d'altituds en què es pot trobar, així com els mesos de floració i l'abundància amb què es pot trobar l'espècie a Catalunya. El rang d'abundància inclou quatre nivells, des de molt infreqüent (només quatre espècies) fins a molt abundant (un total de 51 espècies). Tres quartes parts de les 157 espècies es troben de manera entre força i molt abundant (nivells 3 i 4 de presència).

Pel que fa al text de la fitxa, conté diversos apartats, començant per una descripció detallada de la planta en el seu conjunt i de les diferents parts que la componen (fulles, flors, fruits, tiges...). En segon lloc es presenta una caracterització de l'hàbitat i la distribució; en aquest apartat se n'esmenta l'origen geogràfic i se'n destaca el caràcter exòtic quan és el cas. Sistemàticament s'inclou un apartat on es descriuen plantes semblants, tot palesant les semblances i les diferències amb relació a l'espècie principal de la fitxa. I quan la planta ho permet, en un quart apartat s'expliquen els usos tradicionals, ja siguin dietètics o medicinals, però també les contraindicacions.

No cal dir que la part més vistosa de la fitxa és una fotografia de gran qualitat, sovint amb un requadre amb el detall d'alguna part significativa de la planta. Algunes fitxes també inclouen dibuixos d'elements dignes de destacar. Totes les il·lustracions són obra de Maravillas Boccio, col·laboradora sistemàtica de l'autor, i la majoria de les fotografies són de tots dos autors, llevat d'algunes, l'autoria de les quals es fa constar en els crèdits inicials del llibre.

A la part final del llibre hi ha quatre apartats dignes de ser esmentats: un glossari de termes, de gran utilitat, on s'aporta la definició sintètica de 151 conceptes botànics; una breu bibliografia (tretze obres, totes molt significatives) i webgrafia (deu adreces electròniques de bases de dades i d'institucions botàniques, també de gran utilitat per a les persones interessades en el coneixement de la botànica); finalment, es pot trobar la llista alfabètica de totes les plantes descrites en el llibre (364) i la pàgina on apareix cadascuna. S'hi troben barrejats els noms comuns i els científics i es poden distingir per l'ús de la lletra itàlica pel que fa als segons.

Sens dubte, aquest llibre farà servei a qualsevol persona interessada en el coneixement de les plantes en general. I, probablement, la guia pot despertar-li la curiositat per saber el nom i els detalls de les plantes que està *farta de veure*, però a les quals probablement mai no havia parat gaire atenció. Això inclou estudiants, amants de la natura i professionals de diversos àmbits, sobretot relacionats amb la planificació i l'ordenació del territori.

El setmanari L'Opinió i la fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya (1928-1931)

Jaume Guillamet Lloveras

Barcelona: Fundació Irla, 2021. 185 p.

ISBN 978-84-09-32710-2

JOSEP M. FIGUERES

Universitat Autònoma de Barcelona

josepmaria.figueres@uab.cat

El present llibre és una síntesi, il·lustrada i anotada, sobre el setmanari que tanta influència va tenir en les línies del republicanisme catalanista dels anys trenta. *L'Opinió* fou una tribuna alhora política i cultural de gran relleu, amb dinamisme editorial, amb una molt extensa nòmina de redactors i col·laboradors. Aquesta història es desgrana en la monografia de Jaume Guillamet, que constitueix una molt sòlida aportació sobre el periodisme català dels anys trenta, un moment molt dolç i rellevant, quan l'embranchida cultural de la Renaixença culmina en la Mancomunitat i tota una gran generació intel·lectual fa de la cultura i del periodisme catalans uns dels més creatius i rellevants del moment. L'autor ho dissectiona fixant-se especialment en els aspectes ideològics i polítics i, en la mesura que disposa de dades, en els periodístics. En remarquem la descripció de l'evolució política i l'aportació ideològica del setmanari en el paper que jugarà en la conformació de la victòria electoral de l'abril del 1931.

Jaume Guillamet (Figueres, 1950), periodista i historiador, és catedràtic emèrit de la Universitat Pompeu Fabra i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, on dirigeix el projecte del *Catàleg històric general de la premsa en català, 1641-1939*. S'ha especialitzat en el conreu de la història del periodisme català. Ha dedicat nombroses obres sobre la premsa local i comarcal, amb monografies sobre la premsa figuerenca, gironina, andorrana i catalana general, així com sobre la circulació i difusió de la premsa. Alhora, ha tingut cura de biografies i aplecs de textos de periodistes i polítics com Carles Fages de Climent, Abdó Terrades, etc. És autor de diverses obres sobre la història del periodisme català, entre les quals la trilogia formada per *Els orígens del periodisme a Catalunya. Catàleg de periòdics antics, 1640-1833* (2003), *L'arrencada del periodisme liberal. Política, mercat i llengua en la premsa catalana, 1833-1874* (2010) i *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939* (2022).

La col·lecció «Estudis Històrics i Biogràfics» de la Fundació Josep Irla presenta biografies, alguna de molt reeixida com la de Dalmau Costa, aplecs de textos de periodistes i polítics d'ERC,

així com monografies sobre aspectes rellevants del partit i la seva influència. En la dita col·lecció, el nostre autor ha publicat també *Narcís Lloveras, cronista republicà. De la Bisbal d'Empordà al Front d'Aragó, 1922-1937* (2017). L'obra que ens ocupa ací es presenta amb les característiques habituals de la col·lecció, en el tradicional format quadrangular, seguint unes pautes de la sèrie que presenta la nòmina dels protagonistes d'esquerres del segle XX amb el màxim de dades tant textuals com iconogràfiques —documents, premsa, llibres...— que la caracteritzen i són un dels trets d'identitat de la col·lecció.

Obre el llibre un pròleg de Joan Manuel Tresserras. L'índex, ben estructurat, arranca amb la voluntat de les esquerres de ser presents en la vida política arran de la fi de la dictadura de Primo de Rivera i segueix amb l'actuació en aquests anys tan intensos que es tancaran amb la Conferència d'Esquerres i el triomf electoral de 1931. Al llarg de vuit apartats, doncs, Guillaumet narra l'evolució del setmanari en la transició de la dictadura a la República. Ho fa amb agilitat i amb indicació de fonts, unes tres-cents notes, i amb la voluntat de penetrar en el que seria l'interior del periòdic, sense menystenir de fer-ne la seva interpretació.

Pel que fa al contingut, Guillaumet repassa la trajectòria dels gairebé tres anys de vida del setmanari i ho fa bàsicament amb les dades historiogràfiques i les del mateix diari. No es conserva ni l'arxiu del setmanari ni del diari, i l'autor s'ha centrat en el mateix periòdic més que en la cerca en arxius especialitzats atenent que no és una tesi de recerca sinó una obra de síntesi. El resultat és una monografia molt clara i ordenada sobre el periòdic promogut per Joan Lluhí, Joan Casanelles, Pere Comas i Antoni Xirau i que tingué com a col·laboradors Josep Pla, Jaume Miravittles, Jordi Arquer, Joaquim Xirau, Josep Fontbernat, Joaquim Ventalló... i la plana major de les esquerres catalanistes. Celebrem l'apartat final, molt interessant, dedicat a col·laboradors amb el total, no la relació, dels articles apareguts.

El llibre en conjunt és reeixit i fa justícia a una publicació important i d'influència. Com afirma l'autor a l'epíleg:

El setmanari *L'Opinió* va aconseguir un objectiu ben superior al que s'havia proposat. L'èxit immediat, inesperat i aclaparador de la fundació del partit unificador de l'esquerra republicana catalanista l'obliga a assumir unes responsabilitats de govern per a les quals la nova formació política no ha tingut temps de preparar-se. El relat de l'actuació del setmanari al llarg dels tres anys compresos en les seves dues etapes —que requereix, certament, estudis més aprofundits— mostra la importància del paper de Lluhí i el seu grup en la formulació i l'impuls del projecte polític del nou partit de la jove democràcia catalana, però també s'hi veuen limitacions notables. N'apuntem només dues i principals: l'heterogeneïtat de les agrupacions polítiques que hi conflueixen i la subordinació al carisma personal de Francesc Macià, al capdavant d'una organització pròpia, Estat Català, mancada igualment d'homogeneïtat i militància. El relat polític de cada una de les dues etapes de *L'Opinió* presenta diferències significatives. Durant els anys 1928-1929, els propòsits principals del setmanari són actualitzar el llegat republicà federal de Francesc Pi i Margall, definir l'espai d'un socialisme liberal que té com a referència principal el laborisme anglès i promoure la participació política de la classe treballadora. Entre les dues iniciatives de front republicà d'esquerres del 1930, hi ha encara diferències quant a la participació del sindicalisme i a l'acostament i exaltació de «l'Avi», el líder septuagenari d'Estat Català.

Constatem positivament el reeixit i meticulós treball editorial, del qual també en podem deixar constància com a autor de la col·lecció amb l'obra sobre les cròniques de guerra de Lluís Capdevila. No totes les editorials assumeixen aquesta labor de cura i el resultat es nota i és de justícia remarcar-ho. Remarquem a més l'amenitat periodística de l'autor en l'escriptura, amena i acurada, tanmateix. Tanquen l'obra índexs de fonts, de capçaleres i onomàstic, una bibliografia detallada, notes i un extens, ampli, amb voluntat gairebé exhaustiva, apartat gràfic que converteix la lectura en un plaer. Una selecta aportació d'articles, una dotzena i ben triada, amb noms com Francesc Macià, Jaume Aiguader o Lluís Companys, clausura aquest atractiu volum.

Blaise Pascal. Pensaments i opuscles

Traducció i edició a cura de Pere Lluís Font

Barcelona: Adesiara, 2021. 791 p.

ISBN 978-84-16948-74-1

ERIC SANCHO ADAMSON

Universitat de Keele

e.sancho.adamson@keele.ac.uk

Fruit d'una vida dedicada a l'estudi de Blaise Pascal, amb *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles* (2021, Barcelona: Adesiara) Pere Lluís Font duu al corpus filosòfic en llengua catalana una nova traducció i edició dels *Pensaments* (*Pensées* en francès), junt amb alguns dels escrits breus o opuscles més representatius de la fase religiosa i filosòfica de l'autor.

En afrontar els escrits d'un autor de la història de la filosofia fora de la seva llengua original convé precedir la lectura amb un exercici que consta de dues parts. La primera consisteix a informar-se de les traduccions existents, i de cadascuna d'elles, les seves particularitats. La segona rau a triar l'edició en base a la finalitat de la lectura. Doncs bé, si volem accedir en català als escrits d'una de les ments més encisadores de la història occidental, si volem realitzar l'exercici previ que hem constatat que hauria de precedir a tal endinsament, aleshores ens trobem en la posició d'examinar aquesta nova edició. Quins precedents té? Quines són les seves aportacions i singularitats? Quines decisions editorials s'han pres? Quins tipus de lectura admet?

En aquest cas, es tracta de la quarta traducció catalana dels *Pensaments*, precedida de les traduccions parcials de Manuel de Montoliu (1904, Barcelona: Biblioteca Popular de «L'Avenç»), de Joan Gomis i Sanahuja (1972, Madrid: Seminarios y Ediciones S. A.) i de la recent traducció completa de Miquel Costa (2015, Barcelona: Ara Llibres). En *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles*, Pere Lluís Font aporta totes les eines per a entendre i estudiar el text, però prioritza que no obstrueixin el rumb de la lectura mateixa. Així, sense menystenir les exigències de l'emprament especialitzat acadèmic, el llibre admet una lectura liberal i amena. Talment, dues classes d'expectatives amb les quals hom pot voler abordar la filosofia de Pascal queden satisfetes: les del públic culte ampli i les de l'ús acadèmic. En aquesta ressenya hem volgut emfatitzar els aspectes editorials que permeten l'assoliment d'aquesta doble fita.

Físicament, *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles* és un volum de tapa dura amb dos punts de llibre de setí de diferents colors. La seva magnitud no hauria d'intimidat: les 791 pàgines semblen poques quan es té en compte el que ofereixen. La introducció (p. 9-88) presenta un estudi acurat i poc barroc, al qual retornarem. A continuació, s'ofereix una cronologia (p. 89-101) que posa en paral·lel la vida i obra de Pascal amb esdeveniments historicoculturals, i una bibliografia (p. 103-113) actualitzada de les principals edicions i estudis dels *Pensaments*. Les dues aportacions centrals, com s'ha dit, són la nova traducció dels *Pensaments* (p. 117-514), complementats pels opuscles (p. 517-585). A continuació, trobem una taula de concordança (p. 587-599) que explicarem més endavant, seguida d'un índex analític (p. 601-615), un índex onomàstic (p. 617-626), un índex de citacions cèlebres (p. 627-643) i finalment una extensa secció de notes (p. 645-791).

La introducció es troba al dia amb la darrera recerca acadèmica i recull la vida de Pascal, la història intricada de les edicions dels *Pensaments*, les claus de lectura i s'enriqueix per la investigació pròpia de Pere Lluís Font. D'aquesta investigació, en destaquem les influències menys estudiades de Pascal —com ara la de Grotius o la dels catalans Ramon Martí i Ramon Sibiuda—, matisos importants davant del tòpic de l'animadversió envers Descartes, la sovint ignorada complicitat amb els llibertins (se'l considerava un llibertí potencial) i l'anticipació a Kant en qüestions de matèria antropològica.

En l'apartat biogràfic, aprenem que Pascal neix el 1623 a l'actual Clermont-Ferrand. Des dels setze anys comença a produir avenços científicotècnics que destaquen per la seva precocitat, polivalència i l'impacte que tenen en matemàtiques, enginyeria i física. L'any 1646 Pascal es converteix al jansenisme, un corrent cristià associat a l'abadia de Port-Royal, caracteritzat per la revivificació de l'agustinisme. Arran de qüestions relatives a la interpretació de la gràcia, la predestinació i el pecat en la naturalesa humana, des del seu sorgiment el corrent jansenista es troba al centre de diverses controvèrsies, inclosa una polèmica tenaç contra els jesuïtes i diverses condemnes papals. Aquestes turbulències teològiques impulsen un gir en la vida intel·lectual de Pascal. Arran del que es coneix com la seva «segona conversió» de l'any 1654, la seva producció científica experimenta una davallada a favor de la dedicació gairebé exclusiva a la teologia. En aquesta darrera etapa de la seva vida, Pascal adopta l'escriptura de caràcter literari i filosòfic i participa activament en les polèmiques del jansenisme. Publica les *Lettres provinciales* entre 1656 i 1657. Havent sigut sempre de salut fràgil, mor a París el 1662 amb trenta-nou anys mentre prepara una obra apologètica del cristianisme.

Vuit anys més tard, els preparatius de la seva darrera obra es publiquen a Port-Royal com els seus «pensaments». D'ençà, en la seva forma escapçada, els fragments han admès (per accident) ésser llegits com a aforismes tan improbables com suggerents: en definitiva, una font inacabable de fascinació. Per la seva banda, els estudiosos (o «pascalitzants») porten segles discutint la qüestió de la seva ordenació adequada. En efecte, les notes manuscrites s'havien trobat en farcells de papers relligats amb un cordill en un calaix. A vegades els fragments se segueixen entre si per elaborar arguments, com és el cas de la cèlebre *aposta de Pascal*, però sovint són esbossos d'idees embrionàries, escampats sense obeir una seqüència temàtica o ni tan sols gràfica en la

superfície dels fulls. Per complicar-ho més, s'elaboraren dues còpies del manuscrit de Pascal, i als voltants del 1711 Louis Périer, nebot de Pascal, en descobrir que alguns dels fulls originals s'havien anat perdent, cus els romanents entre si formant el denominat *recull original*. Ara bé, totes tres fonts «originals» tenen discrepàncies en els detalls i ocasionalment en fragments sencers. Cada edició publicada dels *Pensaments*, doncs, és inevitablement una reconstrucció i una proposta d'itinerari de lectura. Mentre que uns editors proven de reproduir el lloc dels fragments en els manuscrits originals, d'altres proven de restablir la cronologia d'escriptura, i encara d'altres d'agrupar els fragments amb vista a una exposició sistemàtica o almenys temàtica.

Les decisions editorials d'aquest nou volum responen a la voluntat de Pere Lluís Font que Pascal romanguí accessible. L'edició, doncs, aposta per resseguir l'ordenació sistemàtica de Brunschvicg (edicions *maior* i *minor*), es fa esmena dels defectes diversos d'aquelles edicions i es deixa el qüestionari sobre els miracles i els darrers fragments descoberts per a l'apèndix. Amb aquesta tria, l'edició es desmarca tant de l'ordenació de Lafuma —considerada canònica per la majoria d'estudiosos actuals— com d'altres ordenacions «objectives» que cerquen ésser fidedignes a l'ordre d'alguna de les abans esmentades tres fonts originals. Al parer de l'editor i traductor, l'ordenació de Brunschvicg «ha demostrat de manera fefaent i continuada les seves virtuts per satisfer les exigències del lector culte no especialitzat» i té la qualitat d'ésser la més «pedagògica» (p. 82-83). Pere Lluís Font considera que les ordenacions objectives, malgrat les seves prestacions acadèmiques, interposen massa distància entre el significat de l'escrit i el lector general. En la mateixa línia, en comptes de posar notes a peu de pàgina, l'edició les allotja a la darrera del volum. D'aquesta manera es desenfarfeguen les pàgines dedicades pròpiament als *Pensaments* i als opuscles i s'afavoreix una lectura indivisa. Addicionalment, la inclusió de l'índex de citacions cèlebres respon a dues finalitats que un lector especialista presumptament no necessitaria: d'una banda, facilitar la identificació de citacions cèlebres, i, de l'altra, corregir suposades citacions de Pascal (aproximades o directament falses) que circulen en bibliografia secundària i altres mitjans. Amb tot, les tries editorials estan dirigides a fer traslluir la vigència i l'atractiu natural de Pascal, i a assegurar-ne l'accés a un públic culte en sentit ampli.

Degut a la fragmentarietat dels *Pensaments*, és il·luminador trobar-hi alguns dels mateixos temes desenvolupats en els opuscles, com ara les consideracions sobre el pirronisme, el dubte, Montaigne o el balanç entre claror i foscor en els miracles. A cadascun dels set opuscles l'acompanya una introducció que aclareix la naturalesa de l'escrit. Ara bé, se'ns diu a la introducció que quatre opuscles més acabarien de complementar els *Pensaments*, però s'han exclòs pel fet de ja haver-los traduït als *Escrits de filosofia de la ciència* (Pere Lluís Font, 2017, Girona: Ela Geminada). Per tant, cal advertir que el volum no és autocontingut en aquest respecte.

A continuació es mencionen alguns dels factors que fan que l'edició compti amb el més elevat rigor acadèmic. Primerament, la traducció resisteix la temptació de millorar l'estil de Pascal i preserva les construccions agramaticals de les anotacions esquemàtiques. En segon lloc, el lèxic català és precís respecte del francès del segle XVII i l'idiòlecte propi de Pascal. Així també, entre claudàtors, s'ofereixen referències a les fonts dels fragments o bé es denota que Pascal havia

barrat el text. A banda, la taula de concordança correlaciona els sistemes predominants de referenciar els fragments dels *Pensaments*, de manera que s'aporta un mapa per a poder-lo llegir, per exemple, en l'ordenació de Lafuma. Sense pretendre haver esgotat totes les prestacions a l'ús acadèmic, destaquem la riquesa de l'apartat de les notes, que sumen més d'un miler i mig de detalls, aclariments i referències.

En conclusió, en l'edició de *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles* de Pere Lluís Font els dos nivells de lectura —el del públic culte ampli i el de l'ús acadèmic— frueixen sense que l'un vagi en detriment de l'altre. A l'hora de triar entre les traduccions existents, aquesta n'és una d'excel·lent a considerar. Lectures com aquesta, sens dubte, aconseguen que entaulem converses amb pensadors d'altres segles, i, com diu Descartes, és quasi el mateix conversar amb els autors d'altres segles que viatjar.

La solidaridad. Historia, concepto, propuesta

Gabriel Amengual Coll

Madrid: Comillas, 2021. 390 p.

ISBN 978-84-8468-884-6

BERNAT FERNÁNDEZ ROCA

Universitat de Girona

bernafernandezroca@outlook.es

El professor emèrit Gabriel Amengual ens ofereix en aquest llibre un estudi crític del concepte de solidaritat. No es tracta d'una mera introducció o resum del seu desenvolupament històric, ni tampoc d'una teoria prescriptiva sobre com hauríem d'emprar-lo. La tasca d'Amengual és expositiva, així com especulativa, però també orientada cap a l'exercici pràctic de la solidaritat avui dia. El resultat és un llibre extraordinàriament profund, exhaustiu i amè.

Tal com anuncia l'autor des de la introducció, l'objectiu de l'obra és recobrar el significat de la solidaritat i escatir quines perspectives d'actuació pot oferir-nos en l'actualitat (p. 17). Segons apunta Amengual, aquest projecte és especialment necessari en moments com el present, en què es fa un ús inflacionari del concepte (p. 19).

Respecte de l'estructura del llibre, convé esmentar que es divideix en divuit capítols distribuïts en cinc blocs temàtics. Els primers quatre blocs, que ocupen disset capítols, són dedicats a detallar el recorregut històric i intel·lectual de la idea solidària des dels seus inicis moderns fins a la contemporaneïtat. Cadascun dels capítols d'aquests blocs detalla la contribució d'un pensador concret a l'evolució del concepte. Finalment, Amengual reserva l'últim capítol —i bloc— de l'obra a les seves pròpies reflexions sobre com cal comprendre i exercir la solidaritat en les societats actuals, tot prenent en consideració els elements desenvolupats al llarg del llibre. És una estructura intuïtiva i accessible, que es fa ràpidament evident al lector.

Així, el primer bloc se centra en les primeres fonamentacions del concepte, i ressegueix sobretot les contribucions vuitcentistes de Pierre Leroux, Constantine Pecqueur, Ferdinand Lassalle i John Stuart Mill. Ja és possible copsar en els seus plantejaments alguns dels temes més significatius de la discussió sobre la solidaritat, com ara la tensió entre individu i comunitat —o liberalisme i socialisme—, la qual determina les condicions de possibilitat del seu exercici. D'altra banda, Amengual identifica amb èxit el model que utilitza cada autor per fonamentar la virtut

solidària. Per exemple, Leroux o Pecquer justifiquen el vincle solidari partint de consideracions antropològiques, mentre que Lassalle planteja que la vessant de la solidaritat com a protecció de les persones vulnerables ha de ser una finalitat de l'Estat (p. 96). Ambdós aspectes —la solidaritat com a lligam social d'interdependència o bé com a cura dels desvalguts— reapareixen al llarg del llibre i incorporen nous matisos, esmenes i variacions.

El segon i el tercer bloc del llibre tracten, respectivament, del solidarisme francès i alemany, moviments polítics i intel·lectuals de la segona meitat del segle XIX que, un cop consolidada la fonamentació del concepte, en van promoure l'aplicació i van defensar polítiques públiques adreçades a remeiar els mals socials de l'època. Els solidaristes francesos, de tendència laïcista i republicana, van tenir especial influència. D'aquest moviment en són preeminents el cooperativisme de Charles Gide i la basta teorització de Léon Bourgeois, l'últim dels quals es basa en la biologia evolutiva moderna i les relacions de deute i reciprocitat socials per tal de pensar la solidaritat (p. 209). També és notable la contribució d'Émile Durkheim, el qual classifica les formes de la solidaritat segons la mena d'estructura sociològica en què s'insereixen (p. 167-171).

El solidarisme alemany, per la seva banda, va tenir una incidència menor en el seu context, però també va impulsar la politització de la qüestió social i obrera des de diversos corrents, tot emprant una varietat àmplia d'estratègies argumentals. En destaquen especialment el solidarisme catòlic de Gustav Schmoller, el pensament cristià de Max Scheler o la teologia neoescolàstica, de la qual són exponents centrals Heinrich Pesch, Gustav Gundlach i Oswald von Nell-Breuning. Novament, els autors d'aquest moment —i la majoria de solidaristes, en última instància— s'esforcen a explorar l'espai habitable per la solidaritat entre l'individualisme i el col·lectivisme, alhora que es preocupen d'elaborar noves maneres d'assentar el concepte —basades, aquí, en consideracions ontològiques, teològiques, antropològiques o sociològiques.

El quart i últim bloc de recorregut històric tracta pensadors contemporanis pertanyents al context de postguerra de la segona meitat del segle XX. És en aquest punt en què els autors deixen de centrar-se en la relació entre individu i comunitat per teoritzar, més específicament, sobre la cura especial de les persones marginades, vulnerables i desvalgudes (p. 244). L'autor remarca la influència de Rawls en aquesta conjuntura, qui proposa l'anomenat principi de la diferència per protegir els desfavorits i explora amb originalitat la fèrtil connexió entre solidaritat, justícia i estat del benestar. També desgrana el pensament de Philippe van Parijs com a desenvolupament crític de l'obra de Rawls: l'autor belga proposa la renda bàsica com a implementació principal de la solidaritat i finalitat de l'Estat (p. 261). Jürgen Habermas és una altra figura cabdal de l'època, la qual contribueix notablement a modelar el debat contemporani. Amengual mostra el tractament implícit que fa Habermas del concepte. Per a Habermas, la solidaritat fa arrels en l'acció comunicativa, la qual pressuposa l'interès comú de subjectes autònoms en la integritat del context vital comú (p. 271). L'autor il·lustra les crítiques al model habermasià a través del pensament de Johann Baptist Metz, pensador alemany amb qui neix la teologia política. Metz va criticar el rol de la reciprocitat en la teoria de l'acció comunicativa de Habermas, noció que considera inaplicable a la relació de deute que es dona entre generacions presents, per una ban-

da, i passades o futures, per l'altra; i a la relació d'ajuda entre qui practica la solidaritat i qui la rep —totes elles relacions asimètriques, almenys en el seu exercici.

L'últim bloc, dèiem, és reservat a les consideracions que fa Amengual sobre els reptes i els temes de la solidaritat avui. És en aquest punt que l'autor aprofundeix lliurement en les qüestions principals de l'obra i n'extreu conclusions per a la pràctica solidària.

L'autor para atenció explícita als dos aspectes bàsics de la solidaritat: com a lligam social de cohesió individu-societat i com a cura de les persones desvalgudes. El primer parteix d'una visió de conjunt de la societat, i convida a l'anàlisi de la solidaritat en termes de reciprocitat, complementació orgànica o relacions anàlogues a les de tipus contractual. El segon es focalitza en l'acció solidària envers els grups vulnerables i oprimits. Ambdós aspectes, ens diu l'autor, són complementaris, i no contraposats. Així, l'experiència del sentit comunitari de la solidaritat permet ampliar l'aplicació del concepte més enllà del grup d'individus inicial, i estendre'l a les persones desvalgudes o estrangeres (p. 328).

Si bé Amengual proposa entendre la tensió individu-societat com a, en certa manera, insuperable, la considera sostenible en adonar-nos del vincle constitutiu que relliga individus i societat (p. 310). Aquest vincle apareix com a plausible al lector, en part, gràcies a l'exercici de recapitulació dels diversos models de suport de la solidaritat, que descansen en un ampli ventall de perspectives sobre la naturalesa humana i la vida en societat.

Tanmateix, l'autor assenyala que el debat actual no se centra en models teòrics justificatius, sinó en models d'actuació o implementació del concepte, i esmenta dos models com a dominants: el de la distribució de la riquesa, de Rawls i Van Parijs, i el de la comunicació i la solidaritat anamnèstica i compassiva, de Habermas i Metz. Aquí, individu i comunitat ja no es miren d'harmonitzar en l'àmbit teòric, abstracte, sinó que són extrems que conviuen en l'exercici directe de la praxi solidària.

La part final del llibre explora les accions i els tipus d'aplicació de la solidaritat que demana el present, el qual planteja, segons l'autor, reptes singulars vinculats a la globalització, al retrocés de l'estat del benestar o la pobresa —horitzons que han d'informar també l'ús del concepte. Així, l'autor fa propostes de solidaritat envers el Tercer Món, la pobresa, l'ecologia, els immigrants o les dones. Entre alguns dels seus plantejaments hi ha el d'incorporar els immigrants en les societats d'acollida sobre cap altra base que la seva simple qualitat de persona (p. 344), o el reconeixement de les dones en tant que són oprimides, i en reivindica la perspectiva i la mirada ètica diferencial.

Com a nota especialment distintiva, Amengual proposa trencar amb dos dogmes culturals que considera nocius: en primer lloc, que el nivell de vida dels més rics, ja siguin individus o països, és innegociable; i, en segon lloc, que aquest nivell de vida serà, a mitjà o llarg termini, universalitzable (p. 340). En conseqüència, proposa reconèixer els límits del creixement i adherir-nos a una «austeritat solidària», atès que ser solidari implica fer renúncies, o que una part hi perdi, tal com ens recorda Amengual, perquè l'altra hi guanyi.

La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança¹

Guillem López-Casasnovas i Marc Casanova

Barcelona: Profit, 2020. 125 p.

ISBN 978-84-17942-40-3

LLUÍS BOHIGAS

Col·legi d'Economistes de Catalunya

lluis.bohigas@economistes.com

El llibre *La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança*, de Guillem López-Casasnovas i Marc Casanova, publicat per Editorial Profit, va ser presentat el 30 de gener de 2020 a la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona, en un acte organitzat pel Cercle de Salut. El Cercle de Salut és una associació que proposa la millora del model sanitari català, i amb aquest objectiu va encarregar un informe al Centre de Recerca en Economia de la Salut, de la Universitat Pompeu Fabra, sobre la sanitat catalana, que ha constituït el contingut del llibre.

L'obra consta de 125 pàgines, el gruix de les quals, unes 70, és el contingut de l'informe, mentre que les referències ocupen 4 pàgines i les 36 restants són annexos.

El contingut de l'informe es presenta en tres capítols: en el primer, es compara Catalunya amb altres països; en el segon, es compara Catalunya amb les altres comunitats autònomes de l'Estat espanyol, i, finalment, en el tercer capítol, s'estudia la sanitat privada. A més dels tres capítols hi ha una introducció, unes conclusions i un resum. La introducció fixa els objectius de l'estudi i la metodologia emprada.

En el capítol internacional, els autors comparen Catalunya «amb diferents grups de països desenvolupats, posant el focus en la despesa sanitària, tant pública com privada, per tal de veure en quina situació ens trobem en relació amb els països de l'entorn». La comparació internacional de la despesa sanitària entre països té una llarga tradició en els estudis d'economia de la salut i, en aquesta línia, un dels autors ha participat en aquesta història d'estudis. Des de les primeres comparacions fetes a finals del segle passat fins avui dia, han millorat tant la qualitat

---

1. Ressenya publicada prèviament a la *Revista Econòmica de Catalunya* del Col·legi d'Economistes de Catalunya, número 81 (març de 2020).

de les dades com la sofisticació de la metodologia. Així, els autors utilitzen les darreres dades publicades i fan servir la tecnologia més moderna (les regressions calculades pels autors es poden trobar a l'annex A).

Des del moment que es van fer els primers estudis sobre aquesta matèria, es va establir la relació forta que hi ha entre el PIB del país i la despesa sanitària, i no tan sols en valors absoluts sinó també en percentatge del PIB. És a dir, un país més ric gasta més proporcionalment en sanitat que un país pobre.

Més recentment s'han estudiat els efectes de la variable de l'envelliment, que també incrementa la despesa sanitària. Una altra variable que també explica les diferències entre països és el tipus de finançament de la sanitat, bé per via de la seguretat social (Bismark) o bé a través d'impostos (Beveridge). Els autors fan servir les tres variables —PIB, envelliment i sistema sanitari— per estimar quina hauria d'ésser la despesa sanitària a Catalunya, i el resultat és que la sanitat catalana està finançada públicament molt per sota del que li tocaria.

En aquest capítol s'inclouen també unes dades comparatives de Catalunya amb les regions europees conegudes com NUT2. No hi ha gaires dades publicades; especialment, no hi ha dades de despesa sanitària.

En el capítol espanyol, els autors proposen: «Ens centrarem a analitzar la situació de la sanitat pública en el context espanyol, des d'una perspectiva autonòmica». En aquest capítol es reproduïxen les anàlisis estadístiques del capítol anterior amb les dades de les disset comunitats autònomes. Els resultats no són significatius, la renda regional no explica les diferències entre la despesa de les comunitats, i tampoc l'envelliment (les regressions són a l'annex C).

Això és lògic perquè l'objectiu del sistema de finançament de les comunitats autònomes és que hi hagi igualtat entre elles, amb uns mínims ajustaments per insularitat. Però aquest objectiu de la política autonòmica tampoc s'assoleix ni de lluny. Les diferències en despesa per capita de les comunitats són espectaculars. D'una banda, hi ha les dues autonomies amb «cupó», el País Basc i Navarra, que tenen un sistema de finançament no solidari i, per tant, gaudeixen d'uns recursos superiors a les altres. D'altra banda, i dins el sistema de finançament general, les diferències entre les altres quinze comunitats són abismals. Els autors analitzen l'evolució d'aquestes dades en el període 2003-2016 per estudiar l'impacte de les retallades en el finançament sanitari. Les conclusions són que les retallades van augmentar les desigualtats entre comunitats autònomes.

En el capítol dedicat a la sanitat privada a Catalunya, els autors proposen: «Ens centrarem a descriure la despesa sanitària privada a Catalunya i a observar la seva evolució els darrers anys, en particular a l'època de la crisi econòmica, quan es va produir una reducció important de la despesa pública». Els autors descriuen com les retallades van crear insatisfacció amb la sanitat pública i que alhora es va produir un creixement de la despesa privada, tant a Catalunya com a Espanya, tot i que el creixement va ser més pronunciat a Catalunya. Els autors no determinen

causalitat entre els dos fenòmens. L'anàlisi de les assegurances privades mostra un lleuger creixement en el nombre de persones assegurades i un creixement més important en les primes pagades.

En l'apartat de conclusions, els autors qualifiquen la situació de la sanitat pública a Espanya d'aquesta manera: «El cas de les comunitats autònomes és un clar exemple de vulneració del principi de responsabilitat fiscal, ja que la despesa està molt més descentralitzada que la capacitat d'obtenir recursos propis via impostos». Les conclusions són determinants: «Una millora del finançament públic de la sanitat catalana no serà possible dins un Estat espanyol que transfereix recursos a la nostra sanitat des de paràmetres fortament restrictius i aliens a la capacitat fiscal de la nostra economia». «Sense una reforma del sistema de finançament autonòmic [...] no cal perdre un minut més en la comprensió de la frustració que provoca, el que és desitjable, el que podria ser i el que és en realitat». «La situació catalana resta d'entrada prou definida, ja en aquests extrems, per una societat “de peatge” que substitueix històricament la insuficiència de la sanitat pública amb complements i suplementos privats».

L'informe és un compendi d'estudi acadèmic i té una finalitat de política sanitària. Els autors aconseguen fer un estudi sòlid amb l'objectiu de fonamentar una causa de política sanitària: l'infrafinançament de la sanitat pública catalana.

Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus

Josep Olesti i Jörg Zimmer (ed.)

Berna: Peter Lang, 2020. 154 p.

ISBN 978-30-34338-07-3

GUILLEM SALES VILALTA

Universitat de Barcelona

guillem.sales@ub.edu

Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus és el fruit d'un esforç curós per oferir una visió polièdrica del *Tractatus Theologico-Politicus* (en endavant, TTP). Josep Olesti i Jörg Zimmer, tots dos professors de la Universitat de Girona, han aconseguit compilar sis articles que aborden diferents aspectes rellevants de l'obra, tot donant lloc a un conjunt que abraça diversos punts d'interès per als estudiosos del pensament polític spinozià. La tria de l'anglès com a llengua vehicular del recull evidencia la vocació d'Olesti i Zimmer que l'obra entri en diàleg amb els treballs sobre Spinoza i el TTP confegits recentment en el panorama acadèmic internacional. Amb aquest gest, de fet, Olesti i Zimmer contribueixen que la investigació catalana en filosofia adquireixi projecció i, d'aquesta manera, vagi consolidant el seu lloc dins el món acadèmic contemporani. Una llambregada ràpida al contingut dels diferents articles posa de manifest la precisió de les contribucions i el seu interès en el context de les discussions actuals sobre el TTP.

En el primer dels articles que conformen l'obra, Miquel Beltrán parteix de la traducció anglesa que Oberto Marrama feu del text d'Alexandre Koyré «Le Chien, constellation céleste, et le chien, animal aboyant» (1950). Seguint Koyré, Marrama suggereix que cal atribuir al Déu de Spinoza un «enteniment creatiu», capaç de concebre tot allò que crea abans de crear-ho efectivament. Beltrán desenvolupa el seu article com a resposta crítica a la interpretació de Koyré i Marrama, argüint que en el Déu spinozià, font de tot allò real, enteniment i creació són dues coses inseparables. La crítica de Beltrán posa sobre la taula un punt clau per interpretar adequadament la filosofia de Spinoza: la necessitat de no atribuir a Déu enteniment i voluntat *qua* facultats autònomes i separades l'una de l'altra. Tot recolzant en un exercici exegetíc sòlid, doncs, Beltrán mostra com Déu «vol» allò que «entén», en el sentit que estableix com a eternes totes aquelles veritats que es troben contingudes en la seva essència infinita.

Tot seguit, Francisco David Corrales Cordón desvela en el seu article l'existència de semblances rellevants entre el concepte de profecia que Spinoza presenta en el TTP i la noció de profecia que Averroes desgrana en el *Talkhis kitab al-hiss wa-al-mahsus* (*Epítom dels Parva Naturalia*). Tal com Corrales Cordón mostra, entre els conceptes de profecia de Spinoza i Averroes hi ha tres grans paral·lelismes. D'entrada, coincideixen des d'un punt de vista epistemològic, amb el benentès que tots dos autors caracteritzen la profecia com a activitat imaginativa, mancada del rigor i la precisió propis del coneixement racional. En segon terme, n'aborden semblantment la dimensió antropològica: el profeta no és un missatger elegit i amb accés privilegiat a la veritat revelada, sinó un ésser ungit amb una imaginació extraordinària i uns dots retòrics avinents per comunicar els fruits d'aquesta seva imaginació. En últim lloc, també comparteixen la manera d'entendre el rol social de la profecia: mercès al seu llenguatge pintoresc i colpidor, el profeta pot ensenyar la llei divina a tots aquells que no disposen de mitjans per accedir-hi.

A continuació, Josep Olesti efectua en l'article «Imperium in imperio: themes and variations» una anàlisi curiosa de l'expressió «imperium in imperio». Segons Olesti observa, poden distingir-se'n dos grans usos: un de polític i un de metafísic. El polític és desplegat en el capítol XVII del TTP, en connexió amb la tesi spinoziana d'inspiració hobbesiana que tot el poder ha de recaure sobre el sobirà a què s'atorga el dret d'instituir lleis. En el TTP, «imperium in imperio» designa la tessitura que es concreta quan hi ha un estament religiós que pretén apropiarse de competències com la potestat de decidir sobre els quefers sagrats i litúrgics: l'estament susdit acaba esdevenint un «estat dins l'estat», que mina el poder de l'estat vertader i l'aboca a la destrucció. L'ús metafísic apareix en l'*Ethica* i el *Tractatus Politicus*: Spinoza hi empra l'expressió per referir-se a la concepció esbiaixada de l'home com a «imperium in imperio», això és, com a ésser únic, capaç de transcendir el determinisme de la natura. Feta l'anàlisi d'ambdós usos, Olesti clou l'article argüint que les realitats que l'un i l'altre denoten arrelen en una concepció errònia, no spinoziana de poder.

En el quart article del recull, Josep Maria Ruiz Simon emprèn una contextualització acurada dels elements del TTP que remetent als *Annales* de Tàcit. En l'extensa secció inicial de l'article, Ruiz Simon situa les referències de Spinoza a Tàcit en el marc de les disputes ideològiques entre remonstrants i antiremonstrants, vencedors aquests darrers després de celebrar-se el sínode de Dort (1618-1619). El triomf dels protestants antiremonstrats hauria preocupat Spinoza atesa llur defensa d'una «sobirania dual», segons la qual ha d'existir un poder religiós amb un seguit de competències pròpies, alienes al poder polític. Per causa d'aquest fet, els antiremonstrants sostenen una «opinió sediciosa», que fa perillar la integritat de l'estat en tant que, per dir-ho amb Olesti, obren les portes a un «imperium in imperio». De fet, i enllaçant de nou amb Tàcit, Ruiz Simon suggereix que Spinoza veu en els antiremonstrants una amenaça potencial a la llibertat d'expressió semblant a la que, segons Tàcit, va concretar-se fatalment en temps d'August i Tiberi. Sobre la base d'aquesta vasta contextualització, Ruiz Simon ressegueix en la resta de l'article les màximes de Tàcit i Maquiavel que Spinoza esgrimeix com a remei als perills esbossats.

Per tal de completar el conjunt, els dos darrers articles a cura de Moshe Shner i Jörg Zimmer paren esment en la petja del pensament polític de Spinoza sobre la filosofia dels segles XVIII i XIX. Shner presenta la historització de les Escripures i la reivindicació de la tolerància entre religions com a novetats insòlites del TTP. Aquestes dues fites s'haurien aconseguit gràcies a dos dels intel·lectuals jueus més destacats de la segona meitat del segle XVIII: Moses Mendelssohn, advocat sense parió de la tolerància, i Solomon Maimon, l'«Spinoza del segle XVIII» que tornà a insistir en el caràcter històric de les Sagrades Escripures. Finalment, Jörg Zimmer escodrinya la lectura del TTP que feren Marx i Feuerbach. Abans, delinea el complex procés de recepció de la filosofia spinoziana a Alemanya des de l'estigmatització marcada que el travessà a la primeria del segle XVIII fins a l'entusiasta lectura de la seva metafísica per part de Schelling i Hegel.

Les dues darreres aportacions de Shner i Zimmer, en fi, acaben de perfilar un conjunt ric, que aplega amb una coherència remarcable diverses facetes del TTP. Beltrán i Olesti aborden qüestions del TTP que entronquen amb temes nuclears de l'*Ethica*: llurs interpretacions miren de vessar llum sobre qüestions del pensament polític de Spinoza per referència a elements centrals de la metafísica spinoziana. Corrales Cordón i Ruiz Simon acusen una vocació més històrica, en tant que posen de manifest els vincles del TTP amb l'averroisme i les teories polítiques influïdes per Tàcit, respectivament. Finalment, Shner i Zimmer completen la perspectiva històrica de Corrales Cordón i Ruiz Simon tot traslladant el focus d'atenció a dos moments clau dins el procés de recepció de TTP. Amb solament sis articles, així doncs, Olesti i Zimmer han sabut travar un corpus complet, just mereixedor d'un lloc digne dins els estudis spinozians contemporanis.

Presencia de catalanes en México. Cinco siglos

José María Murià

Jalisco: Academia Mexicana de la Historia. El Colegio de Jalisco, 2021. 95 p.
ISBN 978-607-8740-24-6

SALOMÓ MARQUÈS

Universitat de Girona
salomo.marques@udg.edu

L'any 1999 vaig anar per primera vegada a Mèxic, concretament a Guadalajara, la capital de l'«Estado Libre y soberano de Jalisco», a casa d'en José M. Murià, que feia poc temps havia conegut a l'Escala (Alt Empordà). La seva mare i la meva eren escalenques i jo també. Em va convidar per conèixer el seu pare, malalt, i el món dels exiliats catalans del 1939.

A partir d'aquell primer contacte mexicà vaig tenir ocasió de conèixer la persona i l'obra d'un historiador «mexicà i català», tal com ell mateix es presenta. Una obra molt centrada en la recerca i la recuperació de la història del seu país i de Catalunya, en el nostre cas sobretot en temes relacionats amb la República, la guerra i l'exili del 1939. Des del 1999 fins poc abans de la pandèmia han estat uns anys intensos de treball a Mèxic, primer recollint les biografies de mestres que exercien a Catalunya i varen anar a l'exili mexicà; després, en una segona etapa, ens vàrem dedicar a difondre aquestes informacions per poblacions mexicanes. Anar de la seva mà va ser un privilegi.

I acompanyar-lo en les presentacions de les seves publicacions, encara més. Uns llibres que es poden agrupar en dos blocs: els textos d'investigació i els de divulgació, tant o més necessària per conèixer aspectes ben desconeguts pel públic mexicà i especialment el català. Un bloc destacat el configuren les publicacions a Catalunya gràcies, especialment, a les bones relacions amb Pagès Editors. El 2005 ja hi va publicar *Ressons. Escrits a favor de Catalunya*. Un llibre que començava amb aquestes paraules: «Sóc mexicà de naixement... La qual cosa no va impedir que fos precisament el català la primera llengua que vaig sentir i en la que vaig començar a parlar».

És amb la voluntat de fer conèixer la presència catalana a Mèxic que acaba de publicar, a través de l'Academia Mexicana de la Historia i El Colegio de Jalisco, el llibre *Presencia de catalanes en México. Cinco siglos*. Noranta pàgines amb la finalitat d'explicar que la presència catalana en territori mexicà és més nombrosa i antiga del que es pensa. Ho fa partint de la base que «la presencia catalana en toda América a lo largo del tiempo se ha estudiado muy poco».

El llibre consta d'una substanciosa introducció i segueixen dos capítols: «Prehistoria de la presència catalana» i «El exilio republicano», a més d'un breu epíleg. El primer capítol s'inicia al segle XVI amb l'interrogant «¿Conquistadores?» i acaba el segle XX amb «Obreros, empleadas y más artistas». Pel camí parla de «evangelizadores», «los campechanos», «comerciantes y artistas», etc. El segon capítol, dedicat a l'exili del 1939, l'agrupa en quatre apartats: «Antropólogos e historiadores», «Artistas», «Teatro y cine» i «Magisterio». Pàgines que ofereixen una panoràmica general amb els noms dels personatges més destacats en cada un dels apartats. Tots els noms que hi ha es troben més ampliat en el *Segundo diccionario de los Catalanes de México*, editat el 2021 per El Colegio de Jalisco i l'Institut d'Estudis Catalans, dirigit per José M. Murià amb la col·laboració de Gemma Domènec, Salomó Marquès i Angélica Peregrina. Aquest diccionari duplica gairebé els noms del *Diccionario de los catalanes de México* publicat el 1996 per El Colegio de Jalisco i el Departament de la Presidència de Catalunya, també dirigit per José M. Murià.

El llibre, però, no acaba aquí. De fet, hi ha un extens apèndix que reuneix dues històries pràcticament desconegudes: «Pau Casals y México: remembranza de una gratitud» i «El *Butlletí català de Guadalajara*, quince años de catalanismo gráfico».

Tot plegat, un llibre molt llegidor, acompanyat de la ironia de l'autor: «Raro es el caso del catalán que, maestro o no, haya dejado un mal recuerdo. No pasó lo mismo con todos los extranjeros. Puedo decir muy desapasionadamente que, en términos generales, la imagen que se tiene de los catalanes es muy favorable. Por algo será... Cabe finalizar que, a pesar de haber hecho una búsqueda especial, no se pudo encontrar ningún delincuente del orden común».

El llibre *Presencia de catalanes en México* és, ara per ara, la darrera publicació d'un mexicà empeltat de Catalunya que fa anys i panys que no para de publicar sobre Catalunya a Mèxic i també a casa nostra. Només cal mirar l'índex de la publicació *A Jalisco, per Catalunya* editat per Pagès Editors el 2021. Hi trobareu informació detallada de la política de El Colegio de Jalisco quan José M. n'era el director: Estudis Catalans a Jalisco (1994-2004), el Programa d'Estudis Catalans a El Colegio de Jalisco, la Fira del Llibre de Guadalajara, estudis i altres activitats de 2004 a 2019, la Biblioteca Catalana, etc.

La Via Augusta del segle XXI. El corredor mediterrani contra l'Espanya radial

Josep Vicent Boira

Barcelona: Pòrtic, 2021. 248 p.
ISBN 978-84-98095-04-3

MATTEO BERZI

Universitat Autònoma de Barcelona
matteo.berzi@ineco.com

«Es veu la llum al final del túnel.» Amb aquestes paraules optimistes i esperançadores es podria definir l'actual desenvolupament del projecte del corredor mediterrani. Són les paraules que l'autor Josep Vicent Boira, professor de geografia a la Universitat de València i actual comissionat del Govern d'Espanya per al desenvolupament del corredor mediterrani, utilitza per concloure el seu llibre *La Via Augusta del segle XXI. El corredor mediterrani contra l'Espanya radial*, publicat per Pòrtic i distingit amb el Premi Carles Rahola d'assaig 2021.

Des del títol, el lector pot intuir que estem davant d'un llibre amb una clara reivindicació política: explicar, demostrar i reivindicar el corredor mediterrani com «una formidable operació de recomposició territorial del poder a Espanya» a través de l'articulació territorial de la seva façana mediterrània d'una manera més policèntrica i connectada «directament» amb Europa, fugint de la radialitat de Madrid i de la política centralista que ha caracteritzat el tradicional desenvolupament de les infraestructures públiques espanyoles. I és justament a partir d'Europa que Josep Vicent Boira comença aquest assaig, explicant la importància i la transcendència d'aquest projecte ferroviari transeuropeu que va literalment de la a la zeta, d'Algesires a Záhony, ciutat hongaresa localitzada a l'extrem oriental de la Unió Europea, a les portes d'Ucraïna. A través d'anècdotes històriques, geogràfiques i literàries, el lector és transportat a «geografies, mapes i viatges cap a vells imperis de l'Est», molt lluny de casa nostra i per això encara més interessants i enriquidors. Es crea un relat o, en paraules de Boira, una *èpica ferroviària* per convèncer el lector que el corredor mediterrani és un repte extra-ordinari, és a dir, fora d'allò ordinari, i que pot jugar un paper important per fer front a l'actual crisi energètica, climàtica i geopolítica. De sobte, desconegudes estacions de frontera com són Záhony o la bessona ucraïnesa Chop esdevenen la metàfora de la frontera entre Orient i Occident, entre llatí i ciríl·lic. El pont sobre el riu Tziza ens transporta cap al pont sobre el Drina entre Bòsnia i Herzegovina i Sèrbia, de l'obra del premi Nobel bosnià Ivo Andrić. Al mateix temps ens recorda les nostres geografies

imperials, que van traçar la senda de l'actual corredor mediterrani, començant per la Via Augusta romana, i també els nous projectes imperials que ens envolten, com la nova ruta de la seda xinesa.

Però per què llegir un llibre sobre el corredor mediterrani el 2021? La resposta que ens dona Boira sorprendrà els lectors amb una sèrie d'aniversaris i celebracions ferroviàries rellevants que desperten la curiositat de la majoria. En destaquem dos: en primer lloc, el 2021 ha estat declarat l'Any europeu del ferrocarril per la Unió Europea i s'han realitzat diferents iniciatives arreu d'Europa per promoure el tren com un mitjà sostenible, segur i intel·ligent. En segon lloc, l'autor ens recorda que el corredor mediterrani és un concepte polisèmic, en el sentit que el seu recorregut, la distància, l'origen i la destinació o bé la seva trajectòria històrica depenen de la sensibilitat (i dels interessos) de cadascú i de cada territori. Tot i així, el 2021 s'han celebrat els deu anys de l'existència d'un traçat oficial i definit del corredor mediterrani per part de la Comissió Europea en el marc de la Xarxa Transeuropea de Transport (TEN-T), juntament amb altres nous corredors transeuropeus que formen una veritable xarxa de metro continental. Després d'anys de trets i retrets de la política espanyola, per fi el corredor mediterrani entra en la «primera divisió» de les infraestructures estatals i europees. Des de la visió centralista del «tot passa per Madrid» hem anat al 2011 a les paraules de Sim Kallas, vicepresident de la Comissió Europea responsable de Transport: «A Espanya, no tot ha de passar pel centre». Boira la defineix com la *dècada lluminosa*, en la qual la planificació i l'execució del corredor agafen una empenta diferent respecte al passat, és a dir, la *dècada ominosa*, on els esforços de la societat civil, de l'acadèmia i del món empresarial es tradueixen en un clar suport per les institucions estatals i europees. Aquestes definicions temporals es basen en una sòlida anàlisi de les actes parlamentàries, de les declaracions polítiques i de les notícies de premsa que, amb fluïdesa i claredat, ens desenvolupen els detalls d'una operació de sabotatge polític del corredor mediterrani, perpetuada per exponents de la política espanyola dels dos costats, entre els quals destaquen José María Aznar i Josep Borrell.

En aquest assaig s'aconsegueix explicar d'una manera comprensible i relativament senzilla els reptes, les característiques i els principals requeriments per als corredors que la Comissió Europea demana als estats (inclosa Espanya) a través dels reglaments: els objectius, la composició de la xarxa europea de transport, els terminis temporals i els criteris tècnics d'interoperabilitat de la xarxa. Són elements importants perquè un neòfit pugui entendre com un tren, una *màquina interoperable* des d'Almeria, Múrcia, Alacant o Tarragona pugui arribar al cor d'Europa sense canvis ni impediments. «Certament així es construeix Europa... Països units per màquines. Màquines que uneixen economies i que permeten els viatges», sosté l'autor. Resulta aleshores més fàcil comprendre per què a Espanya cal desplegar l'ample internacional (anomenat també estàndard o UIC), el veritable ADN del corredor mediterrani, per fer que la península Ibèrica deixi de ser (a banda de l'AVE) una illa ferroviària. En un capítol central de l'assaig, Boira es remunta a l'origen d'aquest aïllament, a la segona meitat del segle XIX, i analitza les raons tècniques i polítiques que encara avui determinen aquesta separació, i posa noms i cognoms tant

als defensors de l'ample ibèric i del sistema radial com als promotors de l'ample estàndard i del corredor mediterrani. Sorpren que aquesta divisió no sempre respon a lògiques ideològiques o geogràfiques i es poden trobar «aliats» i «enemics» inesperats. Tot i així, gràcies a aquests defensors locals, regionals, nacionals i sobretot europeus, actualment hi ha un consens transversal sobre el corredor mediterrani: políticament, socialment i econòmicament.

En els darrers capítols del llibre, l'autor proposa una valoració més subjectiva de la darrera dècada a partir de la seva experiència en les institucions, com a secretari autonòmic de la Generalitat Valenciana abans i com a comissionat del Govern espanyol pel corredor mediterrani després. Des de la seva perspectiva discuteix sobre dos factors clau per al present i el futur desenvolupament del corredor. Un és un «incert» factor C (de Catalunya), un territori geogràficament indeslligable del corredor mediterrani però políticament incert entre l'anhel independentista i les necessitats de col·laboracions d'igual a igual amb els territoris més pròxims, sobretot amb el País Valencià. L'altre és «l'ambigu» factor A (d'Algesires), important node portuari andalús ancorat tant al corredor mediterrani com a l'atlàntic, amb una històrica preferència cap al ramal central que porta a Madrid i Saragossa. A banda d'aquests dos factors, se'n podria anomenar un de tercer, potser el més important, que és el factor E (d'Europa), definit pel mateix Boira com una *interferència* en el sistema espanyol que ha clavat el corredor mediterrani al mapa de les infraestructures prioritàries europees, n'ha definit el traçat i les característiques, i en disposa els fons econòmics i els instruments de governança, encapçalats per la zelosa coordinadora europea Iveta Radičiová i el seu equip.

Aquest assaig conclou amb la consideració personal de l'autor com a pensador i com a geògraf que ha escrit i reflexionat molt sobre el corredor mediterrani. Arran de la seva experiència institucional i considerant les múltiples crisis que estem afrontant (com l'emergència climàtica, la invasió russa d'Ucraïna i la crisi energètica i de subministrament de matèries primeres), Boira proposa un projecte de corredor mediterrani que no sigui excloent, rígid i molt exigent, com és l'AVE. A l'inrevés, defensa la idea que les infraestructures públiques del segle XXI hauran de ser «més humils i resilents, menys superbes i autistes, més adaptades a la fragilitats, als riscos i a la incertesa», així com valoritzar i integrar els territoris. Al cap i a la fi, el corredor mediterrani apareix com un *habilitador* de noves funcionalitats, de noves realitats i nous mapes per connectar persones i economies al llarg d'una veritable Via Augusta del segle XXI.

English version

Introduction and objectives

Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review (RCCS/CSSR), is published every year by the Philosophy and Social Sciences Section (SFCS) of the Institut d'Estudis Catalans (IEC) in order to disseminate its research and activities in the scholarly community and society at large.

The simultaneous use of Catalan and English reflects our interest in addressing both members of the IEC's linguistic community and the international public interested in our work in the fields encompassed in our section: anthropology, political science, communication studies, demographics, law, economics, philosophy, geography, education, psychology and sociology.

The Institut d'Estudis Catalans is the interdisciplinary scholarly academy common to the three autonomous communities in Spain where Catalan is an official language (Catalonia, the Regional of Valencia and the Balearic Islands), as well as the Principality of Andorra, a narrow part of Aragon bordering Catalonia, the French department of the Pyrénées-Orientales and the city of L'Alguer on the Italian island of Sardinia.

The founding objectives of the RCCS/CSSR are:

- 1 To promote, foster and stimulate Catalan scientific and scholarly production in philosophy and the social sciences.
- 2 To coordinate an international platform to disseminate Catalan scholarly production in the different categories falling within the general aegis of the social sciences.
- 3 To participate in initiatives to internationally disseminate Catalan scholarship in English by means of the IEC's online catalogue of publications.
- 4 To guarantee the global scholarly community access to high-quality Catalan social sciences research, focusing on works that are originally written in Catalan.
- 5 To contribute to creating a sense of cultural belonging of shared support among philosophy and social sciences researchers from all the Catalan-speaking countries and territories.

Introduction to the relaunch of the RCCS/CSSR

Disseminating the results of research in the academic community and society at large is a priority objective of the research and publications policy of the Philosophy and Social Sciences Section (SFCS) of the Institut d'Estudis Catalans (IEC). It is also the main purpose of the relaunch of this journal, *Revista Catalana de Ciències Socials / Catalan Social Sciences Review* (RCCS/CSSR), in which major changes have been made regarding both the language used and its contents compared to the original journal.

In the eleven preceding issues, the RCCS/CSSR has been devoted to publishing English translations of scholarly articles published in the Catalan language in order to ensure that they are internationally disseminated. However changes in scholarly journals over the past twelve years have led us to revise this original mission while maintaining the founding objectives of the publication. The simultaneous use of Catalan and English in the relaunched journal reflects our interest in addressing both members of the IEC's linguistic community and the international public interested in our work in the fields encompassed in the SFCS-IEC.

The SFCS-IEC's research policy encompasses three aspects that will be present in the journal's contents. The first is research produced by members of the IEC. The second is the connection with outside research through agreements and partnerships with other centres and university departments, the public administration or private enterprise. And the third is fostering research through the awards given out each year, with prime attention on the award for the best doctoral theses written in Catalan.

The contents in the relaunched RCCS/CSSR also include brief reports on another activity that occupies a prime place in the gatherings which periodically bring together the members of the Section: lectures and talks that prestigious social scientists, from both inside and outside the IEC, give in our plenary sessions and meetings, which are contained in the 'Interventions' section. Finally, starting with this twelfth issue, the journal also includes a section on 'Reviews', which reports on the books published by the current and emeritus members of the SFCS over the course of the previous year.

JAUME GUILLAMET LLOVERAS
JOSEPA CUCÓ I GINER

Articles

Between resilience and recidivism: the social mutations of COVID-19

ANDREU DOMINGO

Autonomous University of Barcelona

andreu.domingo@gmail.com

ABSTRACT

The article presents the main results of the study entitled *The Social Mutations of COVID-19. A Multi-disciplinary Perspective* undertaken by the Philosophy and Social Sciences Section (SFCS) of the Institut d'Estudis Catalans (IEC) in 2021 and 2022, in which a team representing some of the different disciplines encompassed within the SFCS—demographics, law, economics, communication studies, educational policy, geography, anthropology, border history, educational psychology and sociology—assessed the impact of the pandemic on the Catalan-speaking territories. The throughline of the analysis was to interpret the impact of the pandemic as a crisis of governability, in which the response of the different social science disciplines should be viewed as yet another way to struggle on behalf of and preserve individual and group life. Once resilience was confirmed, with epidemiological and pharmaceutical research coupled with the healthcare sector playing a crucial role, there is now discussion of a conjunctural effect; however, more than going back to normal we are finding an accelerated recurrence of the most negative trends identified prior to the pandemic, which could mean a fracture of the system on a longer timescale.

---

1. Addressing the impact of COVID-19 from the social sciences

In the midst of the health emergency, epidemiology and the health sciences were understandably at the forefront of the reaction to a pandemic caused by a theretofore unknown virus, SARS-CoV-2, but now, three years after the first known outbreaks appeared in Asia in 2019, the social sciences can provide an enriching and more reflective vision of it with greater perspective and more data. The goal is not only to measure the impact on the different fields in the social sciences—such as economics, culture, law, space and population—but also to take stock of it from the vantage point of each of these disciplines. Added value comes from cross-disciplinary examinations of an impact which was described as ‘syndemic’ from the very start, meaning that it extended beyond just the health crisis, as well as interpretations of part of the meta-discourse developed around an unexpected—though predictable—catastrophe with systemic consequences, or which prompted general contradictions in the economic and social system in which it appeared.

This text is the outcome of the determination of the Philosophy and Social Sciences Section (SFCS) of the Institut d’Estudis Catalans (IEC) to take a multidisciplinary approach to the impact of the pandemic in the Catalan-speaking lands. To do so, a two-year research project entitled *The Social Mutations of COVID-19. A Multidisciplinary Perspective* was undertaken in 2021 and 2022, which resulted in two main products. The first is a technical report that reflected the evolution of the pandemic from March 2020 to September 2021, which is posted on the IEC’s website under the title of *Social Impact of COVID-19. A Multidisciplinary Perspective*. The second is a book which seeks to reach a general readership entitled *The Social Mutations of COVID-19*, which was updated to the extent possible until late 2021. The title ‘social mutations’, which already existed in the initial research, sought to stress not only how the impact of the pandemic has changed over time, but especially how these mutations are taking place beyond biology, the virus’ interaction with the human species, and instead encompasses the social facet of its interaction with the populations with which it came into contact. Thus, the spotlight was trained on the same phenomenon based on the different interests of the social sciences, including demographics, law, economics, communication studies, educational policy, the border history, geography, anthropology, educational psychology and sociology. Naturally, these are not all the possible disciplines or even just those represented in the SFCS. Moreover, in some ways this project can be viewed as an added effort to the first reaction of the IEC as a whole, when it held a lecture series about the pandemic in 2020 featuring prominent members of the IEC’s different sections and experts from outside it (IEC, 2021).

Each document, the aforementioned report and volume, concludes with an ‘epilogue’, where the research coordinators Mercè Barceló and Andreu Domingo provide an overall assessment, more than a summary. The first one was entitled ‘Social Sciences and Biopolitical Immunology in the Catalan-Speaking Lands’ (Domingo & Barceló, 2022a) and the second one ‘Two Years and One Day of the Pandemic’ (Domingo & Barceló, 2022b). Therefore, this text can be consid-

ered a continuation of the two preceding epilogues. Time has continued to march on, although logically we have retained the same core discourse focused on biopolitics and the political immunology of society. The main themes include its impact on populations (on mortality, fertility and migrations), institutions and citizen freedoms, the economy, the educational system and specifically educational policies, the communication system, mobility and transports and neighbourhood struggles, as well as its uneven impact region to region. It examines the border as a place of exchange and separation, with the territories subjected to five different administrations and three states, as well as the social sciences themselves and the researchers who have had to deal with the pandemic over this period as they have organised their time, their lives and their research, with a particular focus on the field of sociology.

Therefore, our point of departure shall be the exceptionalism prompted by the outbreak of the pandemic and the mobilisation of biopolitical mechanisms by states and supra-state organisations, along with the gradual creation of immunity in the body politic, to which the social sciences have also contributed. We shall address how the idea of ‘back to normal’ has been addressed since the end of the lockdown, in this apparently permanent emergence from the pandemic. We shall then conclude with reflections on the concepts of resilience and recidivism to take stock of the pandemic’s impact on the Catalan-speaking lands, which in some ways can be extrapolated to the rest of the world.

2. Exceptionalism and biopolitics

The throughline outlined in the epilogue of the report that sought to understand the health crisis specifically and its associated syndemic in general is interpreting it as a crisis of governability in the biopolitical sense, as articulated by Michel Foucault (2001). At that time, we noted—and can now confirm, given the results—that the logic of the reaction to the pandemic was approached in biopolitical terms with the essential underlying question: ‘Who we should save and who should we let die?’ This question led the entire world to the synthetic formula that spotlighted the disjoint between health and economics. A choice had to be made. Given the different features of the illness in the age structure—as noted in the chapter on demographics, people over the age of 75 had a higher mortality rate—this false dilemma evolved towards a supposed strengthening of generational relations between ‘young people and the elderly’. Seen in this light, the goal was to prioritise saving the elderly by enforcing strict control over the population’s mobility and the physical distance between people, or, to the contrary, saving young people and children in order to continue economic activity and ensure future possibilities for the former and education for the latter. Here, education is crudely considered an investment in human capital that should yield future profit. By getting governability implicated as state action, this dichotomy entailed taking the concept of exceptionalism, following the interpretation of it that the philosopher Giorgio Agamben (1998) made based on Carl Schmitt, as the norm of

governability and therefore of discussions on safety and freedom. This exceptional situation resonated in the declaration of the state of alarm, which motivated the political articulation of the debate over the more or less quick objective of achieving ‘herd immunity’.

If we focus on the Spanish state, as the field of law has clearly underscored, the recentralising option chosen from the very start, which turned ‘unity’ into a galvanising concept of the effort to overcome the pandemic—a kind of healing mantra—and thereby discarded the application of healthcare laws in favour of the state of alarm, was not only an offense against the State of the Autonomies (Spain’s political system) but also an explicit renunciation of institutional memory (i.e., experience) in healthcare management (Barceló et al., 2022). This decision can be criticised not only because of its limitation on autonomous government and individual rights or the loss of efficiency but also because it fattened parasitic businesses justified by the use of computer applications to monitor the population, and even the propaganda of ‘smart cities’, all for the greater glory of what has been called ‘surveillance capitalism’ (Zuboff, 2019), mirroring the Chinese authoritarian regime’s efficiency in containing the pandemic. The recent ‘territorial cohesion’ crisis, as the Spanish State likes to call Catalonia’s failed constituent process, can doubtlessly explain the insistence on messages of unity, shameful military theatrics in the early weeks and mistrust of the regional administrations. However, the temptation to fall back on authoritarian and technocratic responses—which were not exclusive to the Spanish state—should be interpreted as an expression of the previous momentum of democratic erosion, where judicial power supplants the lawmakers’ role. Despite the slogan ‘the virus knows no borders’, this retreat within State borders became particularly clear when analysing the contradictions at cross-border zones, especially in the sometimes ambiguous role of regions which were affected by border closures and their surveillance stemming from the decisions of the French and Spanish States, as well as cooperation in the healthcare networks, symbolised by the coordination of hospital services on either side of the border (Camiade et al., 2022).

Of the overviews presented, it may be surprising that after all this discourse, the arena of the economy has apparently been much more severely hit than health, especially if we compare it with the previous pandemic in 1918, in which there was an 11.1% decline in the GDP, as outlined in the economic report (Carreres, 2022). As underscored, this would be tantamount to translating the increase in value of human life itself. In absolute terms, that is, in the loss of human lives—with an average of 25,000 extra deaths as a result of COVID-19 compared to previous years—the comparison clearly leans in favour of the quick, efficient reaction entailed in the discovery and administration of vaccines, which halted deaths wherever they were administered. However, we should note that this overall 1.5 year loss in life expectancy in 2020 and 2021 compared to the maximum in Catalonia the two previous years—which is even lower in Valencia (0.6 years) and the Balearic Islands (0.2 years)—in contrast to the eleven years in the influenza epidemic of 1918, conceals an age-based mortality rate that differed widely in the two pandemics: while COVID-19 affected the oldest age brackets, the flu one century ago mainly affected

youths and children. This explains why the weight of this second pandemic in calculations of the mean life expectancy at birth is much lower than the first one, just as the recovery of those lost years is expected to be, even including the possible underestimation of the number of deaths caused directly by COVID-19 and the delayed mortality yet to be estimated produced by the stress to which the healthcare system has been subjected. The landscape marked by inflationist trends left in the wake of the pandemic, caused by the supply-chain crisis, with increasing demand parallel to the resumption of economic activity—which led some to dream about a new ‘Roaring Twenties’—has been aggravated in what seems to be the stagflation precipitated by the crisis sparked by Russia’s invasion of Ukraine in February 2022.

The economic impact has extended beyond the pending final estimate of costs. The short-circuit of the market’s neural processes is what has become extraordinarily salient. The forced hiatus in fundamental economic activities caused by the lockdown and physical distancing cast doubt on what we understand by ‘normal’. The impact of the suspension of economic activity and all mobility on air and noise pollution in large cities has been one of the examples exploited the most by the media. But the research in the chapter on mobility shows that the significance of the hiatus and the uneven distribution of harm caused by the crisis are also clearly reflected in a local level (Boira et al., 2022). If the acceleration in the flows of people, capital, goods and information can be considered the neural network of globalisation in the new millennium, the hiatus clearly revealed economies’ dependence on this mobility, illuminating the asymmetry between the health and economic bottom lines, with the Catalan-speaking lands under the Spanish administration as a prime example. We first saw the uneven footprint it left on health and the economy exemplified by the Balearic Islands, which had minimal mortality effects on life expectancy and yet a magnification of the consequences of the interruption in mobility, spotlighting the tourism sector’s dependence on it, in addition to the specificity of its status as an island. Yet we have also seen that neither populations nor neighbourhoods experienced the same shock caused by the changes in people’s mobility. The more socioeconomically vulnerable populations, who were forced to use public transport when it resumed operation and face worse living conditions and activities with a higher risk of infection, ran a higher risk than others. If we extend this vulnerability to activity, exposure to the virus has also shown a clear gender bias (with women more heavily involved in caregiving activities), an age bias (both young people and the elderly) and a bias with regard to background (immigrants are overrepresented in high-risk activities and have worse living conditions). The same holds true with the areas where this population is concentrated, with calculations of more severe effects in lower-income neighbourhoods. When it rains it pours.

It also pours if we consider the unwanted effect on the Catalan language given the pandemic’s consequences on the media ecosystem, with an increase in streamed and platform-based contents, where Catalan is underrepresented, if not excluded, in light of market laws and the defencelessness caused by a State that is unconcerned with languages other than Spanish

(Coromines Piulats & Martori Munsant, 2022). But this effect on and from the media is not limited to the economy. First we have to situate it within the prior context of the loss of trust in the State as a producer of social truth, which can be explained by the expulsion of truth from political discourse and action, as Hannah Arendt (2017) anticipated in the mid-1970s, which has been called post-truth since 2016 (Domingo, 2018). This loss of confidence in the State has also been reflected in the decline in the consumption of public media, which opened the floodgates for the turbulent, mucky influx of false truths channelled on the social media, feeding echo chambers that enlarged cognitive bubbles where conspiracy and denial theories were incubated and inflated. The recourse to fact-checking, itself contaminated by partisan manipulation, has lost efficacy amidst all the media noise, if it has not actually contributed to the spread of disinformation, or what has been called the ‘infodemic’. These effects cannot be dissociated from the consequences of the pandemic in that it accelerated the trend towards media concentration which had been observed prior to it, or of the combination of decreased income from advertising, a delay in the spread of payment for contents in digital publications and the increasing consumption of news via the social media. The high-quality news that is essential for citizens’ co-responsibility in handling the pandemic crisis has all too often succumbed to the paternalism emanating from the authoritarian option denounced in courts, when it has not simply capsized in the waters of post-truth.

If we look at the effects on the research community, as educational psychology suggests we do (Castelló et al., 2022), we could again say that when it rains it pours, in the sense that it has been the weakest link in the chain of a meagre research system whose victims are young researchers with the most precarious academic positions, along with women, whose tensions between work and family were more acute during the lockdown and remote work. The gender imbalances have become clear in working conditions and the elementary contradiction between productive and reproductive work. In other words, here, too, the importance and yet paradoxical devaluation of caregiving work have come to the fore, with a clear gender bias. And this is in spite of the fact that the adaptation to the new conditions (in both research and teaching) was marked by the competences in the new technologies required by the adaptation to remote work, which we may a priori consider more difficult for the older generations. However, just as in the economy at large, the pandemic has also caused a short circuit in the research system, in which the recourse to remote work has been unable to satisfactorily replace the forced cancellation of professional gatherings like conferences and seminars, thus diminishing the interactions—both scientific and political—that normally occur when results are shared. The upside in the guise of the effort to make scholarly publications more agile, which can be seen in the most prestigious journals in the field of health, has nonetheless come with a kind of opportunism and banality in the contributions. The health emergency caused by the pandemic has widened the gap—which existed before it—between what are considered the ‘hard sciences’ and the others, in a system geared at producing profits (with the lodestone of the ‘patent’) that is subordinated to business interests. We should note that the irony lies in the fact that the discovery of the vaccine was

facilitated by basic research, and that public investment gave it the definitive impetus. The health sciences are understandably considered top priority, although, as we shall see, the social sciences also focused on the early effects of the pandemic. This channelling of research has been sanctioned as the evaluation and funding process has been resumed by both the public administration and the private sector, beginning with grants provided by banks.

3. The immunological response

From the start, the biopolitical mechanisms implemented in the face of the pandemic included the creation of immunological responses, an analogy coined by Roberto Esposito, like measures adopted to strengthen the power to preserve the life of the individual and the community while also promoting the health of the body politic of the Nation-State (Esposito, 2011). This immunological response encompasses the reactions of institutions, populations and (for us) research activity in general, and research in the social sciences in particular, in a bid to understand first the virus and how it is transmitted and then the scope of the pandemic beyond biomedical research and the strategies that could be implemented to overcome its most unwanted effects.

We can include key decisions in the field of economic policy within this response, such as jettisoning the austerity policies adopted in the Great Recession of 2008 and focusing instead on palliative programmes to sustain the forced inactivity, such as temporary redundancy plans, along with the injection of money from the Next Generation programme. However, we should highlight the existence of comparative injustices over economic assistance that reflect the economic status of the European Union countries, and it remains to be seen what is ultimately done with the bulk of the economic assistance and whether it was really targeted at facilitating the transition towards a green economy or mitigating inequalities, as was its stated goal.

The sphere of educational policy provides us with a privileged vantage point for observing this immunological construction in such an essential area for social reproduction as education. We will use it as a paradigm for understanding the contradictions to which the system was exposed. Specifically, although the quick, unanimous reaction of the public administrations is noteworthy, which we can take as an example of top-down governability—from UNESCO and the UN to school boards—with statements that adopting policies of equity and inclusiveness stated as top-priority, it nonetheless tiptoed over the structural reasons behind the inequalities that it purportedly sought to combat (Sureda Garcia & Miquel Lara, 2022). Thus, here, too, the contradictions in the emphasis on the application of new technologies to continue classes became clear, as did the fact that the school extends beyond the educational environment and was forced to take on caregiving tasks. Thus, the insistence on teachers' and students' digital capacities and the pretension of digital literacy in the family setting were unable to resolve the evidence that the digital divide spotlighted the structural inequalities which the education system was in the-

ory supposed to combat. On the other hand, just as was observed with healthcare sector employees, teachers' status as 'essential workers' and the public praise in acknowledgement of their efforts served to feed a system which relied on worker voluntarism. Not only was the material provision of the technological means needed to normalise the use of ITC not considered, but the minimum structural material and human conditions which would make this access among populations labelled 'vulnerable' possible or limits them to the physical space of the school (square metres of classroom, IT equipment or improvement in the teacher-to-student ratio, for example) were deliberately omitted. Thus, we witness the perverse effect that an institution like the public school, upheld as the guarantor that will balance students' initial inequalities, became yet another complicit party in reproducing inequality. Apparently nothing has changed, the discourse in either supra-state organisations or the local administration, not only because the problems identified as the main impact of COVID-19 are the same as before but because the discourse, approach and strategy used to deal with them has hardly changed, framed within risk management and targeted at 'training human capital' and the loss that the pandemic may cause in meeting future market demands (measured ultimately as lower employability due to diminished capacity). As stated above, the narrative generated by supra-national resolutions served as a script for the response of the different State administrations, as a normative and prescriptive—not to mention hegemonic—discourse. Thus, we can see how the supposed clash that tends to be presented as the crux of the tensions around globalisation, namely the struggle between supra-state institutions and the State, was blurred because in essential matters, in the form of governance, they all concurred in adopting a top-down discourse based on the rhetoric of neoliberal management aimed at 'boosting resilience'.

However, the implementation of institutional mechanisms has not been anywhere close to the only immunological response, and the grassroots self-organisation of civil society, which this volume has illustrated with the study of urban movements in the city of Valencia, can be considered a prime example (Moncusí Ferré & Foriavanti Álvarez, 2022) as the first extraordinary response by movements, most of which were created to combat existing inequalities and discrimination, to both the pandemic itself and the declaration of the state of alarm. They span from neighbourhood movements, the main focus of the more veteran neighbourhood associations, to those related to gender spearheaded by the feminist movement, anti-racism associations, overall inequalities combatted by the alter-globalisation and anti-militarism movements and in general all the movements where intersectoral struggles converge. What became clear from the early days of the pandemic was their capacity for self-organisation and mutual support, as well as the activation of networks of solidarity that reinforced or created neighbourly bonds that had previously been eroded. It is noteworthy that this mobilisation not only contradicted the precautions of an administration that tends to infantilise the population but was also forced to counter the perverse effects that the administration itself was causing in its drive to limit the havoc wrought by the pandemic. One example is the recourse to digital communication which excluded or hindered people who had a hard time accessing it or the generations that are less

trained in how to use these new technologies (often trusting that these shortcomings would be solved within the family). In this sense, the generation gap of the urban movements themselves was revealed, with an operational advantage for those associations whose members tended to be young, with digital native generations. The territorial location of these movements also explains why the struggle over public space became a core of their actions: from countering the disciplinary actions by residents in what became known as the ‘balcony police’ to the contradiction entailed in limiting the use of public space in the restrictions on mobility and the declaration of time brackets for circulation, coupled with the appropriation of public space by private companies that were allowed to open as a return from the forced closure suffered by restaurant businesses, usually in the form of terraces.

Finally, as we said, research in general and research in the social sciences in particular should be considered a contribution to the immunology of the body politic. Suddenly, rulers placed their hopes in the field of science. This acknowledgement, sometimes used as a protective shield—just consider the controversy over whether or not the famous ‘Expert Committee’ which the Spanish government was supposedly consulting actually existed—glorified the figure of the ‘expert’. To some extent this could be considered a shift of biopolitical responsibility to experts, a glorification that contradicted the disdain that populist nationalism had been directing towards science as part of the *élite* that had become the source of all the people’s ills. In this sense, the figure of the scientist has been perceived in two ways. On the one hand, scientists were given priority access to the media during the pandemic crisis—the social sciences to a lesser extent—which in turn should have favoured scientific dissemination by capitalising on the credibility that the political class seems to have permanently lost. On the other hand, more or less imposed media leaders were created who became the target of the populist anger stoked by the far right. If we focus on the social sciences, using the particular case of sociology, where the first reactions were collected in the region of Valencia and Catalonia (Sanvicén-Torné et al., 2022), we see how suddenly they shifted gears to explore the areas where the pandemic had left its deepest marks: education, social inequality and gender relations, as well as the effects on the elderly and children, in addition to addressing health. The tendency to take stock of structural weaknesses and strengths was also replicated in the field of scientific reflection. In turn, this translated into responses which stressed the depth of the disruption caused by the pandemic, in contrast to the inertia of the system. We believe that the experience of the prior economic crisis weighs heavily here, which in sociology has led to ‘Gramsci-esque’ considerations in the sense that one of the challenges facing the discipline was to account for the radical transformation in which the former certainties of modern society are declining and a new social order yet to be defined is emerging. This thesis lay at the core of the posthumous work by the German sociologist Ulrich Beck (2016). The pandemic emergency could be considered both a return to pragmatism and confirmation of the position which claimed the end of an ‘old world’ and the emergence of a new world—one that is not quite as discouraging, of course. However, we noted the suspicions regarding to what extent the reorientation of research priorities in sociology reflected the emer-

gency—and extrapolating the results, the different disciplines in the social sciences in general—or whether it should instead be considered an accommodation to calls for research which, as mentioned above, privileged these fields. And we say this without downplaying the strengths of the majority of the aforementioned areas in Catalan and Valencian sociology prior to the pandemic, both the sociology of education and sociology from a gender perspective.

4. De-escalation and construction of an impossible ‘normal’

We now recall somewhat ironically the speculation on the form that the economic crisis would take during the pandemic and after it lifted: the onslaught of letters from ‘V-shaped slopes’ to ‘L-shaped slopes’, and how they were soon replaced by the Greek alphabet to name the variations of the virus, from ‘Delta’ to ‘Omicron’. The amnesia imposed by the accelerated pace that is the hallmark of the new millennium has made some people already forget the pompous propagandistic declaration of the ‘new normal’ in the summer of 2020, when we were just emerging from the lockdown halfway through the first year of the pandemic. At that time, the slogan was ingenuously presented as the needle in the compass that showed society’s direction at the end of the lockdown, with a clearly performative mission. It is the slogan that the socialist president, and with him the Government of Spain, obscenely embraced without being repelled by its overlooked origin: the opportunistic vision of taking advantage of the momentum caused by the crisis as a great chance (to do business).

This was the message of the book that inspired the political discourse, the recipe book by the Silicon Valley magnate who had popularised the term within the neoliberal framing of the discourse of ‘resilience’ (McNamee, 2004) in the early twenty-first century: not only to emerge from the crisis, but to take advantage of it to come out of it stronger for having adapted to its conditions. Who was stronger? That is the crucial question. If we survey the results, the obvious response is the system, not society or the people. And in a similar vein we should think about the slogan of the ‘great reset’, also disseminated that summer of grandiose, empty promises. The formula was proposed by the oracle of Davos (Schwab & Malleret, 2020) as an opportunity to improve the system in order to emerge from the social-health crisis, as if it did not spread from the zoonosis that caused the pandemic and the conditions that aggravated it—like privatisation and the cutbacks from the austerity policy previously applied to the healthcare and educational systems—and the prior inequalities that explain its uneven impact. Both visions were infused with the argument of ‘rebooting capitalism’, a vow we hear every time we stumble upon one of the crises which may not have been created by the capitalist system but which it has helped to multiply. It goes without saying that the promise, which at the time was associated with all debates on guaranteed minimum income, was forgotten as soon as the crisis was believed to be overcome.

If we think about the desolate state of the world now that we can indeed put the pandemic behind us, we see how far we are from the political propaganda: instead of the more inclusive world promised, inequality still goes unchecked; debates on the redistribution of wealth and activity are tabled; and decarbonisation is in the midst of a backlash, taking advantage of the energy crisis and the gas shortages caused by the armed conflict in Ukraine. In fact, as noted regarding the self-organisation of the civic and neighbourhood movements in Valencia (Moncusí Ferré & Foriavanti Álvarez, 2022), the de-escalation, like the gradual return to 'normal', signalled a relaxation in social tensions which was used to silence all the siren calls which wanted us to believe that remediation, or transformation, was drawing near, clearly revealing them for what they were: a way to protect the system in case the fever rose to heights that could have endangered it. If we take stock, it is clear: there was no back to 'normal' beyond the norms that restricted mobility and imposed social distancing or mask-wearing, that is, the health behavioural rules adopted to contain the pandemic. Outside this realm, there was no going back in the sense that if the economic conditions and therefore the social order were in fact changed, it was not for the better.

5. Between resilience and recidivism

When taking stock, the more optimistic among us have underscored the resilience based on the knowledge society which has led to an array of vaccines, the main tools for controlling the pandemic, within a relatively short period of time, with considerable contributions from the public sector. Nor should we forget the robustness of the healthcare systems, beginning with the efforts made by the individuals within them. In this sense, they have also sought to highlight the governance of the crisis, which prevented the spread of the panic and disorganisation that many predicted in the worst dystopian vision of the future in the societies that were dealing with the threat of the pandemic, despite the resistance from some sectors, the more or less widespread disturbance and its extension over time, when stricter restrictions were being applied to sectors like services in general and tourism in particular, and the income that certain groups have tried to earn from this upheaval.

A more carefully weighed assessment has sought to determine whether the effects can be considered conjunctural (as we saw at the beginning, they may be in the case of mortality and life expectancy, or neighbourhood self-organisation in a very different sphere), whether what it did was aggravate unwanted trends noted above (succumbing to the temptation of centralisation in the case of the Spanish administration in particular or the advance of what is called surveillance capitalism everywhere), which if we assess it pessimistically we could describe as 'recidivism'. That is, we could view it as the inertia of going back to the bad habits that prevailed prior to the pandemic, which would be obvious in the promises that have been left along the way like the spread of universal guaranteed minimum income, or how it made us dream by

spotlighting the improvement in the environmental indicators based on the radical halt in the majority of activities that contributed to pollution. In this cubbyhole where we are stashing the different typologies built based on the directionality of the pandemic's effects, we could still consider those phenomena which could have been considered emergent until the outbreak of the pandemic (such as the spread of remote work and the concentration of media ownership), which seem to have burgeoned based on this experience, or whether to the contrary it signalled a shift in trend (which some may believe has happened with the ages-old trend of rural depopulation, despite our scepticism in this regard).

And here we should say that this assessment may be muddled by a problem whose timescale is difficult to calibrate, which leads us to a kind of illusion. For example, we have already said that the effect on mortality may seem conjunctural if we bear in mind the relatively quick recovery in the drop in life expectancy that is expected in all the regions analysed. Without shifting phenomena, however, and with our sights set on the long term, we could wonder whether the pandemic may not be a warning about the return of infectious diseases as a reality that the demographic transition in general and the health transition in particular had banished from our imaginary. Indeed, we may believe that if the pandemic stemmed from zoonosis, as all signs seem to indicate, and that this translates the imbalance between the economic system and the environment, instead of considering it a 'merely' conjunctural effect it should be internalised as one of the first disruptions in the system, such that in the future we should be prepared for new pandemics.

See bibliographic references in the Catalan version of the article.

Transnational e-therapy: telepsychology with migrants in Catalonia

---

CARLOTA SOLÉ

Autonomous University of Barcelona
carlota.sole@uab.cat

THALES SPERONI

Autonomous University of Barcelona
thales.speroni@uab.cat

JANNA DALLMANN

Autonomous University of Barcelona
janna.dallmann@uab.cat

ABSTRACT

This article presents the results of an exploratory study on transnational telepsychology in Catalonia. By transnational telepsychology we mean a therapy service in which patient and psychologist are in different countries (the migrant patient is in the destination country and the psychologist in the home country) and use some electronic device to communicate with each other synchronously (primarily via videoconferencing). This article is organised into three sections. The first presents the concepts and interpretive frameworks needed to analyse the dynamics of transnationalisation and digitalisation. The second describes the methodological strategies used during the exploratory study on transnational telepsychology in Catalonia. The third discusses the results of the empirical study through four strands: the relationship between migration, telepsychology, and the pandemic; the ways and reasons leading the migrants to use transnational telepsychology services; the ways that telepsychology sessions work; and the relations between the migrants and the psychologists. The text concludes with reflections that emerge from the results of the exploratory study and the current scholarly debate on telepsychology and migrants' mental health.

---

1. Introduction

We live in a world characterised by the transnationalisation of social life, not only because more and more people are crossing borders but also because people have the ability to establish social relations in the absence of spatial continuity. Likewise, digital space occupies an increasingly important place today and is where many of the more fundamental types of human relations are formed and dissolve, from intimate relations like those associated with the family and love to more public relations such as institutional power disputes in democratic states.

For more than one decade, different studies have shown that contemporary migrants are navigating this scenario, which combines transnationalisation and digitalisation, by mobilising a wide range of analogic and digital instruments, resources and repertoires to consolidate and maintain transnational social ties (Metykova, 2010; Panagakos & Horst, 2006). In the same period, a significant group of researchers has drawn attention to the transnational dynamic of social protection (Levitt et al., 2017; Faist, 2019; Speroni, 2019), that is, migrants' (and their families') access to health, education and social security resources and services dispersed through more than one national territory. However, this line of research has not yet paid sufficient attention to the transnationalisation of health which has come with the digitalisation of health services.

Specifically, transnational telepsychology in Catalonia is being addressed based on this gap. By telepsychology we mean a therapy service in which the patient and the psychologist are geographically separated and use some electronic instrument (like a telephone or computer) to communicate with each other synchronously (Manhal-Baugus, 2001). Thus, the concept alludes to electronically mediated interaction between the migrant patient in the destination country and the psychologist in the home country (or in a third country).

Studying these practices is also justified by the accelerated adoption of telepsychology (Hackbarth & Cata, 2021) caused by the COVID-19 pandemic. Therefore, transnational telepsychology is a phenomenon that enables us to reflect on the interfaces between the transnationalisation and digitalisation of social life and mental health services.

This article is organised into three main sections. The first presents the concepts and interpretive frameworks needed to analyse the dynamics of transnationalisation and digitalisation. The second describes the methodological strategies used during the exploratory study on transnational telepsychology in Catalonia. The third discusses the results of the empirical study through four strands: the relationship between migration, telepsychology and the pandemic; the forms and reasons leading the migrants to use transnational telepsychology services; the ways that telepsychology sessions work; and the relations between migrants and psychologists. The text concludes with reflections that emerge from the results of the exploratory study and the current scholarly debate.

2. Transnationalisation and digitalisation of social life and mental health services

The launch of *Nations Unbound* by Linda Basch, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc (1994) signalled the start of the transnational view of migratory studies in different branches of sociology (Levitt & Sørensen, 2004). These authors defined transnationalism as the process whereby migrants forge and sustain multiple social bonds that join their origin and destination societies (Basch, Glick Schiller & Szanton Blanc, 1994, p. 6).

The transnational perspective confers centrality in practice on the structuring of society. It partly negates nationalist and global assumptions and proposes a multiscale view of what happens in national spaces, ‘underneath them’ (Dobbs & Levitt, 2017), ‘between them’ and ‘beyond them’ (Bauböck, 2016). Instead of assuming the primacy of the national scale, this perspective stresses the mobile actors’ ability to constitute multi-localised spaces of action and interaction. In order to interpret these cross-border interactions, Levitt and Glick Schiller propose the concept of transnational social space, meaning ‘[...] a set of multiple interlocking networks of social relationships through which ideas, practices, and resources are unequally exchanged, organized, and transformed’ (2004: 605). Transnational social spaces are characterised by symbolic bonds and multi-situated and multidimensional interaction between migrants, non-migrants, organisations and institutions which cross borders (Levitt & Jaworsky, 2007). These relations permeate not only the migrants’ origins and destinations but also other places with which they manage to maintain bonds based on mediations of social and family networks, diasporic policies and religious and cultural organisations (Levitt & Jaworsky, 2007).

The transnational perspective provided a fundamental factor when defining migrations: instead of being described as linear processes—from the home to the destination countries—it acknowledges the existence of plural forms of mobility, which may be characterised by simultaneously belonging to more than one place (Levitt et al., 2017). Consequently, migration is viewed as a complex, multidirectional process in that migrants are understood to be active subjects of decisions which are not limited to either the strictures of migratory policies or individualistic utilitarian calculation. Instead, migrants are acknowledged to be subjects capable of developing interstitial strategies in relation to social structures and national states.

The transnational view has enabled attention to be drawn to phenomena that are usually treated in a dispersed fashion (Solé & Cachón, 2006: 38). As a result, in the past two decades numerous subfields of research have appeared, such as those that analyse transnational practices in family life, culture, religious activities, politics and the economy, among others (Vertovec, 2003).

In this vein, researchers claim that the job of demonstrating the empirical existence of the transnational dimension of social life was concluded more than ten years ago (Levitt & Jaworsky, 2007: 130). Currently, the challenge is to develop and consolidate conceptual frameworks that

are capable of interpreting and explaining the complex nuances of transnational phenomena in different sociohistorical contexts. This is what studies addressing the transnationalisation of social protection are seeking.

For half a century, the importance of social protection in studying the dynamics of mobility and migrants' social integration processes has been foregrounded. The transnational social protection research agenda has recently been developed. These studies seek to interpret the arrangements between formal and informal social protection resources which enable migrants to access healthcare, education and social security across borders (Levitt et al., 2017; Faist, 2019; Speroni, 2019). It acknowledges strategies to combine the four sources of social protection (state, market, family and community), even if they are located in different national states (Levitt et al., 2017). This perspective is thus distinct from methodological nationalism.

The digitalisation of healthcare opens new routes for the transnationalisation of social protection. Inasmuch as it does not require spatial proximity, telemedicine services—defined as the provision of healthcare services at a distance through the use of digital communication and information media—may be mobilised by migrants in their strategies to build 'bottom up' social protection schemes.

This study is interested in the interface between digitalisation and transnationalisation. The definition of telepsychology proposed here does not include asynchronous communication practices, as do some studies that use the term 'e-therapy' or 'cyber therapy' (Manhal-Baugus, 2001). Specifically, we are primarily referring to psychotherapy via videoconferencing (Backhaus et al., 2012). According to previous studies, one of the main advantages of telepsychology over in-person therapy is that it increases the possibility that some groups will seek mental health services by avoiding possibly stigmatising or uncomfortable situations (Backhaus et al., 2012). In this vein, Suler (2004) notes the possibility that the digital space could lead to an uninhibition effect which facilitates intimacy and trust between patient and psychologist.

Regarding the effectiveness of the therapy sessions, Hilty et al. (2013) and Ye et al. (2014) argue that telepsychology does not entail a loss of quality compared to in-person therapy. Regarding the cost-benefit ratio, there is evidence showing that telepsychology can lead to money and time savings not only for the patient but also for the professional and the healthcare system as a whole, which may also facilitate access to treatment (Ye et al., 2014). This is why the integration of telepsychology into national healthcare systems has been on the European Union agenda in recent years (Topooco et al., 2017), which should promote a significant digital transformation of healthcare services in the middle term (Ricciardi et al., 2019). Despite the potential advantages of telepsychology, Mohr, Riper and Schueller (2018) note the existence of a great deal of resistance to digital mental health services among patients.

In any case, the social and health emergency caused by the COVID-19 pandemic has accelerated the digitalisation of healthcare services, including telepsychology. It also revealed the need to better understand access to these services by vulnerable populations, especially migrants (Disney et al., 2021; Garrido et al., 2022). However, only a few studies have addressed the use of telepsychology among the migrant population (Disney et al., 2021). Furthermore, we have been unable to identify studies that articulate a transnational perspective when examining the telepsychology practices between migrants in the destination country and professionals in the home country, a process we call transnational telepsychology.

Transnational telepsychology combines the advantages and potential of non-transnational practices (such as the efficiency and flexibility of time and place) with factors that are inherent to it and particularly suited to migrants' possible needs for mental health services. Among them are those associated with economic factors (depending on the migrants' home and destination countries, the cost of appointments can vary widely), linguistic factors (psychologist and patient share the same language) and cultural factors (psychologist and patient share codes, cultural values and collective memories).

Specifically, this exploratory study seeks to understand transnational telepsychology practices in Catalonia, as well as the content of these therapeutic dynamics, and to ascertain whether these possible advantages exist for the interviewees.

3. Methodological strategies of the exploratory study

This study presents the results of an exploratory study on the use of online therapies by migrants living in Catalonia with professionals located in other countries. On the one hand, we should stress that the use of online therapies is a phenomenon that has scarcely been studied despite its high prevalence. Consequently, the lack of studies analysing transnationalisation and digitalisation in mental health justifies the exploratory nature of this study. On the other, it is essential to understand the general aspects of this phenomenon in order to discuss its possible implications both for future research and for public policies and interventions in Catalonia and Europe.

According to Stebbins (2001), exploratory studies in the social sciences are systematically designed to generate descriptions and understandings of emerging phenomena in the process of discovery. This same author upholds the importance of qualitative approaches in this type of study, because they allow for the greatest flexibility and an inductive process that is richer and more open.

Flexibility in the use of research techniques is necessary in exploratory studies both to respond to emerging problems and try to test the different working hypotheses that emerge before and

during the research process. In this sense, we used a qualitative approach, which began with mapping the forums and online groups on WhatsApp, Facebook, Reddit and Discord used by migrants living in Catalonia in order to identify the content and authors of the posts that discussed mental health in general and the use of online services in particular.

This initial approach enabled us to gain a general notion of the prevalence of the phenomenon in different migrant communities, as well as the types of problems discussed by these actors. Based on these issues, we held in-depth semi-structured interviews with migrants who are using (or have used at some point in the recent past) online mental health services with professionals located in their home country.

Specifically, we held eight semi-structured interviews, both in person and online (the interviewee always decided the interview method). Ultimately, three online interviews and five in-person interviews were held, which lasted an average of 60 minutes. The interviews had five parts: i) migratory trajectory and integration/participation in Catalonia; ii) background as a user of mental health support services; iii) the decision to use telepsychology; iv) the choice of professional; and v) the functioning of the sessions. People from Chile, Peru and Colombia participated. Prior to holding these interviews, an interview was conducted with a migrant psychologist who uses telepsychology services, who helped to evaluate and complement the interview script. Additionally, an interview was held with a migrant engaged in in-person therapy in order to compare this in-person experience with the online experiences.

For recruitment purposes, we used networks of migrants in Catalonia, primarily WhatsApp groups. Specifically, we sent a notice with information on the project to potential participants. In order for them to be able to easily contact the research team, the notice included a website designed with a contact form (in Catalan and Spanish).

IMAGE 1**The project website**

Home

Nuestro Equipo

- Formas de participación

CAT

Colabora con el proyecto Telepsicología Migrante

Estamos realizando entrevistas para saber más sobre el uso de la telepsicología transnacional por parte de personas migradas en Cataluña. Invitamos a personas migradas usuari@s y a profesionales de la salud mental a conversar sobre sus experiencias con la telepsicología. Use el formulario o contáctenos directamente para participar en el proyecto.

The interviews were subjected to a categorical content analysis with the support of the Atlas.ti programme. Categorical analysis ‘works by breaking the text down into units, into categories according to analytical regroupings’ (Bardin, 1977, p. 153). In this study, the interviews were analysed based on four categories: i) the individual and therapeutic context; ii) the content, format and justification of online therapeutic practices; iii) the implications of culture (language and symbolic world); and iv) the resources and strategies associated with telepsychology.

4. Transnational telepsychology in Catalonia

In this section, we discuss the results of the exploratory study with migrants who use transnational telepsychology services. Because these practices are only established and maintained through the subjects’ own effort, without any institutional support, the subjects are given centrality in the individual narratives on this phenomenon.

4.1. Migration and telepsychology during the pandemic

Frida has been doing therapy with the same professional for several years. She initially shifted to virtual sessions because of the pandemic and the associated mobility restrictions, and later continued with it because she moved abroad. For other interviewees, the decision to seek psychological counselling was taken after they migrated, and therefore they started the sessions virtually. For example, Larissa, Pablo and Marina have never met their professionals in person. Larissa has lived in Catalonia for more than 10 years; nevertheless, she describes how important it was for her to find a professional from her home country.

Pablo, who went to in-person sessions in his home country before starting to have sessions with his current therapist, states that the shift to virtual mode did not feel sudden to him. He reflects on the fact that he had already been used to remote communication because of his distance from his homeland, combined with the consequences of the pandemic. Likewise, Larissa confirms that she is in daily contact with her relatives in her homeland. On the one hand, she is used to virtual communication, but on the other she bemoans the loss of ‘everydayness’ and perceives the contact and relations established via the virtual means available as ‘colder’.

The combination of transnationality and digitalisation is particularly palpable in Marina’s case. When describing the situation that led her to seek psychological assistance, she describes her tendency ‘to escape from the reality’ of her everyday life in Catalonia. The isolation she describes is associated with the sense that life in her home country is carrying on as always, but without her physical presence now. This sense is sustained by the possibilities of staying in touch with her friends virtually, in this case primarily via video calls. ‘[...] My family in Bogota was fine,

I kept my job, I kept my friends, I kept my networks there'. The pandemic was a factor that made her get used to virtual activities more quickly. At the same time, both the demand and supply of digital services in the psychology sector increased.

Frida also tells us about the difficulties posed by the pandemic in securing the identity documents that she needed as a foreigner in Catalonia. She had negative experiences when trying to secure her permanent residence permit, and the restrictions only aggravated the situation. Furthermore, she told us about the status of her relative who is in this country without legal papers, and explains the fraught time that her family experienced. In this way, Frida notes the importance of psychological guidance during her migratory process and her thoughts of returning. In other words, for Frida, the pandemic cast doubt on her decision to migrate.

Carina recalls that the challenges associated with migrating were significantly influenced by the pandemic and mobility restrictions. The solitary work involved in researching a doctoral thesis combined with the lack of in-person activities and a complex situation at home led her to feel the lack of established networks as a core factor in her decision to seek psychological counselling. Frida also mentions the importance of having a network of friends or acquaintances prior to the pandemic. Specifically, she stresses the positive role of her group of friends whom she could meet in her neighbourhood.

All the migrants we interviewed participate in psychological sessions with professionals in their home country. In the next section, we shall examine the differences between the virtual and in-person modalities mentioned during these interviews.

4.2. Personal journeys towards the transnational digitalisation of therapy

As mentioned above, some of the people we interviewed had met their current professional in person. Frida, for example, had years of sessions with the same psychologist whom she now sees virtually. The case of Paula is similar, given that she found her current psychologist through a friend's recommendation after having changed professionals repeatedly. Furthermore, they met in-person in her home country for nine months before she migrated to Catalonia. Due to her migration—even prior to the beginning of the pandemic—she decided to continue the sessions virtually.

Because she had been living in Catalonia for awhile, Paula decided to seek an in-person psychologist because she found that virtual appointments were not optimal. '[...] I didn't have the sense I have now [...], on Zoom, because the pandemic obviously accelerated this and means that now everything is done by this type of platform [...]', she says. Indeed, she began therapy with a professional in Catalonia through her primary care facility, but when her psychologist

changed jobs and was transferred to another European country, she decided to resume the sessions with her psychologist in her home country. She tells us that her psychologist had already transferred all her activities to the virtual space, and that because of the pandemic she no longer had an office. The therapist's approach, the independence of the location and the trusting relationship already established were factors that became essential arguments in favour of attending sessions virtually.

Loreto also met his professional, whom he sees today virtually, before he arrived in Catalonia. In fact, she is the same psychologist with whom he had virtual sessions before the pandemic even though the two were in the same country, given the distance between the cities where they lived. The trust established with the psychologist was a more important factor for Loreto than the physical distance, even though he wishes he could meet in-person. In fact, whenever possible, he would travel to attend the sessions in-person, which is obviously impossible from Catalonia, so now they always meet virtually.

Carina, on the other hand, found her professional via an Internet search. After seeing virtual advertisements on different platforms, she started to inquire into the possibilities and contacted people who offered virtual therapy sessions to ask for more detailed information. She decided to have a first session, 'no strings attached', with her current psychologist. The lower price of the sessions in her home country compared to those in Catalonia was the point of departure for searching in her home country, as she was living on her savings with a very unfavourable exchange rate. The empathy, good care and age of the professional convinced her to stay with him.

Larissa also started directly with virtual sessions. She contacted her psychologist through a friend's recommendation. Despite the long period of time she has been living outside her home country, she sought a person with the same nationality. To Larissa, the direct referral, the professional's approach and the lower price compared to sessions in Catalonia were core factors leading her to start with virtual sessions.

Pablo also found his current psychologist through a friend's recommendation. He had asked for suggestions in virtual groups and received an answer from a friend of his, who suggested that he see her professional. He met with the psychologist for an initial session and decided to continue with him. Prior to migrating, Pablo went to in-person sessions with a different psychologist. Migration was the pretext for interrupting the work with that first psychologist, and he told us that he is much more pleased with the process with his current professional.

Carolina's strategy to find a psychologist was to ask a family member who attended telepsychology sessions whether her therapist could suggest other psychologists in her home country whom she could contact digitally. She says that she knew that if she had been 'very picky', the search

would have been complicated given the large supply of psychologists available. She did, in fact, start virtual sessions with the psychologist recommended by her relative's therapist. She mentions that during a journey to her home country for the holidays, her professional told her that she no longer held in-person sessions after shifting fully to the virtual mode because of the pandemic.

The roads to telepsychology vary with each person; that is, they are very individual. However, we can highlight certain cross-cutting trends. In terms of the migrants interviewed who were not in touch with professionals prior to their migration, the mobilisation of contacts in the migrants' networks in Catalonia or in their home country was a common strategy when starting psychological counselling sessions. In situations involving difficulties or crises, they mobilised resources, primarily trusting 'indirect' relations via their established networks, instead of searching 'from scratch' at a time when the supply is increasingly large. For some of the interviewees, the professionals they found digitally were even preferable to their experiences in person.

On the one hand, we suspect that in transnational life, being inserted in networks that extend beyond national borders makes access to telepsychology more likely. Being far from their home country and therefore used to connecting with friends and family members digitally may positively influence a migrant's openness to contacting psychology professionals virtually. What is more, we can assume that family members' or friends' recommendations on professionals refer to the home countries or fellow nationals, which strengthens transnational constellations. In several cases, the interviewees revealed family participation in the homeland by paying for the therapy, either dealing with transfers or directly getting involved economically. Generally speaking, the cost of the therapeutic sessions in their homelands is lower than in-person sessions in Catalonia.

On the other hand, the pandemic played an important role in the interviewees' increasing their inclination to accept the virtual modality of everyday activities that they previously tended to do in-person. Even the interviewees who stressed their preference for in-person therapy switched to a virtual psychological counselling process during the pandemic.

4.3. Telepsychology practices

'I need to be seated in a quiet place, in silence, with my computer and a good Internet connection in order to participate in the session,' says Frida. Just like the other interviewees, she has experience with telepsychology. She regularly attends therapy sessions virtually. In order to meet with her therapist on the day and time they have agreed upon, her therapist sends Frida a link to the videoconference the same day as the session. They meet via an application, Frida from Barcelona and her psychologist from her home country. This is how they continue the therapeutic process started many years ago despite her migration.

Technology is crucial to telepsychology. A sophisticated enough device to establish a virtual connection and a good Internet connection are the prerequisites for using the wide range of virtual psychology services available. It also entails the need to have minimal digital competences. Finding professionals regardless of their spatial location makes it possible to make very specific inquiries into the different professionals' characteristics and approaches. The difficulties that may arise during the sessions can be the result of digital failures, cuts in connectivity or difficulties with the programmes available, for example. Frida describes times in the middle of a session when the image becomes frozen, and she says that when it comes back, it is not the same. This is why she says that it is essential to have a good Internet connection in order to hold satisfactory meetings. On the other hand, other elements can be integrated into the sessions. For example, Carina highlighted the benefit of being able to share links and other digital materials. The possibility of recording the session is also interesting for both patients and professionals.

When comparing in-person sessions in the transnational remote modality, the migrants highlight the differences in terms of time and space. The time difference, for example, is a factor that three of the interviewees cite as a major difficulty when arranging and holding the sessions. Having to combine their own timetable of activities with that of the professional in another time zone, in addition to considering the different changes in daylight savings time in the two countries, makes planning cumbersome. However, Larissa finds this to be an advantage. The opportunity to connect with her psychologist from her home outside her Catalan work schedule—at night—frees her from the effort of coordinating her professional and caregiving tasks. In consequence, she can use therapy time as time for herself: 'I go out to the balcony all bundled up, smoke a few cigarettes [laughing] and [...] it's great!'

Travelling to the psychologist's office disappears in the virtual modality. While some of the interviewees perceive this as an advantage in terms of saving time and more easily coordinating therapy with other activities, Pablo reflects on the shift of responsibility from the professional to the patient: while the only factor he had to arrange with in-person appointments was travel, in virtual sessions he has to organise the space and ensure that his immediate environment is quiet and his connection is good. In fact, the interviewees stress the need to communicate and negotiate with the people around them in order to guarantee optimal circumstances for their meetings. For example, Loreto tells his flatmates that he is having a session and asks them not to interrupt him, and Carolina tries to coordinate with her partner to have the flat to herself.

One aspect that the interviewees appreciate almost unequivocally about the remote sessions is sharing the same language as their professionals. For example, Carolina says that the issue of expression had been difficult when she arrived in Catalonia: if she spoke Spanish, how come she couldn't connect with people? She claims that she felt sensitive about language and had the sense that she had to be wary when speaking. Similarly, Pablo says that he tended to speak 'a bit

more neutrally and slowly’, and Larissa says that she felt like she had to ‘translate’ what she really wanted to say. Pablo, too, feels that he had to ‘search for the right word’ in order to be understood, and Marina explains the excitement she felt in one of the early sessions when her psychologist used a word for an everyday object that is not used in Catalonia.

In fact, the sense of connection that comes from sharing the same language goes beyond the language itself. The political, social and cultural experience shared with the psychologist was a core factor in the interviews. Being familiar with the experiences in the same political circumstances in relation to social movements, elections or other public events in the home country—which are hardly reported in Catalonia—was significant for the migrants interviewed. For example, Carolina mentioned important social movements which profoundly moved her, causing her a sense of impotence and a desire to go back, even though they had few repercussions in her Catalan circles.

Carolina also vented about the difficulties explaining the differences in the social context, job instability and healthcare system in her home country, especially at times of crisis. Similarly, Pablo cited the difficulty of conveying to people socialised in Catalonia the huge difference in terms of social problems such as elementary concerns—a decent salary or pension—and future prospects in his home country. Having experienced a reality that differed from that of his Catalan psychologist made the process of establishing a trusting relationship more complex, he believes.

These aspects of the social context were complemented with reflections on a shared geographic context. Events such as natural catastrophes or detailed knowledge of regional particularities are described as points of departure for beginning the therapeutic conversation. Larissa mentioned that in the first few sessions she compared the ‘chaos’ she felt internally with the period after an earthquake. She says that she felt understood by her therapist because she comes from the same country and had experienced the same earthquakes, with all their aftereffects.

Cultural aspects were also mentioned in this sense. National differences in ideas and ideals regarding the family, childrearing and friendships were issues that arose in the interviews. Marina, Carina and Pablo mentioned their excitement at being able to refer to people who are largely unknown in Catalonia but very common in their home country. Pablo recounts one difficult time he experienced, when he was looking for psychological counselling and needed someone who could be empathetic with him and his experiences during adolescence in a Latin American capital; he repeated that it would be been a much greater effort for him to communicate and construct this empathy if the person were from Catalonia, Spain or any country other than his own. Generally speaking, the different shared aspects are described as possibilities for forging connections with the psychologist and therefore establishing a trusting relationship more easily. This is the aspect we shall discuss in the next section.

4.4. The relationship with the professional: Distance and trust

Siegmund and Lisboa (2015: 170) highlight the importance of a trusting relationship between psychology professionals and their patients for therapeutic progress. For the interviewees, what were the implications of attending virtual therapy sessions in terms of this trusting relationship?

Some of the interviewees had met their therapists before and therefore already had a trusting foundation when they 'shifted' their sessions to the virtual space. In other cases, the relationships only began with virtual communication. These bonds established 'at a distance' were described positively. In fact, the interviewees only mentioned conflicts with professionals with in-person experiences.

What is missing in virtual sessions is the physical co-presence of patients and therapists. Marina, Pablo and Frida cited this as a shortcoming. They believe that being able to perceive the other person's body, gestures and movements, as well as the scents and sounds of the environment, is very enriching for communication. Larissa connected this co-presence with the concept of intimacy, in contrast to the coldness of a screen: 'The fact that I can't even hear the breathing of the other person whom I'm telling something is important!', she exclaimed during the interview.

Similarly, Pablo reflected on the restricted view that comes with the screen of the device used for the session. Ultimately, one cannot know whether there are other people on the other side of the connection, whether the professional is alone or where exactly they are. During the sessions, he had occasionally heard noises that he was not sure how to associate with the environment, and since then he has wondered about where his interlocutor is. Carina described an interesting approach in this regard. Her professional provided a detailed description of her workplace in one of the first sessions, including sensorial aspects like the sounds that may arise during their shared time, which made it possible to partly offset the lack of physical co-presence.

The interviews anecdotally showed the need to rethink the establishment of a trusting relationship between patients and professionals virtually and remotely. This virtual modality is certainly advantageous when seeking specialised counselling regardless of spatial location. For example, Larissa and Pablo explained how important it was to them that their professionals worked with an explicitly feminist approach. In turn, Loreto was seeking a psychoanalytical approach. While not all interviewees necessarily knew the psychological current with which their professionals are affiliated, the explicit integration of specific approaches and 'alternative' methods was one of the aspects that they positively rated and that contributed to establishing a trusting relationship.

We have seen that being able to access a variety of professionals via the Internet, regardless of geographic location, is an important advantage of telepsychology. Nonetheless, we have to be

aware of the informality of this practice. Because it is not regulated, telepsychology does not have explicit mechanisms to manage cases of conflict between professionals and patients, or even abuse. Reflecting on the trusting relationship reveals concerns about possibilities of protecting both patients and professionals.

5. Final reflections

The objective of this study is to make an initial theoretical and empirical examination of the phenomenon of transnational telepsychology, a set of practices that remain invisible despite their prevalence in migrant communities and their multiple implications for reflection on the interfaces between digitalisation and transnationalisation of mental health services and resources. To conclude, we would like to mention several issues that may serve as the foundation for future studies and reflections.

The first question that emerges from this study is whether transnational telepsychology is exclusive to migrants. At the start of the project, we thought that it was, that is, that transnational psychology only affects migrants. However, by learning about different pathways that can lead to this practice, we came up with two further possibilities in the transnationalisation of telepsychology. The first can be undertaken before migration by people who are preparing to migrate and want to find professionals in their destination as part of this planning. The second is the transnationalisation established by psychologists from low-income countries who actively offer their services to residents (both migrants and non-migrants) of countries where psychology services cost more. This is a phenomenon that is particularly possible in countries that share the same language.

The second question arises from the way the interviewees narrated their trajectories as users of telepsychology services. Is transnational telepsychology yet another example of migrants' (self-)responsibility? Because of the difficulty accessing public mental health services and the diversity of therapeutic cultures, managing mental health services becomes users' responsibility, as they have to offset the failings of the healthcare system through both an economic and a personal and emotional effort. What is more, the lack of de facto regulation or awareness of the risks of this type of service means that migrants are more vulnerable to any type of improper conduct/practice by the professionals.

The third question is directly related to the second one. Is it possible to regulate and protect the access to and use of digital and transnational mental health services? What type of legal mechanisms and action protocols have made it possible to lessen the grey zones where these services exist? What role should be played by the public administration at different scales and professional psychologists' organisations?

These three questions have many nuances and levels of complexity and can serve as an incentive and as avenues of work for actors associated with this phenomenon, as well as for future studies (migrants, public administration and psychologists in the home and destination countries).

See bibliographic references in the Catalan version of the article.

The Historical Dictionary of Catalan Journalists

JOSEP MARIA CASASÚS I GURI

Pompeu Fabra University
Institut d'Estudis Catalans
josep.casasus@upf.edu

The *Diccionari històric de periodistes catalans* (Historical Dictionary of Catalan Journalists) is the research programme underway since 2016, when the Philosophy and Social Sciences Section of the Institut d'Estudis Catalans (IEC) approved my initial proposal entitled *Bases d'un diccionari de periodistes i articulistes, generalistes i especialitzats, en els territoris de llengua i cultura catalanes* (Foundations for a dictionary of journalists and columnists, both general and specialised, in the Catalan language and culture territories).

During the second phase of this project, the study of the materials has progressed parallel to the research programme led by Dr Jaume Guillamet Lloveras, a member emeritus of the IEC and full professor emeritus of the UPF, as part of the calls for applications of the Scientific Secretariat of the Institut d'Estudis Catalans. This project is complementary, from the Catalan perspective, to the studies currently or previously conducted by researchers from other geographic and cultural settings with whom we maintain academic exchanges or who have contributed to this project: Dr José Ignacio Armentia (Euskal Herriko Unibertsitatea/Universidad del País Vasco), Dr Mercedes Roman (Universidade de Vigo), Dr Fernando Martínez Vallvey (Universidad Pontificia de Salamanca), Dr Concha Edo (Universidad Complutense de Madrid) and Dr Fernando López Pan (Universidad de Navarra).

This research project has also had occasional expert contributions from other scholars who are members of the Section, including Dr Joan Egea, full member of the Law area; Dr Carles Gasòliba, member emeritus of the Economics area; and the corresponding IEC member Dr Josep Maria Murià, an expert in Catalan journalism in exile and emigration to Mexico. Professor Claudio Avendaño has also contributed on Catalan journalism in exile and emigration to Chile.

1. Development

This is an open project that is currently ongoing which aims to further the studies already conducted in order to implement the changes and improvements determined and to contribute new results to the *Diccionari històric de periodistes catalans*, which is published digitally by the Institut d'Estudis Catalans.

This online project has been available open-access since 16 September 2020 and was presented in the plenary session of the Philosophy and Social Sciences Section of the IEC held on 8 November 2020. Based on the indexes developed in previous years, the project director and coordinator commission studies which materialise in personal articles-entries on each author written by experts in each period or genre, including the coordinator and project director of the aforementioned digital dictionary.

New phases in the project are planned in 2022 in order to expand the current body of the *Diccionari històric de periodistes catalans* to 50 biographies. If financing is received, this project may well lead to printed editions of two books, which would include the results written with both scholarly and general-readership criteria, which would provide and transfer new knowledge and information to society: 1) a historical biographic dictionary of general and specialised journalists in the Catalan language and culture areas; 2) a historical anthology of journalistic texts from the Catalan language and culture areas, compared to journalistic texts from other linguistic and cultural areas that refer to Catalonia and to current journalistic texts. The conception of this second book would support one of basic intellectual pursuits of comparative literature: to study all literary textual objects by comparing them with other elements constitutive of a culture or cultures (Chevrel, 1982).

The current applied research project, whose complete title is *Diccionari històric de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes* (Historical Dictionary of General and Specialised Journalists in the Catalan Language and Culture Areas), and which is now in its sixth phase, is based on the results of the Research Assistance award entitled *Classificació temàtica i anàlisi històrica d'obra periodística catalana especialitzada en ciències socials i experimentals* (Thematic classification and historical analysis of Catalan journalistic works specialised in the social and experimental sciences), which was awarded to this project in the 2016 call for applications issued by the Philosophy and Social Sciences Section of the IEC. It is also based on the results of the Research Assistance award entitled *Bases d'un diccionari de periodistes i articulistes, generalistes i especialitzats, en els territoris de llengua i cultura catalanes (segona fase)* (Foundations for a dictionary of journalists and columnists, both general and specialised, in the Catalan language and culture territories [Second phase]), which was awarded to this project in the 2017 call for applications issued by the Philosophy and Social Sciences Section of the IEC.

The substantive and documentary contributions from this research project from 2016 and subsequent years appear in the documents attached to the reports on results which were submitted to the Philosophy and Social Sciences Section of the IEC in January 2017, January 2018 and January 2019. As a whole, and with constant additions, they comprise a specific, essential database which materialises the first six phases in the project with the work from 2016 to 2021.

It should be noted that the academic conception of the project is complementary to and was conducted in coordination with the research directed by Dr Jaume Guillaumet as part of the annual calls for applications from the Scientific Secretariat of the Institut d'Estudis Catalans.

2. Research team

Regarding the previous research and publications of the team in research in the field of Catalan journalism, I have been publishing the results of their fieldwork on the evolution and critical history of genres and authors in books and articles in journals and newspapers since 1996, after extensive research experience in analytical hemerography since 1972 (*Ideología y análisis de medios*, Dopesa, four reissues until 1998) and in journalism theory since 1981 (*La premsa actual. Introducció als models de diari*, co-authored with Xavier Roig, Edicions 62, Xarxa d'Assaig Award, 1980).

With regard to the concrete, specific topic, I have published the following works: *El periodisme a Catalunya* (Plaza & Janés, 1988); *Periodisme que ha fet història* (Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1991); *Periodística catalana comparada* (Pòrtic. Barcelona, 1993); *Artículos que dejaron huella* (Ariel. Barcelona, 1994); *Periodisme català que ha fet història* (Proa. Barcelona 1996); *Artículos que dejaron huella* (Ariel. Second expanded edition, Barcelona, 1998); and *Crònica d'un país. 15 articles imprescindibles* (Dèria. Barcelona, 2011).

Dr Josep Francesc Salgado de Dios from the Universitat Pompeu Fabra, who has a PhD in journalism and a bachelor's in philosophy and education, is a researcher serving as the coordinator of the research project team, who is responsible for processing the data and executing the online work in terms of statistics and computer applications. Dr Salgado is the editor of the three volumes of the complete journalistic works of Manuel Vázquez Montalban (Debate, 2010, 2011, 2012), the scientific director of the second volume of the *Història del periodisme de Catalunya* (Sàpiens Publicacions, 2016) and the former coordinator of the XV Congrés d'Història de Barcelona, whose 2017 edition focused on the press.

Because Dr Salgado has a university degree in education, his work as the coordinator and qualified researcher enhances the interdisciplinary nature of the objectives of the research into general and specialised Catalan journalism in both the social and experimental sciences.

In addition to Francesc Salgado as the director and coordinator, the academic research and dissemination team is comprised of professors Esther Lázaro, Lluís Costa, Josep Maria Figueres and Jaume Guillamet.

This is an independent IEC project and therefore is not part of any project being carried out at IEC-affiliated universities or research centres. However, the programme is enriched within the Section by contributions from the other fields, such as philosophy and the human and social sciences, as well as from other sections within the Institut d'Estudis Catalans, an organisation which already offers the *Diccionari d'historiadors de l'art català, valencià i balear* (2013-2021) in digital format, a platform similar to this *Diccionari històric de periodistes catalans* (2020-2022).

3. Theoretical framework

In the field of Catalan literature, specifically in specific dictionaries of writers and journalists, there was an early contribution from scholars in the late eighteenth and early nineteenth centuries, namely a project to create a dictionary of Catalan authors by Ignasi Torres and Amat de Palou. Its draft—with information on more than 1,000 writers—was collected and completed by the brother of the former, Fèlix Torres, and Amat de Palou in *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña* (Barcelona, 1836). This book was the outcome of a lengthy process in which materials converged from a range of catalogues (Bosc, Nicolás Antonio, Marcillo, Serra i Postius and others), along with notes from Pau Ignasi de Dalmases i Ros, which were expanded by Josep Finesres from the Universitat de Cervera and compiled by Josep de Vega i Sentmenat. However, the most substantive early contribution was the handwritten bibliographic repertoire by Jaume Caresmar and Josep Martí. According to Pep Valsalobre, 'the specific creation of the *Memorias*—as it was initially entitled—had been undertaken by Ignasi Torres and Amat de Palou in 1798, based on the collection of the Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona' (Valsalobre, 2008).

These forerunners of historical scientific literature in the fields of registral, historical and descriptive hemerography, subsequent to the 1836 work by Fèlix Torres and Amat de Palou, include other scholars published in the nineteenth and early twentieth centuries who made noteworthy or substantial specialised contributions, such as Juan Corminas with the *Suplemento a las memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña que en 1836 publicó el Excmo. e Ilmo. Señor Don Félix Torres Amat* (Burgos, 1849), Josep Pella i Forgas with *Periodisme. Estudis històrics del de Catalunya* (Barcelona, 1879), Enric Claudi Girbal with *El periodismo en Gerona* (Girona, 1894), Antonio Elías de Molins with *El periodisme en Cataluña desde mediados del siglo XVII* (Madrid, 1899), Joan Givanel i Mas with *Bibliografia catalana. Premsa* (Barcelona, 1931-1937) and Joan Torrent and Rafael Tasis with *Història de la Premsa Catalana* (Barcelona, 1966).

In the literature on the journalistic genres and authors, biographical journalism and general anthologies on journalists within the Catalan and Spanish linguistic domains, referents in the conception of the *Diccionari històric de periodistes catalans* project or its database include the classic works *Ensayo de un catálogo de periodistas españoles del siglo XIX* by Manuel Ossorio y Bernard (Madrid, 1903-1904); *Estudis i crítica de Periodisme* by Josep Alemany i Borràs (Barcelona, 1917); *Antología de Literatura Periodística Española* by Nicolás González Ruiz (Madrid, 1934); *La premsa catalana del vuit-cents* by Josep Maria Miquel i Vergés (Barcelona, 1937); *Periodismo y Literatura* by José Acosta Montoro (Madrid, 1973); *Catálogo de periodistas españoles del siglo XX* by Antonio López de Zuazo Algar (Madrid, 1980-1981); and the *Diccionari de la Literatura Catalana*, with Àlex Broch as the academic editor (Barcelona, 2008).

Within this same theoretical framework but in the contemporary British and Anglo-American linguistic domains, referents include William Emrys Williams with *A Book of English Essays* (London, 1948-1951), Tom Wolfe and E. W. Johnson with *The New Journalism* (London, 1975) and Lauren Kessler with *The Dissident Press. Alternative Journalism in American History* (London, 1984).

4. Research methodology

The methods used in this research are associated with an updated positivist tradition in the humanities and social sciences, specifically journalism studies grounded in different branches of hemerography (historical, analytical, registral, descriptive and comparative) and in journalistic practices, with a particular stress on reception studies within the German constructivist current (Schmidt, 1979).

With regard to comparative studies, the methods inherent to journalistic hemerography and precepts are complemented with the consolidated methods used in the field of comparative literature, a specialisation which has many affinities with comparative journalism because of its nature and subject of study.

In 2022, the working plan was bolstered by adapting the results of the database from the first through fourth phases to the formats designed specifically for the *Diccionari històric de periodistes generalistes i especialitzats de l'àmbit dels territoris de llengua i cultura catalanes*.

To further the work from the previous phases in order to complete the changes and improvements determined, the fieldwork in periodicals libraries in Catalonia and Spain continued throughout 2022 with the collaboration of the aforementioned researchers from a variety of Spanish universities and exchanges of specific information at conferences. This research was also conducted in the collections of two Latin American countries with large press output from the Catalan diaspora and exiles: Mexico and Chile.

The planning and work calendar for 2022 have been implemented throughout the year, including the update and expansion of the historical inventory of authors and the operative index of the *Diccionari històric de periodistes catalans*, and my daily publication of the results of the basic research conducted in conventional and digital periodicals libraries in the newspaper *ARA*, to fulfil the academic duty to transfer knowledge to society—in this case constantly, every day and immediately.

Once the entire database was designed in Excel—which can be transformed into any other format—inclusion criteria were drawn up, which in this project have tentatively taken into consideration journalists who died prior to 31 December 2017 or were born before 1940, and those born in Catalonia or who have worked much of their career (at least three years) in the regions falling within this study. In certain cases, we have also included important work done outside Catalonia.

The *Diccionari històric de periodistes catalans* currently includes 208 entries in article form, 156 of which cover men and 52 women. Regarding the taxonomy of sections and specialisations, although there are journalists who have worked in more than one area or section, society—including customs—dominates with 100 references, followed by politics (85), opinion (72), culture (51), local news (48), international news (19), show business or the performing arts (10), sport (8), miscellaneous (5), science (4), economics (2) and design (1).

5. Future continuity of the research and the project

Regarding the future calendar of the project, which encompasses 2022 and 2023, there are plans to write more entries in the guise of articles for each of the authors chosen and to prepare a possible printed edition of the systematically described dictionary and the anthology. It goes without saying that fulfilment of the objectives and calendar is subject to the budget availability and the allocation of resources in the forthcoming calls for applications for research projects in the Philosophy and Social Sciences Section of the IEC.

Because of the budget limitations and cuts in the previous annual phases of this project, it has not been possible to completely meet all the goals outlined in the forms corresponding to the successive calls for applications for research assistance financed by the IEC. However, progress continues to be made in the hemerographic research and in the data exchange and collaboration formulas which facilitate participation in international journalism conferences organised by the Sociedad Española de Periodística.

In this vein, the 2022 calendar has included the project director's participation in the XXVIII Congreso Internacional de la Sociedad Española de Periodística (SEP), which met in Valencia

on 9 and 10 June 2022. Just as in previous editions, attendance at this event made it possible to compare and complement this Catalan research with what is being done by researchers from universities in the Basque Country, Vigo, Navarra, the Universidad Pontificia of Salamanca and the Universidad Complutense of Madrid, some of whom we have already mentioned.

For 2023 and 2024, there are plans to embark on new phases in the project which could lead to progress in the digital and printed edition of the two aforementioned books based on the results, using criteria that are both academic and aimed at a general readership, which will provide new knowledge and information in an exercise that will reinforce the goal of fulfilling the essential scholarly duty to transfer knowledge to society: 1) Historical biographical dictionary of general and specialised journalists in the Catalan language and culture territories; 2) Historical anthology of journalistic texts from the Catalan language and culture territories, compared to journalistic texts from other linguistic and cultural areas which refer to Catalonia and to current journalistic texts.

See bibliographic references in the Catalan version of the article.

The Valencian retail linguistic landscape in danger: advanced process of language shift and invisibility of the language conflict

---

YAIZA PÉREZ ALONSO

University of Valencia

yaiza.perez@uv.es

ABSTRACT

The sociolinguistic situation in Valencia is characterised by language conflict and diglossia, with the hegemonic position of Castilian Spanish (henceforth, Spanish) and the subordination of Valencian leading to a diversification of their functions and spheres of use and the ascription of a specific sociocultural status to each language. The purpose of this article is to ascertain the situation of Valencian in retail settings and to describe the retail linguistic landscapes. The approach uses a combination of quantitative and qualitative methodologies, specifically a survey on the social perception of the presence and use of Valencian coupled with participant observation in retail spaces (small businesses, markets and shopping centres) in six Valencian cities. The most salient results include the profound Castilianisation of the retail linguistic landscape and the existence of multiple linguistic landscapes around the Region of Valencia. Furthermore, this article analyses the convergences and divergences of the results between the social perception of the presence and use of Valencian on the one hand and the participant observation in retail spaces on the other.

---

1. Introduction

As Rafael Ninyoles diagnosed more than a century ago (Ninyoles, 2017), the sociolinguistic situation in the Region of Valencia is defined by conflict. This conflict goes beyond the language and permeates politics, economics, society and culture. Language is simultaneously an instrument for communication within a community, an instrument of power that defines reality in line with the regime of truth in place (Foucault, 1980), an element of national and identity-based political definition, a part of the collective heritage rooted in the land and indissociable from identity(s) and a dynamic sociocultural construction with successive spaces of transformation in its use and social appraisal. Therefore, when speaking about the presence and use of a language in a specific sphere, in this case retail settings, we have to bear in mind that we are not only talking about language but also about politics, economics, society and culture.

In the case of Valencian, the sociolinguistic reality is defined by the asymmetrical, hierarchical relationship between Spanish and Valencian in a situation of diglossia. In other words, Spanish has a hegemonic position and Valencian is subordinate to it. This linguistic situation of diglossia favours (and restricts) the use of the hegemonic language in the formal and public spheres of use (socioeconomic, professional or commercial areas, among others), and the use of the subordinate language in informal and private spheres (family, neighbours and friends, among others). In Ninyoles' words, diglossia entails an imbalance between two languages, and 'this imbalance points in two fundamental directions: 1) the cultural normalisation of language B [Valencian] or 2) language shift, or the assimilation of the dominant language [Spanish]' (1997: 80). This hierarchisation and imbalance between the languages materialises in the linguistic, social, economic and political inequality of their speakers.

The purpose of this article is to examine the situation of Valencian in retail, based first on the social perception of the presence and use of Valencian in this sphere of everyday interaction, and secondly on participant observation in retail spaces (small businesses, markets and shopping centres). In short, the goal is to conduct a study of the retail linguistic landscape of Valencian from the emic and etic perspectives in order to ascertain the presence of different languages in the same territory (Sciriha & Vassallo, 2001; Kreslins, 2003) and 'to measure the vitality of the language and its coordination with the language policy' (Pons, 2012: 57).

The objectives of this article are to ascertain the social perception of the presence and use of Valencian in retail settings, to analyse the retail linguistic landscape in Valencian territory and to identify the convergences and divergences between social perceptions and empirical observation.

In terms of methodology, in order to meet these objectives, a study was conducted using both quantitative and qualitative methodologies, specifically a survey of the general public and participant observation in retail spaces. First, 1,114 people living in the territory of Valencian lin-

guistic predominance responded to the survey; the presumed margin of error is $\pm 3\%$, for a confidence level of 95.5%. The survey was administered online and the respondents filled it out themselves. Secondly, participant observation was conducted in a total of 1,856 shops. This observation was carried out in three different settings, according to the type of establishment (small business, municipal market and shopping centre) and in six cities classified as falling within the zone of Valencian linguistic predominance (Alacant, Alcoi, Castelló, Elx, Gandia and València) (in Spanish, these cities are known as Alicante, Alcoy, Castellón, Elche, Gandía and Valencia). In each of the shops, the visual linguistic landscape (the language used on signs, internal signposting and posters with institutional information) and the linguistic soundscape (the language used among workers and by shop staff in conversations started in Valencian) were systematically observed.

This article is organised into six parts. The first outlines the purpose and objectives of the article, as well as methodological notes on the data reported throughout the text. The second focuses on analysing the recognition of language rights and policies in Valencian retail settings. The third examines the social perception of the presence and use of Valencian. The fourth sketches the Valencian retail linguistic landscape by type of establishment and territory. The fifth analyses the convergences and divergences between social perceptions and the retail landscapes observed. And finally, the sixth outlines the conclusions of this article.

2. Conflict, diglossia and language rights and policies in retail

The situation of diglossia in the Region of Valencia is legitimised by a certain social and political order instated within society. Valencian's subjugation is backed by the hegemonic regime in place and regulated under the aegis of diglossia, that is, with Valencian's restriction and relegation to certain spheres of use (the private and informal or non-formal spheres) and the supremacy of Spanish in the formal spheres of use. This confers different meanings and social prestige on the two languages. In the excerpt below, Joan Francesc Mira reflects on the reality of the linguistic subordination of the language and the compartmentalisation of its use and denies the possibility that a society can be bilingual from origin. In his words,

I am not aware of a single case—and I have searched to see if I could find them!—in which two languages exist equally and equivalently as vehicles for the same society, that is, for the same people in the same territory. First, this is because only one of the languages can be autochthonous; only one can be the original language of the people-ethnicity in that territory: there is no people that is originally bilingual. This means that the presence of the other in a position of superiority or institutional equality is the outcome of an outside imposition-domination, either in the past or still today. Necessarily. Secondly, this is because the presence of a cultured language imposed or with foreign roots is tantamount to the presence and dissemination of the national culture from which it comes. And the stronger the presence and the space occupied by this foreign national culture, the weaker and more reduced the presence of the original national culture will be. Necessarily: it is a space that can be compartmentalised but not shared. (Mira, 2005: 177)

If we apply this reflection to the Region of Valencia, the autochthonous language is Valencian, while Spanish is the language in a position of superiority (as a result of an imposition). As Mira argues, the Valencian people as a whole are not bilingual either in origin or in practice (not everyone living in the region knows and uses both languages); only Valencian speakers are bilingual. A Spanish-speaker may live their entire life fully in Spanish without having to change language, but today a Valencian speaker does not enjoy this privileged situation.

Not only Mira but other Catalan sociolinguists such as Boix-Fuster and Vila Moreno (1998) reject the concept of bilingualism as they consider it an aphorism that tries to bury or conceal a much more complex political and structural situation from a naïve, acritical and aproblematic perspective which focuses on consensus as an aegis of stability, although this has nonetheless clearly become an unsustainable situation:

counter to what Spanish nationalism said, the Catalans, Basques and Galicians did not enjoy bilingualism but suffered from imposed diglossia, according to which one language—Spanish—was elevated by force to the category of language A, while another was repressed and marginalised as language B. This enabled it to clearly illustrate that the situation at the time had to be overcome. (Boix-Fuster & Vila, 1998: 94)

Diglossia entails the linguistic and social subordination of Valencian and materialises in the Valencian language conflict, which has become a long-term sociopolitical conflict. Furthermore, as noted above, diglossia relies on the fallacy of social bilingualism (Ninyoles, 2017), when in fact bilingualism is a trait of only some Valencians, namely Valencian speakers. This is a typical image of the linguistic schizophrenia caused by the Valencian language conflict and the political battle, which Josepa Cucó (1998) called ‘the unbearable lightness of the Region of Valencia’. In Ninyoles’ opinion, ‘the conflict—beyond personal concerns—is of public interest’ (2017: 30) and is therefore a collective problem. As stated above, language conflict extends beyond linguistics and becomes a sociopolitical conflict associated with the language, a language that is politically instrumentalised by both the Valencian right (*blaverisme*) and left (*Valencianitat fusteriana*), both of which seek to define the identity of the Valencian people (Flor, 2013). The normalisation of the sociopolitical conflict associated with language normalises the language conflict while rendering Valencian and the resolution of the conflict invisible. Part of the success of the right’s normalisation of the sociopolitical conflict lays in secessionist politics, which first confronted the defence of the supremacy of Spanish over Valencian and later evolved with the opposition between Valencian and Catalan as distinct languages.

According to Ninyoles, there are only two ways to resolve the conflict: the normalisation of Valencian or a language shift towards Spanish. The author classifies both alternatives as the real and ultimate terms of the conflict (1975). In contrast, other authors like Francesc Vallverdú (1982 and 2013) state that ‘stable diglossia’ would be possible and even desirable in some zones he deems minority, including the Region of Valencia: ‘While the Catalan language community aspires to the full use of its language and does not view linguistic normalisation as satisfactory,

this aspiration may be utopian in other situations, where it is preferable for the recovered language to fit within a situation of stable diglossic bilingualism' (Vallverdú, 2013: 37).

Retail linguistic landscapes are showing an advanced process of language shift (Pérez, 2021). But should we aspire to stable diglossic bilingualism with the current situation of Valencian retail given this discouraging scene? Despite the Castilianisation of the retail linguistic landscape, the situation of Valencian could be reversed by guaranteeing and fulfilling the language rights that are already recognised, and with an effective language policy geared at encouraging the use of Valencian in retail.

2.1. International recognition of language rights

The 1948 Universal Declaration of Human Rights paved the way for the recognition of the linguistic rights of people and their language communities. But language matters did not come to the fore on the international political agenda until the last decade of the twentieth century. In 1992, the United Nations issued the *Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, and UNESCO's *Universal Declaration of Linguistic Rights* was issued in 1996, which is the reference document that even today stands as a framework of action on language matters.

The *Universal Declaration of Linguistic Rights* is still an ambitious UN umbrella that 'promises a future of coexistence and peace thanks to the recognition of the right that each linguistic community has to shape its own life in its own language in all fields [...] (in the) hope that some day a normative body of the United Nations regulating the defence of linguistic rights all over the world will be approved' (1998: 6-7). For this reason, this declaration is only presented as a referent, with the expectation that the states will adapt it to their own regulations but without an executive regulatory capacity in the different language communities today. To clarify, theoretically it is an ethical universal declaration, as it is conceptually well thought-out and goes into great detail, but it is not binding, which prevents it from becoming a real instrument to transform language landscapes and territories.

This declaration outlines the collective rights recognised: the right to education in one's own language and culture, the right to have cultural rights, the right to an equitable presence of the group's language and culture in the media, and the right for citizens to receive attention from government bodies and in socioeconomic relations in their own language. However, it also includes five specific articles on the socioeconomic sphere (articles 47 to 52) which recognise the rights to carry out any socioeconomic activity in one's own language in retailers and private entities, as well as to get information, secure any documents needed, undertake any transaction and have spaces with signs in their own language, among others. Even though these rights are

recognised, there is no way to guarantee them in practice, and constant violations in retail spaces can be found.

TABLE 1

Selection of articles from the Universal Declaration of Linguistic Rights (UN,1996)

Collective rights	<ul style="list-style-type: none"> • The right to receive attention in their own language from government bodies and in socioeconomic relations.
Article 47	<ul style="list-style-type: none"> • The right to establish the use of their language in all socioeconomic activities within their territory. • The right to have at their disposal, in their own language, all the means necessary for the performance of their professional activities, such as documents and works of reference, instructions, forms and computer equipment, tools and products.
Article 48	<ul style="list-style-type: none"> • The right to use their own language with full legal validity in economic transactions of all types, such as the sale and purchase of goods and services, banking, insurance, job contracts and others.
Article 50	<ul style="list-style-type: none"> • The right for their language to occupy a pre-eminent place in advertising, signs, external signposting and in the image of the country as a whole.
Article 51	<ul style="list-style-type: none"> • The right to use the language proper to the territory in their relations with firms, commercial establishments and private bodies and to be served or receive a reply in the same language.
Article 52	<ul style="list-style-type: none"> • The right to carry out their professional activities in the language proper to the territory.

SOURCE: Author, based on https://culturalrights.net/descargas/drets_culturals389.pdf.

The same problem with the *Universal Declaration of Linguistic Rights* can also be found with the *European Charter for Regional or Minority Languages* (approved in 1992 but ratified in Spain in 2001). It recognises language rights but activates no binding mechanism for the member states which entails regulating and legislating languages. Part III of the Charter includes a list of measures to favour the use of ‘regional or minority languages’ in public life, which must be adopted by the states that ratify the Charter, according to the commitments they thereby take on. The measures focus on guaranteeing the following points: education; access to their language in the administrative bodies (justice system and public services); promoting the regional or minority language in the media (with their autonomy and independence); promoting the language in cultural activities and facilities; avoiding discrimination in economic and social activities (creating documents in the minority language in the fields of finance and economics, providing consumers with information in their own language, among others); and fostering cross-border exchanges. Regarding retail, article 13.2 describes the measures associated with economic and social activities. The measures geared at the socioeconomic sphere are limited to creating doc-

umentation in the ‘minority language’ which both enables users to request, implement and get information on economic actions and promotes the use of the language in this sector. Even though this Charter describes linguistic rights, especially the rights of ‘regional or minority languages’, the measures are based on the minimum requirements that must be met by the states that ratify it, but under no circumstances does it outline how they can achieve this. This obviously detracts from the document’s effectiveness and reach, leaving the states that have adhered to the Charter the authority to regulate languages, launch specific actions and take linguistic decisions.

In Spain, the 1978 Constitution recognises the country’s linguistic diversity but treats both the languages and their speakers unequally. Part of this inequality lies in the territoriality of the languages, as noted by Pardines and Torres (2011): while a Spanish speaker has the right to speak their language throughout the entire state, a Valencian, Catalan, Mallorcan, Galician or Basque only has the right to speak their language in the territory of their autonomous community, as it is a territorially restricted right.

The Constitution allows each autonomous community to recognise and define the functions of its co-official language. In the Region of Valencia, this is regulated by the Estatut d’Autonomia de la Comunitat Valenciana¹ (Statute of Autonomy of the Community of Valencia, Organic Law 5/1982, dated 1 July 1982).² This Statute recognises Valencian as the official language and stipulates the Valencian public administration’s obligation to guarantee the normal, official use of both languages, to adopt any measures needed to ensure knowledge of Valencian, to grant special protection of and respect for the recovery of Valencian and to prevent discrimination on the basis of language.

2.2. Lack of a retail language policy

The Statute of Autonomy of the Community of Valencia lays the groundwork that makes the language policy for linguistic normalisation possible, although Law 4/1983, dated 23 November 1983, on the use and teaching of Valencian (LUEV),³ truly signalled a turning point in the language policy of the Region of Valencia. The approval and implementation of this law was fundamental in launching the process of linguistic normalisation of Valencian and breaking with the dynamic of language shift. Even though the law aims to promote Valencian in all spheres of social life, in practice the implementation and enforcement of the law has focused exclusively

---

1. <<https://www.boe.es/buscar/pdf/1982/BOE-A-1982-17235-consolidado.pdf>>.

2. Later reformed by Organic Law 1/2006, dated 10 April 2006, the Reform of Organic Law 5/1982. <<https://www.boe.es/boe/dias/2006/04/11/pdfs/A13934-13954.pdf>>.

3. <https://dogv.gva.es/datos/1983/12/01/pdf/1983_802514.pdf>.

on education and the public administration. The socioeconomic sphere has been left totally exposed, as article 17 only contains a brief direct reference to ‘the right to express oneself in Valencian at any gathering, as well as to use Valencian in their professional, business, work, union, political, religious, recreational and artistic activities’. In the words of Antoni Gisbert, the socioeconomic sphere is ‘what the LUEV did not provide for. Nothing more can be said, nor can it be made clearer’ (Gisbert, 2020: 36). In a similar vein, Gisbert argues that because the LUEV does not mention the economic sphere, this law has no possibility or potential of leading to any regulations in this sphere.

Valencian language policy, specifically the normalisation of the language, has gone through ups and downs, as Bodoque (2009 & 2011) describes it. This fluctuation between progress and backsliding has been heavily influenced by the politics of the party governing at any given time. However, language policy in the socioeconomic sphere has been forgotten (or simply not prioritised) by all governments, even those that have worked towards linguistic normalisation, but especially those who seek language shift.

This laissez-faire attitude in the socioeconomic sphere has led to the situation today, which is characterised by an advanced process of language shift in retail settings, although Valencian does show some oral ethnolinguistic vitality; that is, it is not seen or is seldom seen in retail spaces, but it is heard (Pérez, 2021).

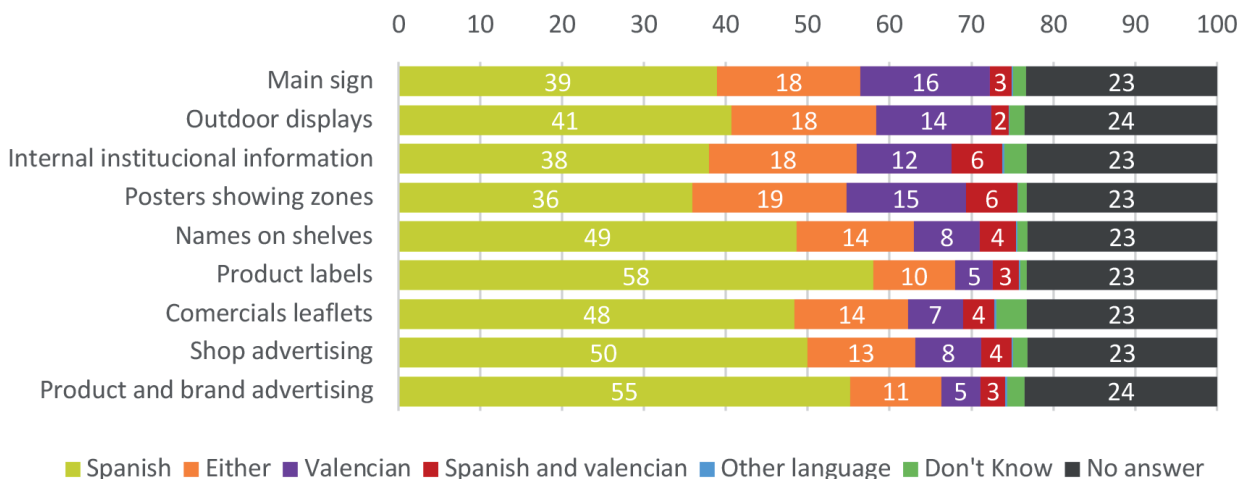
3. Perception of the presence and use of Valencian in retail settings

In this section, we present an examination of the social perception of retail linguistic landscapes from the vantage point of the survey respondents. First we share the results of the visual linguistic landscape (language(s) with a written presence in retail spaces) and then the results on the linguistic soundscape (language(s) with an oral presence in retail spaces).

According to the respondents, the written use of Spanish predominates in the visual language in all the categories analysed (signs, counters, labels, advertising, etc.), with percentages ranging between 35 % and 58 %. The ‘either Spanish or Valencian’ choice comes in second, with values ranging from 10 % to 19 %, and the ‘Valencian’ choice comes in third, with values ranging from 4 % to 18 %. The choice that is a combination of both languages, Spanish and Valencian, yielded very low percentages (between 2 % and 7 %), and there were no responses in the ‘other language’ choice. Of the results worth analysing, what stands out is the strong presence of Spanish perceived on product labels (58 %), advertisements of brands and products in the shops (55 % each) and signs on shelves (49 %). These elements, along with commercial leaflets, show the lowest levels of Valencian.

FIGURE 1

Percentage distribution according to language that the respondents see in their usual retailers

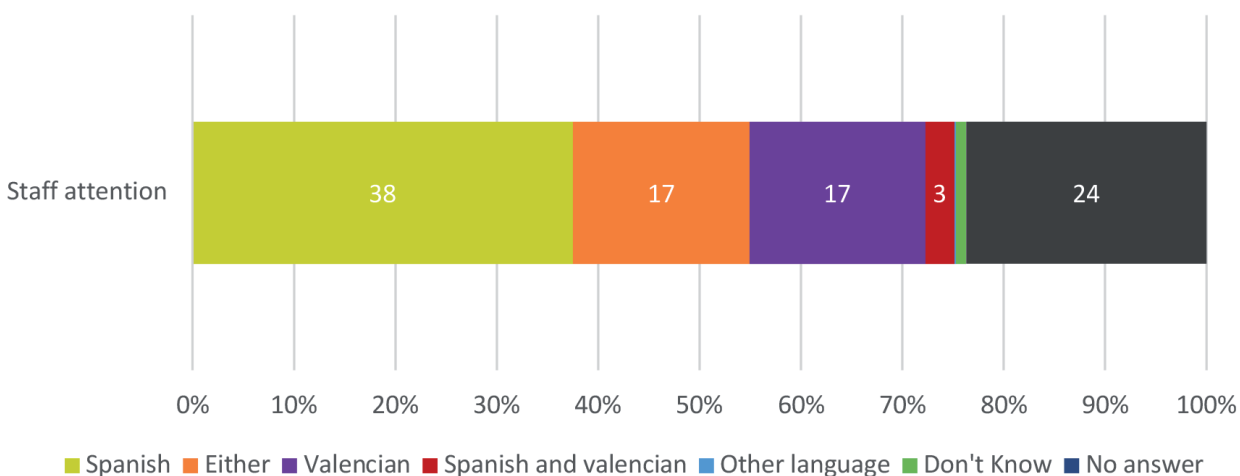

SOURCE: Author based on the survey conducted as part of the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

With regard to the linguistic soundscape, the respondents were asked about the language in which they are addressed by shop staff. Thirty-eight percent of the respondents claim that the shopkeepers address them in 'Spanish', 17% say that they use 'either Spanish and Valencian' and another 17% say that they are addressed in 'Valencian'. This reveals the continued linguistic hegemony of Spanish that we saw in Figure 1, although there is a stronger presence of Valencian in the oral language than in the written language.

FIGURE 2

Percentage distribution according to language that the respondents hear in their usual retailers

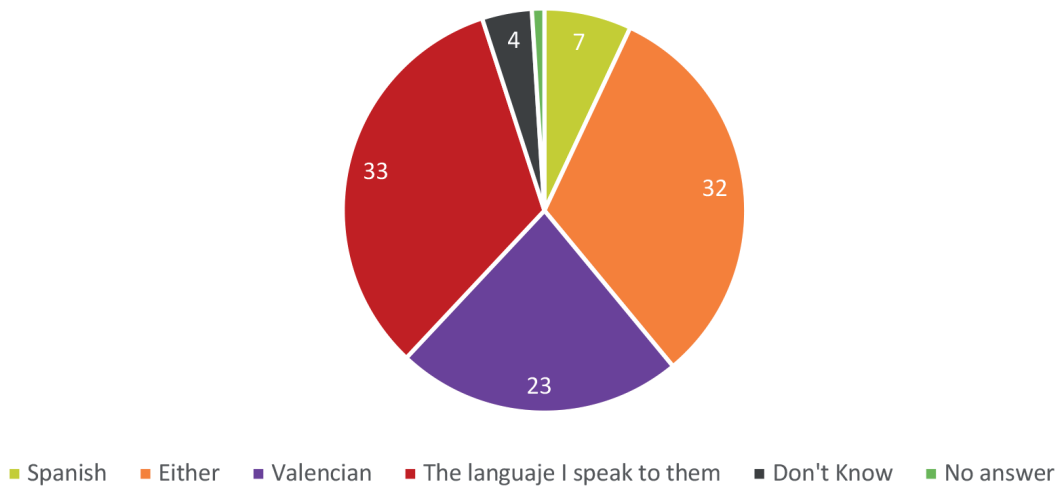

SOURCE: Author based on the survey conducted as part of the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

Another interesting result is that 33 % of the survey respondents believe that shop staff should linguistically adapt to the language used by customers. In contrast, almost another one-third (32 %) believe that shop staff can use either Spanish or Valencian regardless of the language that the customer uses. Furthermore, 23 % believe they should answer in Valencian, and only 7 % believe they should do so in Spanish.

FIGURE 3

Percentage distribution of the sample according to the language that the survey respondents think shop staff should use to communicate

SOURCE: Author based on the survey conducted as part of the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

With regard to the linguistic adaptation of shop customers, 69 % of respondents claim that they respond in Spanish if the conversation in the shop starts in this language, and 77 % claim that they respond in Valencian if the conversation in the shop starts in this language. These figures show high customer adaptation to the language used by the shop staff.

TABLE 2

Percentage distribution of the sample according to the linguistic adaptation to the language used by the shop staff to start the conversation

	The shop staff starts the conversation in Spanish	The shop staff starts the conversation in Valencian
Spanish	69 %	15 %
Valencian	19 %	77 %
Either	8 %	4 %
No answer	4 %	4 %

SOURCE: Author based on the survey conducted as part of the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

In short, the respondents believe that the retail linguistic landscape is Castilianised, the visual language more than the soundscape, as they perceive that the oral presence and use of Valencian is slightly higher than its written use. The respondents' attitude is highly favourable to linguistic adaptation, which generates a positive assessment of the oral presence and use of Valencian in retail spaces.

We should note that while the visual linguistic landscape is more static over time, the linguistic soundscape tends to be more dynamic. That is, the aesthetics, signage and written information are fixed in the space for a certain period of time, but the spoken language can vary according to the capacity and desire for linguistic adaptation of the shopkeeper or staff in the same retail space. Therefore, these spaces tend to be visually Castilianised, but the use of Valencian may increase with the oral presence of Valencian.

4. The Valencian retail linguistic landscape observed

In this section, we present a description of the main results of the participant observation in 1,856 shops located in six cities in the zone of Valencian linguistic predominance. These data enable us to examine the linguistic reality in Valencian retail settings based on immersion in Valencian retailers. To facilitate the description of the retail linguistic landscape as comprehensively and complexly as possible, the results are presented on the presence and use of Valencian by type of establishment (small business, market and shopping centre) and by territory (Alacant, Alcoi, Castelló, Elx, Gandia and València).

In order to conduct a comparative analysis of the presence and use of Valencian by type of establishment and by territory, and to thus ascertain the places where Valencian is more common physically and orally, a simple scale was created which shows the intensity of the presence of Valencian, both written and spoken, according to the percentage obtained on the variables analysed in the participant observation. This scale is comprised of the following ranges: very low (less than 20%), low (between 20 and 39%), medium (between 40 and 59%), high (between 60 and 79%) and very high (between 80 and 100%).

By type of establishment, we found notable differences in the presence and use of Valencian in the retail visual linguistic landscape and retail linguistic soundscape. Comparatively, markets are the establishments with the highest presence of Valencian (both oral and written), although its written presence is very low (only 13.9% of the signs are in Valencian) and its oral presence is low (25.7% of the conversations between the stall staff and the customers are in Valencian). Small businesses come in second in this classification, where the written presence of Valencian is very low (only 6.3% of the signs are in Valencian) and its oral presence is low (23.3% of the conversations between the shop staff and the customers are in Valencian). Finally, shopping

centres are highly Castilianised, as both the written and oral presence of Valencian is very low (0.8% of signs are in Valencian, and 7.6% of the conversations between the shop staff and the customers are in Valencian).

In summary, the data analysed provide evidence of the scant presence of Valencian in retail in general and reveal that its presence is much lower in writing than orally. This shows that even though these spaces are highly Castilianised, and even Americanised due to the high written presence of English in some establishments, Valencian is used as a language of spontaneous communication among workers and customers (oral ethnolinguistic vitality). In short, we have found a visual retail linguistic landscape that is heavily Castilianised, with an increasing presence of English, and a retail soundscape that is Castilianised but with an occasional presence of Valencian.

TABLE 3

Summary of the results on the presence of Valencian by type of establishment

	Written presence			Oral presence	
	Shop name and signs	Outside signposting	Inside signposting	Language among workers	Language with customers
Small businesses	Very low 6.3%	Very low 2.4%	Very low 1.3%	Very low 13.4%	Low 23.3%
Markets	Very low 13.9%	Very low 4.4%	Very low 7.7%	Very low 18.3%	Low 25.7%
Shopping centres	Very low 0.8%	Very low 2.6%	Non-existent	Very low 1.6%	Very low 7.6%

SOURCE: Author based on data collected as part of the participant observation in the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

On the other hand, the analysis of the linguistic landscape in the different cities studied reveals that there are major territorial differences in the presence of both written and spoken Valencian. Therefore, we can posit different retail linguistic landscapes in the Region of Valencia as opposed to a single retail linguistic landscape.

Regarding the written presence of Valencian, all the cities showed very low figures; specifically, fewer than 12% of the shops have signs or signposting (internal or external) in Valencian. The cities where the highest percentage of written Valencian was found in retail settings are Gandia and Alcoi (between 11% and 12% of the shops have some type of sign or signposting in Valencian), and the cities where the least written Valencian was observed in retail are Elx and Alacant (around 2%). The cities of Castelló and València fall in the middle (between 7% and 7.5% of shops have some kind of sign or signposting in Valencian).

The analysis of the oral presence of Valencian in retail settings were classified into cities with a low or medium presence of Valencian, and cities with a very low presence of Valencian. The first group includes Alcoi, Gandia and Castelló. Alcoi is the city with the strongest oral presence of Valencian in retail, as 34.9% of the conversations recorded among the shop staff were in Valencian, and 54.1% of the shop staff responded in Valencian when they were asked a question in this language. Secondly, in Gandia 23.7% of the conversations observed among workers were in Valencian, and 21% of the shop staff responded in Valencian when they were asked a question in this language. Finally, in Castelló, 12.7% of the conversations observed among workers were in Valencian (very low percentage) but 45% of the shop staff responded in Valencian when they were asked a question in this language (this percentage is the second highest, after Alcoi).

The second group, comprised of the cities where there is a lower presence of oral Valencian, includes the cities of Elx, Alacant and València. The language used by the majority of workers is Spanish; in all three cities, the percentage of workers who speak to each other in Valencian is under 6.6%. Particularly worth highlighting is Alacant, where no conversations in Valencian among shop staff were observed. Spanish is also spoken by the majority of shop staff when a conversation is started in Valencian: only 4.3% in Elx, 7.4% in València and 10.3% in Alacant responded in Valencian. It is surprising that more shop staff responded in Valencian in Alacant than in the city of València.

TABLE 4

Summary of the results on the presence of Valencian by territory

	Written presence		Oral presence	
	Name and signage	Outside signposting ⁴	Language among workers	Reaction to question in Valencian
Alacant	Very low 2.1%	Very low 2.1%	Non-existent	Very low 10.7%
Alcoi	Very low 9.7%	Very low 11.9%	Low 34.9%	Medium 54.1%
Castelló	Very low 7.1%	Very low 1.4%	Very low 12.7%	Medium 45%
Elx	Very low 2%	Very low 1.2%	Very low 4.4%	Very low 4.3%
Gandia	Very low 11.2%	Very low 5.9%	Low 23.7%	Low 21%
València	Very low 7.5%	Very low 4.1%	Very low 6.6%	Very low 7.36%

SOURCE: Author based on data collected as part of the participant observation in the thesis 'Presència i ús del valencià en l'àmbit comercial'.

4. The values on the external signposting is a sum of signposts in just Valencian and in both Valencian and Spanish.

The participant observation also recorded the shop staff's linguistic adaptation to a conversation started in Valencian. In only 20 % of the conversations in which the shop staff were previously speaking in Spanish with other customers or colleagues did they change to Valencian to adapt to a conversation started in Valencian. This figure is quite negative: only one out of every five retail workers linguistically adapt to a conversation in Valencian when the customer is speaking Valencian. The shop staff's reactions to these intentional dialogues were classified according to their attitude when asked to change languages: a respectful attitude (the shop staff do not understand Valencian, apologise and kindly ask to change to Spanish), a functional reaction (the shop staff do not understand Valencian and ask to change to Spanish to maintain effective communication) and an inflexible reaction (the shop staff do not understand Valencian or understand it but refuse to use it in the conversation and ask to change to Spanish within a conflictive situation).

5. Convergences and divergences between social perception and empirical observation

In this fifth section, we will outline the convergences and divergences observed regarding the presence and use of Valencian in retail settings between what the survey respondents perceive and the results of the participant observation in the shops.

The convergences found between the social perception and the linguistic landscape observed are first the existence of a Castilianised retail linguistic landscape (both visual and sound), and secondly a higher presence of oral than written Valencian, that is, greater ethnolinguistic vitality in the oral than the written language. In other words, the retail space is Castilianised, and 'Valencian is heard more than seen'.

On the other hand, we also find divergences between the information drawn from the survey and the data collected in the participant observation. The first and most striking of these incongruencies is the amount of Valencian perceived versus the amount actually observed in the retail landscape. The oral and written presence of Valencian perceived by the respondents is much higher than the presence and use of Valencian observed in the retail spaces. The possible causes behind this divergence may include the impact of the social normalisation of diglossia and language conflict, which distort social images while ignoring the problematic sociolinguistic situation and creating a more naïve image of reality (the results of the survey resemble the respondents' wishes more than to the sociolinguistic reality). The high percentage of non-responses on the questions reveals part of the problem: language conflict normalises diglossia and renders it invisible.

A second observable divergence is the invisibility of English in the survey respondents' responses despite the importance of this language in the retail linguistic landscape observed. On the survey, the 'other language' choice is practically non-existent (percentages under 1.1%), while English is more prominent in the shop signs in the visual landscapes observed than Valencian is. This divergence may be conditioned by the usual shops where the respondents go (small businesses and markets versus franchises and shopping centres), the areas where they go shopping (in more or less touristy areas) or the questionnaire's possible effect by creating a kind of dichotomy between 'Spanish or Valencian', which renders other options invisible.

The third and last divergence is related to the shop staff's linguistic adaptation to the customers and the customers to the staff. In both situations, the respondents believe that linguistic adaptation to Valencian is a common reaction; however, in the participant observation it was found to be a minority practice. The results of the survey show that almost three-quarters of people change to the language spoken by the shop employee (69% in the case of Spanish and 77% in the case of Valencian), while in the observation only one-fourth of the employees adapted to the fictitious customer's Valencian (25%).

We should add that the fact that linguistic adaptation does not occur does not necessarily mean that the lack of adaptation forces Valencian speakers to change languages, because if the Spanish-speaking person is competent in Valencian and has a positive attitude towards the minoritised language, the conversation could keep going interactively in both languages simultaneously (Valencian and Spanish). This is yet another symptom of the Valencian language conflict and its normalisation in Valencian society, that is, an ambivalent symptom of the good and poor linguistic health of València (Valencian speakers do not necessarily need to change languages, although the tendency is to change and adapt to the language that both people know how to speak, in this case Spanish, as the hegemonic language).

6. Conclusions

Despite the recognition of language rights, the rights of Valencian speakers are not guaranteed in practice. This linguistic inequality materialises in the social, economic, political and cultural inequality of the speakers of the minoritised language. The language policies implemented to date have focused on education and the public administration, but they have failed to intervene in the socioeconomic sector. The Valencian language conflict, the situation of diglossia and the lack of a retail language policy, among other precipitating factors, have led to an emergency where the survival of Valencian in this sphere is endangered.

The Valencian retail linguistic landscape is in an advanced process of language shift, where Spanish is hegemonic (and even English is in certain retail spaces) and Valencian is subordinat-

ed in both the visual landscape (written language(s)) and the soundscape (spoken language(s)). Both the results of the survey and the participant observation lead to the conclusion that Valencian is more present orally than visually, that is ‘Valencian is not seen (or barely seen) in retailers but it is heard’. This points to a fairly normalised situation in the Region of Valencia, with a higher oral use of Valencian and a lower (or non-existent) written presence of it. This situation is a consequence of diglossia and a practical materialisation of the Valencian language conflict. Yet it also offers an opportunity for language recovery and normalisation in that if we hear people speaking Valencian, it means that it is a language with some degree of ethnolinguistic vitality.

We cannot talk about a single ‘retail linguistic landscape’ in the Region of Valencia as a homogeneous phenomenon but instead of ‘multiple’ linguistic landscapes around the territory, and sometimes heterogeneous linguistic scenarios even within the same city depending on the zone and type of establishment. In the cities observed, the strongest presence and use of Valencian was found in Alcoi, Castelló and Gandia. In contrast, the cities with the most Castilianised retail landscapes are Alacant, Elx and València. This diversity of landscapes is no coincidence but instead the outcome of longstanding political, economic and sociocultural conflicts and dynamics in which language, as an identity marker, has often been used for social, economic and cultural distinction in the Region of Valencia.

Finally, we should highlight the fact that the social perception of the retail sociolinguistic reality is more positive than the actual retail linguistic landscape observed. This difference between what the survey respondents think and what has been empirically observed is evidence of the internalisation and normalisation of the language conflict, which renders the conflict and therefore the possibilities of resolving it invisible.

See bibliographic references in the Catalan version of the article.

Interventions

Freedom of expression, a source of conflict and repression.

The shrinking of freedom of expression in Catalonia

MERCÈ BARCELÓ I SERRAMALERA

Autonomous University of Barcelona

Institut d'Estudis Catalans

merce.barcelo@uab.cat

ABSTRACT

The ECHR doctrine that freedom of expression protects information or ideas that shock, disturb or offend the State or any part of the population, because without them society is not democratic, seems to have been diluted in Spain. This dovetails with the quelling of the protests of the economic crisis that emerged in the first decade of the twenty-first century, and especially the surge in the Catalan pro-independence movement and the referendum on sovereignty in 2017. The criminal sentences stemming from these events against those who claimed to be freely exercising their freedom of expression seem to indicate that political criticism, free public debate, artistic expression, and dissidence are not democratic values worth protecting but sources of conflicts and clashes that must be eradicated and criminally punished for the sake of the sought-after peaceful coexistence.

Storm Gloria: causes and consequences

FRANCESCA SEGURA BELTRAN

University of Valencia
francisca.segura@uv.es

ABSTRACT

Between 19th and 22nd January 2020, Storm Gloria severely affected the Mediterranean coastline, particularly Catalonia, the Region of Valencia, and the Balearic Islands. Formed by the merger of two storms, the way it stalled, and its duration turned it into a high-energy episode that caused heavy, intense rainfall, heavy snowstorms, river flooding and an exceptional maritime storm. It caused numerous economic losses all over, affecting both inland regions and the coast, the latter more severely. The consequences cannot be attributed to climate change but instead are the direct consequence of the anthropic occupation of high-risk areas, and therefore of poor or non-existent land-use planning.

Catalan, at risk in audiovisuals

MÒNICA TERRIBAS SALA

Pompeu Fabra University
Institut d'Estudis Catalans
monica.terribas@upf.edu

ABSTRACT

The survival of a community's way of understanding the world pivots on the vitality of its culture and the creation of its own imaginary. The Catalan community, which constitutes a country and a group bound by language, is facing one of the keenest risks to its survival: backsliding in the social and audio-visual use of Catalan. Reversing this process depends on both endogenous and exogenous factors. The endogenous factors are the linguistic and cultural awareness of the entire community that shares knowledge of the language and the legislative and institutional capacity of the instruments that protect it and guarantee its use. This article does not explore these endogenous phenomena but portrays the exogenous ones: the rapid erosion of minoritised languages, including Catalan, caused by transformations in the audio-visual sector and changes in society's consumption habits.

Climate change: should we be worried?

JOSEP CALBÓ

University of Girona

josep.calbo@udg.edu

ABSTRACT

The Earth's climate has changed in the past due to natural changes in some of the factors that influence it, always on long time scales. Currently, the climate is changing quickly for anthropic reasons. Even though the future climate cannot be precisely predicted, the momentum of the system enables us to assert that the average global temperatures will continue to rise, which has environmental and ecological consequences—most of them negative—for human societies. The urgency with which we need to address climate change and the impacts it entails justifies considering it a climate emergency. Mitigation measures must be undertaken, and adaptation actions must be started. They all have major social implications, as they entail leaving behind the paradigm of constant growth based on the exploitation of non-renewable natural resources. This article is a summary of the author's talk at the plenary session of the Philosophy and Social Sciences section of the IEC.

Working towards a 'new normal' in tourism

ANTONI RIERA I FONT

University of the Balearic Islands

Fundació Impulsa Balears

antoni.riera@uib.es

ABSTRACT

In recent decades, the Balearic Islands' capacity to generate wealth per inhabitant has eroded, while it has had to deal with direr challenges in terms of inequality (not only in income), and the degradation of its most important natural assets (including the climate). Can these major challenges in competitiveness, equity and sustainability be resolved through tourism specialisation amid global megatrends which COVID has only accelerated?

Tourism on the Balearic Islands. Omnipresent reality and social impacts

---

DAVID ABRIL

University of the Balearic Islands

david.abril@uib.es

ABSTRACT

The correlation between economic dynamism and social welfare cannot be universally established. The Balearic Islands, a touchstone in international tourism, proves this. This text analyses some of the main indicators on tourism-related poverty and social inequality in this territory in a post-pandemic context with new uncertainties. Factors related to the development of the tourism industry, like the high cost of housing and job instability, in addition to one of the highest demographic growth rates in all southern Europe, explain the worsening of living conditions for much of the population in recent decades and the constant increase in the number of tourists.

Three looks at the figure and work of Joan Triadú

JAUME GUILLAMET LLOVERAS

Pompeu Fabra University

President of the Philosophy and Social Sciences Section of Institut d'Estudis Catalans

jaume.guillamet@upf.edu

Joan Triadú i Font (Ribes de Freser, 1921 - Barcelona, 2010), who was prominent in the fields of pedagogy, literary studies, and cultural institutions, was the subject of a tribute on the centennial of his birth in 2021 and was included in the Generalitat de Catalunya's calendar of commemorations. The Institut d'Estudis Catalans joined these celebrations in two ways.

First, the event on 1st July organised by the Societat Catalana de Pedagogia, whose first president was Triadú, was presided over by the Catalan Minister for Education, Josep Maria Cambray, and the exhibition 'A dins de classe soc feliç...' (I'm Happy in Class...) opened in the Institut's cloister.

Secondly, in the session held on 15th September, the IEC plenary paid tribute to Triadú, who was a full member of the Philosophy and Social Sciences section since 1979 and its president between 1988 and 1992.

We will soon be publishing the texts of the speeches delivered in that session by Antoni Tort i Bardolet, full professor at the Universitat de Vic, on 'Joan Triadú o la pedagogia vertebradora' (Joan Triadú or the core pedagogy); Maria del Carme Bernal i Creus, professor emeritus at the Universitat de Vic, on 'L'educació literària d'infants i joves: el diàleg entre Joan Triadú i Carles Riba' (The literary education of children and youths. Dialogue between Joan Triadú and Carles Riba); and Montserrat Barcadí i Tomàs, professor at the and member of the History-Archaeology Section, on 'Joan Triadú, lector i (pre)escriptor' (Joan Triadú, reader and prescriber-writer).

These are three looks at the figure and work of Joan Triadú, which are completed by the texts by Joan Martí i Castell, professor emeritus of the Universitat Rovira i Virgili and member of the

Philology Section, who in the same session spoke on ‘Joan Triadú, en defensa de la llengua catalana’ (Joan Triadú, in defence of the Catalan language). The text of this lecture has been published in issue 128 of *Els Marges*.

Anyone interested in learning more about the work and personality of Joan Triadú i Font can consult the volume from the ‘Semblances’ collection which compiles the texts from the session held in his memory by the Philosophy and Social Sciences section on 17 December 2015. It can be found in the publications section of the website iec.cat, and the electronic edition can be downloaded in PDF form.

Joan Triadú, reader and prescriber/writer

MONTSERRAT BACARDÍ

Autonomous University of Barcelona
Institut d'Estudis Catalans
montserrat.bacardi@uab.cat

ABSTRACT

What stands out in the career of Joan Triadú, a pedagogue and cultural activist, is his facet as a literary critic, one of the most prominent in the second half of the twentieth century. He disseminated his reviews and articles via newspapers (especially *Avui* and *Serra d'Or*), and some were later compiled in different books. This text focuses on the origins of his training in and fondness of reading, as captured in *Dies de memòries 1938-1940. Diari d'un mestre adolescent* (2001). While the young Triadú, who wrote a diary between the ages of 16 and 19, was buffeted by the war and the start of the dictatorship, he read whatever was available to him, reflected on it and discovered his inclination to write on the literary tradition and current literary works. Even prior to entering the university, he had already dreamt about becoming a 'professional' reader and prescriber/writer as a way of helping to construct a complete national culture.

The literary education of children and youths. Parallel dialogue between Joan Triadú and Carles Riba

---

M. CARME BERNAL CREUS

University of Vic - Central University of Catalonia

mcarme.bernal@uvic.cat

ABSTRACT

A good literary education is one of the goals that the teacher, critic, and pedagogue Joan Triadú worked towards intensely in his professional and intellectual life. He has left a strong mark of this in his written oeuvre, which when traced offers different points of connection with other activists, pedagogues and intellectuals who were also concerned with how to provide good literature to children and youths. One of them is Carles Riba, who also felt called to build and reinforce the reading scene when the country was still bereft of publications targeted at young readers. It is striking how Riba and Triadú established a kind of parallel dialogue that converges in different aspects and conceptions around what a book for a young audience should be like and what universal works of literature should be available at schools and how. This is the topic of this small tribute to Joan Triadú on the centennial of his birth.

Joan Triadú or the core pedagogy

ANTONI TORT I BARDOLET

University of Vic – Central University of Catalonia
antoni.tort@uvic.cat

ABSTRACT

Joan Triadú i Font (1921-2010) was not only a literary critic, writer and cultural activist but also a committed, militant educator. In fact, teaching was his most important professional occupation, and he devoted efforts and created initiatives in that field. Constantly concerned with education, he wrote many pedagogical texts that can be read today in different editions, some of them recent. This text is a summary of the talk by its author delivered in the tribute to Triadú in the plenary of the Institut d'Estudis Catalans held on 15th September 2021. From Joan Triadú's perspective, the intention of education is grounded on the desire to become the core, or to give meaning to both personal growth and the construction of a true educational system in which cultivating language and literature and respect for the country are the hallmarks.

Reviews

Herbes i flors de camps i vores de camins. Plantes ruderals i arvenses

(Herbs and flowers in fields and roadsides. Ruderal plants and weeds)

Josep Maria Panareda i Clopés

Figueres: Brau Edicions, 2021. 192 p.

ISBN 978-84-18096-08-2

JOAN MANUEL SORIANO LÓPEZ

Autonomous University of Barcelona

jomanuel.soriano@uab.cat

It is surely a fact that we tend to place more value on things that are less common, stranger and more difficult to find. And this tends to dovetail with their being further from us. We wonder about flowers and plants from distant countries but are also surprised by species nearby which are endangered or very difficult to see because their habitats are tiny or inaccessible. In contrast, the closest landscapes that are part of our daily lives end up being trivial and not highly valued. And the plants located in our most immediate environs end up being almost invisible to our eyes. However, all plants play an equally important role in ecosystems, and it can be considered somewhat unfair—and mistaken—to neglect this nearby vegetation that is part of our everyday lives.

The reason for this brief introduction is to showcase the value of the field guide presented here, which fills a gap in the world of nature guides, given that the 157 plants described in detail (in addition to the 207 others mentioned) are part, as the author himself notes, of environments that have particularly been transformed by a continuous human presence. The majority of these species are only described in exhaustive works such as *Flora manual dels Països Catalans* and we are unaware of any other field guide that helps users to identify them on the ground.

This book is the fourth publication of the seven that so far comprise the Maluquer Collection of Brau Edicions and the second by the same author (the first is *Els arbres silvestres de Catalunya* from 2019). I should add that the hundreds of publications by Josep Maria Panareda include several field guides of different plants within the geographic regions of Catalonia.

The first few pages of the book provide a meticulous introduction to the basic concepts that are used to put the plants in this guide in their context, specifically detailed descriptions of the terms *ruderal plant* and *weed* (and the most significant environments where these types of plants are found), as well as exotic plants. Given that the 157 plants are described on fact sheets, the end of the introduction includes a careful explanation of the different parts of each fact sheet so that they can be properly interpreted.

Entering now into the content of the guide, it is important to note that the design of the fact sheets is a small wonder of information synthesis: it includes the family to which each species belongs (the fact sheets are organised by the 41 different families covered in the book); the common name in Catalan (the most frequent one has been chosen, given that many plants have several); the scientific name of the species, indicating the taxonomist; and synonyms, when they exist. It also includes the range of altitudes in which the species can be found, as well as the months in which it blossoms and how abundant the species is in Catalonia. The range of abundance spans 4 levels, from very infrequent (only four species) to very abundant (a total of 51 species). Three-quarters of the 157 species are fairly or very abundant (levels three and four).

The text in each fact sheet contains several sections, beginning with a detailed description of the plant as a whole and its different parts (leaves, flowers, fruit, stem, etc.). Secondly, there is a description of its habitat and distribution; this section mentions the plant's geographic origin and notes which plants are exotic. It systematically includes a section which describes similar plants by highlighting the similarities and differences in relation to the species being covered in the fact sheet. And when relevant to the plant, there is a fourth section that explains its traditional uses, either dietetic or medicinal, as well as its contraindications.

It goes without saying that the most visually striking part of the fact sheets is the high-quality photographs, often with a small box with the close-up of a significant part of the plant. Some fact sheets also include drawings of elements worth highlighting. All the illustrations are by Maravillas Boccio, who has regularly worked with the author; most photographs are by both authors; if not, their authorship is stated in the credits at the beginning of the book.

At the end of the book there are four sections worth mentioning: a glossary of terms which is extremely useful and provides a brief definition of 151 botanical concepts; a brief bibliography (13 works, all of them very significant); a webography (10 electronic addresses of databases of botanical institutions, which are also very useful for people interested in learning about botany); and finally, an alphabetic list of all the plants described in the book (all 364) and the page on which each of them appears. This list includes a mix of common and scientific names which can be distinguished by the use of italics for the latter.

This book will unquestionably be useful for anyone interested in learning about plants in general and is likely to spark their curiosity to learn the name and details of the plants that they may be *sick of seeing* but have probably never paid too much attention to. This potential readership includes students, nature lovers and professionals from a variety of fields, especially those relating to land planning and management.

El setmanari L'Opinió i la fundació d'Esquerra Republicana de Catalunya (1928-1931)

(The weekly *L'Opinió* and the founding of the Esquerra Republicana de Catalunya [1928-1931])

Jaume Guillamet Lloveras

Barcelona: Fundació Irla, 2021. 185 p.

ISBN 978-84-09-32710-2

JOSEP M. FIGUERES

Autonomous University of Barcelona

josepmaria.figueres@uab.cat

This book is an illustrated and annotated synthesis of the weekly that was so influential in the ranks of Catalanist republicanism in the 1930s. *L'Opinió* was both a political and a cultural tribunal of extraordinary importance, with its editorial dynamism and extremely long list of writers and contributors. This history is broken down in this monograph by Jaume Guillamet, which is a very solid contribution about Catalan journalism in the 1930s, a sweet spot and prominent period when the cultural blossoming of the *Renaixença* culminated in the *Mancomunitat* and an entire great intellectual generation made Catalan culture and journalism among the most creative and relevant of the period. The author dissects it, paying special attention to the ideological and political, and—to the extent that data is available—journalistic aspects. Particularly of note is the description of the political evolution and ideological contribution of the weekly in the role it would play in shaping the electoral victory in April 1931.

Jaume Guillamet (Figueres, 1950), a journalist and historian, is an emeritus professor at Universitat Pompeu Fabra and a member of the Institut d'Estudis Catalans, where he directs the project *Catàleg històric general de la premsa en català, 1641-1939*. He has specialised in cultivating the history of Catalan journalism, a topic on which he has written numerous works on the local and regional press, with monographs on the press in Figueres, Girona, Andorra, and Catalonia, as well as on press circulation and readership. At the same time, he has overseen biographies and compilations of texts by journalists and politicians like Carles Fages de Climent and Abdó Terrades. He is the author of numerous works on the history of Catalan journalism, including the trilogy made up of *Els orígens del periodisme a Catalunya. Catàleg de periòdics antics, 1640-1833* (2003), *L'arrencada del periodisme liberal. Política, mercat i llengua en la premsa catalana, 1833-1874* (2010) and *El periodisme català contemporani. Diaris, partits polítics i llengües, 1875-1939* (2022).

The *Estudis Històrics i Biogràfics* Collection of the Fundació Josep Irla presents biographies, some of them quite successful like the one on Dalmau Costa, along with compilations of texts

by journalists and politicians from Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) and monographs on important issues related to the party and its influence. Jaume Guillamet has also published *Narcís Lloveras, cronista republicà. De la Bisbal d'Empordà al Front d'Aragó, 1922-1937* (2017) as part of this collection. This book has the usual features of the collection, its traditional quadrangular shape following the patterns in the series that presents prominent leftists from the twentieth century with the maximum of both textual and iconographic data—documents, newspaper clippings, books, etc.—that characterise the collection and are one of its hallmarks.

The book opens with a prologue by Joan Manuel Tresserras. The contents, which are well organised, begin with the left's desire to be present in political life after the end of the Primo de Rivera dictatorship and continues with its actions in those intense years, which closed with the *Conferència d'Esquerres* (Left-wing conference) and the electoral victory in 1931. Thus, over eight sections, Guillamet narrates the evolution of the weekly in the transition from the dictatorship to the Republic. The text is reader-friendly and cites sources in around 300 notes with the goal of peering into the interior of the periodical without ignoring its own interpretation of it.

In terms of content, Guillamet surveys the almost 30 years of the weekly's life essentially using historiographic data and information from the publication itself. Neither the archive of the weekly nor that of the newspaper still survives, so the author has focused on the periodical itself more than on searching in specialised archives, given that this is not a research thesis but a synthesis. The outcome is a very clear, orderly monograph on the periodical promoted by Joan Lluhi, Joan Casanelles, Pere Comas and Antoni Xirau, whose contributors include Josep Pla, Jaume Miravittles, Jordi Arquer, Joaquim Xirau, Josep Fontbernat, Joaquim Ventalló... and the *crème de la crème* of Catalanist leftists. We also celebrate the very interesting last section devoted to the contributors with the total number—not a list—of the articles that appeared.

The book is successful as a whole and does justice to an important, influential publication. As the author states in the epilogue:

The weekly *L'Opinió* achieved a much higher objective than what it sought. The immediate, unexpected, and resounding success of founding the party that unified the Catalanist republican left forced it to take on responsibilities for governance for which the new political party had not had time to prepare for. The story of the weekly's action over the course of the three years within its two periods—which certainly merits further study—shows the importance of the role of Lluhi and his group in formulating and promoting the new party's political project in the young Catalan democracy, although significant limitations can also be seen. We shall only cite the two main ones: the heterogeneity of the political groups that converged in it, and its subordination to the personal charisma of Francesc Macià, at the head of Estat Català, his own organisation, which was equally lacking homogeneity and membership. The political stories of each of the two periods of *L'Opinió* have significant differences. During the years 1928-1929, the weekly's main purposes were to update the federal republican legacy of Pi i Margall, to define the space of a liberal socialism whose main referent was the English labour movement and to promote the working class's participation in politics. There are even differences between the two initiatives of the leftist republican front of 1930 in terms of the participation of trade unions and the closeness with and glorification of the *l'Avi* (the Grandfather), the septuagenarian leader of Estat Català.

I am pleased with the successful, meticulous editing, which I have also seen as an author of a book on the war chronicles of Lluís Capdevila that is part of the same collection. Not all publishing houses do this painstaking work, and the result is noticeable and noteworthy. I would also like to mention the journalistic reader-friendliness and preciseness of the writing. The book closes with indexes of sources, titles, and onomastics; a detailed bibliography; notes; and an extensive, far-reaching almost exhaustive graphic section, which makes reading it a pleasure. A careful section of one dozen well-chosen articles by names like Francesc Macià, Jaume Aiguader and Lluís Companys close this attractive volume.

Blaise Pascal. Pensaments i opuscles

(Blaise Pascal. Thoughts and opuscles)

Translated and edited by Pere Lluís Font

Barcelona: Adesiara, 2021. 791 p.

ISBN 978-84-16948-74-1

ERIC SANCHO ADAMSON

Keele University

e.sancho.adamson@keele.ac.uk

As the outcome of a life devoted to studying Blaise Pascal, with *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles* (2021, Barcelona: Adesiara) Pere Lluís Font brings a new translation and edition of *Pensées* (“thoughts” in French) to the philosophical corpus in the Catalan language, along with some of his brief texts or opuscles that best represent the author’s religious and philosophical phase.

When dealing with the writings of an author of the history of philosophy outside its original language, it is wise to precede the reading with a two-part exercise. The first consists in learning about the existing translations, as well as the particularities of each of them. The second lies in choosing the edition based on its purpose. If we want to access the writings of one of Western history’s most incisive minds in Catalan and want to engage in this previous exercise that should precede this venture, then we find ourselves in the position of examining this new edition. What are its forerunners? What are its contributions and singularities? What editorial decisions were taken? How can and should it be read?

In this case, it is the fourth Catalan translation of *Pensées*, preceded by the partial translations by Manuel de Montoliu (1904, Barcelona: Biblioteca Popular de ‘L’Avenç’), by Joan Gomis i Sanahuja (1972, Madrid: Seminarios y Ediciones S. A.) and the recent complete translation by Miquel Costa (2015, Barcelona: Ara Llibres). In *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles*, Pere Lluís Font provides all the tools to understand and study the text, but he prioritises ensuring that they do not break the rhythm of the reading itself. Thus, the book can be read freely and easily without neglecting the demands of a specialised scholarly use of it. It therefore meets two kinds of expectations with which one may want to examine Pascal’s philosophy: those of a broad educated audience and those of scholars. In this review, we have focused on the editorial choices that enable this book to achieve this twofold goal.

Physically, *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles* is a hardcover book with two different-coloured satin bookmarks. Its size should not be intimidating: the 791 pages seem like few when compared with what they offer. The Introduction (pp. 9-88) offers a meticulous, concise study, to which we shall return. It then contains a Timeline (pp. 89-101) and an updated Bibliography (pp. 103-113) of the main editions and studies of *Pensées*. The two core parts, as mentioned above, are the new translation of *Pensées* (pp. 117-514), complemented by the Opuscles (pp. 517-585). Next, we find a Concordance Table (pp. 587-599), which we shall discuss below, followed by an Analytical Index (pp. 601-615), an Onomastic Index (pp. 617-626), an Index of Celebrated Quotes (pp. 627-643) and finally an extensive Notes section (pp. 645-791).

The Introduction is abreast of the latest scholarly research and surveys Pascal's life, the intricate history of the different editions of *Pensées* and the keys to reading it. It is enriched by Pere Lluís Font's own research, which includes Pascal's less studied influences—such as Grotius and the Catalans Ramon Martí and Ramon Sibiuda—important nuances given the cliché of his dislike of Descartes, his often-ignored complicity with the Libertines (he is considered a potential Libertine) and his foreshadowing Kant on anthropological issues.

In the biographical section, we learn that Pascal was born in 1623 in what is today, Clermont-Ferrand. He started to produce scientific-technical advances at the age of 16 which stood out for their precocity, polyvalency and impact in mathematics, engineering and physics. In 1646, Pascal converted to Jansenism, a Christian current associated with the Port-Royal abbey and characterised by its revival of Augustinism. Due to issues regarding the interpretation of grace, predestination and sin in human nature, the Jansenist current was at the heart of different controversies since it emerged, including the tenacious polemic against the Jesuits and several papal condemnations. These theological turbulences prompted a shift in Pascal's intellectual life. Based on what is known as his 'second conversion' in 1654, his scientific output declined in favour of his almost exclusive dedication to theology. In this last stage of his life, Pascal adopted literary and philosophical writing and actively participated in Jansenism's polemics. He published *Lettres provinciales* between 1656 and 1657. Having always suffered from fragile health, he died in Paris in 1662 at the age of 39 as he was preparing an apologia of Christianity.

Eight years later, the preparations for his last work were published in Port-Royal as his 'thoughts'. Since then, in their cropped form, the fragments have (accidentally) been able to be read as aphorisms that are as unlikely as they are provocative: in short, they are an endless source of fascination. On the one hand, scholars (or '*pascalitzants*') have spent centuries debating the question of their appropriate order. Indeed, the handwritten notes were in bundles of papers bound with string in a drawer. Sometimes the fragments follow each other to build arguments, as in the celebrated *Pascal's wager*, but they are often just embryonic sketches of scattered ideas that do not obey any thematic or even graphic sequence on the surface of the pages. To further complicate matters, two copies of Pascal's manuscript were made, and in around 1711 Louis Périer, his nephew, discovering that some of the original sheets had been getting lost, sewed the remaining ones together to form what is known as the *recueil original*. However, all three 'orig-

inal' sources have discrepancies in their details, and occasionally in entire fragments. Therefore, each edition of *Pensées* that has been published is inevitably a reconstruction and a suggested roadmap for reading. While some editors try to reproduce the fragments' location in the original manuscripts, others try to restore the chronology of the writing, and yet others try to group together the fragments to create a systematic or at least thematic exposition.

The editorial decisions in this new volume reflect Pere Lluís Font's desire for Pascal to remain accessible. Therefore, the edition focuses on tracing the systemic order of Brunschvicg (*maior* and *minor* editions), amending the different flaws of those editions and leaving the questions on miracles and the latest fragments discovered for the appendix. With this choice, the edition stands apart from both Lafuma's organisation—considered canonical by the majority of scholars today—and other 'objective' organisations that seek to be faithful to the order of one of the three aforementioned original sources. In the opinion of the editor and translator, Brunschvicg's order 'has irrefutably and continuously shown its virtues to meet the demands of the educated, non-specialised reader' and also has the benefit of being the most 'pedagogical' (p. 82-3). Pere Lluís Font believes that despite their scholarly advantages, objective organisations put too much distance between the meaning of the writing and the general reader. Similarly, instead of using footnotes, the edition places the notes at the end of the volume, freeing up the pages devoted to *Pensées* itself and to the opuscles, and encouraging seamless reading. Additionally, the inclusion of the Index of Celebrated Quotes meets two needs that an expert reader presumably does not have: first, it helps to identify celebrated quotes, and secondly, it corrects supposed quotes by Pascal (that are approximate or simply false) that are circulating in the secondary literature and other media. Nonetheless, the editorial choices are aimed at showcasing Pascal's current relevancy and natural appeal by ensuring access by an educated audience in the broad sense.

Due to the fragmentary nature of *Pensées*, it is illuminating to find there some of the same themes that are developed in the opuscles, such as considerations on Pyrrhonism, doubt, Montaigne and the balance between lightness and darkness in the miracles. Each of the seven opuscles is accompanied by an introduction that clarifies the nature of the text. However, we are told in the Introduction that four more opuscles would have complemented *Pensées* but were excluded because they had been translated in the *Escrits de filosofia de la ciència* (Pere Lluís Font, 2017, Girona: Ela Geminada). Therefore, it is worth noting that the volume is not self-contained in this regard.

Below are some of the factors which imbue this edition with the highest academic rigour. First, the translation resists the temptation to improve Pascal's style and preserves the agrammatical structures of his schematic annotations. Secondly, the Catalan lexis is precise with regard to the French from the seventeenth century and Pascal's own idiolect. Likewise, references to the sources of the fragments are provided within brackets, or it notes that Pascal had deleted the text. Additionally, the Concordance Table correlates the predominant systems of referencing the fragments of *Pensées* and thus provides a map so that it can be read in Lafuma's order,

for example. Although this is not an exhaustive list of this book's advantages for scholarly use, we should also highlight the richness of the Notes section, which compiles more than 1,500 details, clarifications and references.

In conclusion, in Pere Lluís Font's edition of *Blaise Pascal. Pensaments i opuscles*, the two levels of reading—the broad, educated audience and scholars—coexist happily without either causing detriment to the other. When choosing among the existing translations, this is clearly an outstanding one worth considering. Readings like this one will unquestionably get us to engage in conversations with thinkers from other centuries, and as Descartes said, to converse with those of other centuries is almost the same thing as to travel.

La solidaridad. Historia, concepto, propuesta

(Solidarity. History, concept, proposal)

Gabriel Amengual Coll

Madrid: Comillas, 2021. 390 p.

ISBN 978-84-8468-884-6

BERNAT FERNÁNDEZ ROCA

University of Girona

bernatfernandezroca@outlook.es

In this book, professor emeritus Gabriel Amengual offers a critical study of the concept of solidarity. It is not a mere introduction or a summary of the concept's historical development, or even a prescriptive theory on how we should use it. Amengual's undertaking is expository, as well as speculative, yet also geared at the practical exercise of solidarity today. The outcome is an extraordinarily profound, exhaustive and enjoyable book.

As the author states in the introduction, the purpose of the book is to revive the meaning of solidarity and to debate what prospects of action it can offer us today (p. 17). According to Amengual, this project is particularly necessary at times like today, when the meaning of the concept has been inflated (p. 19).

Regarding the organisation of the book, it is divided into five thematic sections which are subdivided into 18 chapters. The first four sections, which are spread over 16 chapters, are devoted to outlining the historical and intellectual background of the idea of solidarity from its modern inception until today. Each of the chapters in these sections explains a specific thinker's contribution to the evolution of the concept. Finally, Amengual reserves the last chapter and section of the book to his own reflections on how solidarity should be understood and exercised in today's societies, taking into consideration the elements developed throughout the book. It is an intuitive, accessible organisation which quickly becomes clear to the reader.

The first section focuses on the earliest underpinnings of the concept and primarily traces the eighteenth-century contributions of Pierre Leroux, Constantine Pecqueur, Ferdinand Lassalle and John Stuart Mill. Some of the most significant themes in the discussion on solidarity can be detected in their approaches, such as the tension between individual and community—or liberalism and socialism—which determines the conditions of possibility of exercising solidarity. On the other hand, Amengual successfully identifies the model that each author uses to

ground the virtue of solidarity. For example, Leroux and Pecquer justify the bond of solidarity with anthropological considerations, while Lassalle suggests that the facet of solidarity as the protection of vulnerable persons must be one of the purposes of the State (p. 96). Both aspects—solidarity as a social bond of interdependence or as care for the disadvantaged—reappear throughout the book, taking on new nuances, amendments and variations.

The second and third sections of the book deal with French and German solidarity, respectively, as political and intellectual movements from the second half of the nineteenth century; after the underpinning of the concept was solidified, they promoted its application and defended public policies targeted at remediating the social ills of the era. The French proponents of solidarity, who tended to be secular and republican, had a particularly strong influence. Preeminent in this movement are the cooperativism of Charles Gide and the preliminary theorisation of Léon Bourgeois, the latter relying on modern evolutionary biology and the relations of social debt and reciprocity in his thinking about solidarity (p. 209). Also notable is the contribution of Émile Durkheim, who classified the forms of solidarity according to the kind of sociological structure in which they are inserted (pp. 167-171).

German solidarity, in turn, was less influential in its context but also promoted the politicisation of the social and working-class question from different currents using a broad variety of argumentative strategies. They include the Catholic solidarity of Gustav Schmoller, the Christian thinking of Max Scheler and neo-scholastic theology, core exponents of which were Heinrich Pesch, Gustav Gundlach and Oswald von Nell-Breuning. Once again, the authors from this period—and ultimately the majority of proponents of solidarity—strove to explore the space that solidarity could inhabit between individualism and collectivism, while also being concerned with developing new ways of laying down the concept—here based on ontological, theological, anthropological or sociological considerations.

The fourth and last section in the historical survey examines contemporary thinkers from the post-war period in the second half of the twentieth century. Here is where the author ceases focusing on the relationship between the individual and the community to theorise more specifically about special care of marginalised, vulnerable, and disadvantaged persons (p. 244). He notes the influence of Rawls at this point, who proposes what he calls the Difference Principle to protect the disadvantaged and undertakes an original exploration of the fertile connection between solidarity, justice and the welfare state. He also breaks down the thinking of Philippe van Parijs as a critical development of Rawls' work: the Belgian author proposes basic income as a way of implementing the principle of solidarity and the purpose of the State which stems from it (p. 261). Jürgen Habermas is another crucial figure from this period who contributed notably to shaping the contemporary debate. Amengual shows Habermas' implicit treatment of the concept. To Habermas, solidarity has roots in communicative action, which assumes the common interest of autonomous subjects within a shared life context (p. 271). The author illustrates the critiques of Habermas' model through the thinking of Johann Baptist Metz, a German thinker who ushered in political theology. Metz criticised the rule of reciprocity in Habermas'

theory of communicative action, a notion he believes is inapplicable to the relationship of debt which occurs between present generations on the one hand and past or future ones on the other, and the relationship of assistance between those practising solidarity and those receiving it—all of them asymmetrical relationships, at least in practical terms.

The last section is set aside for Amengual's considerations on the challenges and issues of solidarity today. Here is where the author freely plunges into the main questions in the book and draws conclusions on practising solidarity.

The author pays explicit attention to the two basic views on solidarity: as a social bond of individual-society cohesion and as care of the disadvantaged. The former is based on a vision of society as a whole and encourages an analysis of solidarity in terms of reciprocity, organic complementation and relationships similar to contractual ones. The latter focuses on acts of solidarity towards vulnerable and oppressed groups. Both aspects, the author tells us, are complementary, not contradictory. Thus, the experience of the community sense of solidarity enables us to expand the application of the concept beyond the initial group of individuals and extend it to the disadvantaged or outsiders (p. 328).

Even though Amengual suggests understanding the individual-society tension as somehow impossible to overcome, he considers it sustainable if we understand the constitutive bond that links individuals and society together (p. 310). This bond appears plausible to the reader partly thanks to his recapitulation of the different models supporting solidarity, which rely on a broad range of perspectives on human nature and life in society.

However, the author points out that the current debate does not revolve around the theoretical models justifying solidarity but models of action or implementation of the concept, and he cites two dominant models: the wealth distribution model of Rawls and Van Parijs and the communication and the anamnestic and compassionate model of solidarity of Habermas and Metz. Here, individual and community no longer seek to harmonise on the theoretical, abstract plane but are two extremes that coexist in the direct practice of solidarity.

The last part of the book explores the actions and ways of applying solidarity that are required today, which, according to the author, pose unique challenges associated with globalisation, the backsliding of the welfare state and poverty—which must also inform the use of the concept. Here, the author makes solidarity proposals regarding the third world, poverty, ecology, immigrants and women. His approaches include incorporating immigrants into host societies on no basis other than the fact that they are people (p. 344) and recognising women as oppressed and defending their perspective and different ethical vantage point.

As a particularly distinctive note, Amengual proposes breaking with the cultural dogmas that he believes are harmful: first, that the standard of living of the wealthiest, either individuals or countries, is unnegotiable, and secondly, that this standard of living can become universal in the medium or long term (p. 340). In consequence, he suggests acknowledging the limits of

growth and adhering to a ‘solidarity-based austerity’, given that exercising solidarity means making sacrifices or allowing one part to give something up, as Amengual reminds us, so that the other can gain.

La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança (What is ailing Catalan healthcare: financing and governance)¹

Guillem López-Casasnovas and Marc Casanova

Barcelona: Profit, 2020. 125 p.

ISBN 978-84-17942-40-3

LLUÍS BOHIGAS

Col·legi d'Economistes de Catalunya

lluis.bohigas@economistes.com

The book *La malaltia de la sanitat catalana: finançament i governança* (What is ailing Catalan healthcare: financing and governance) by Guillem López-Casasnovas and Marc Casanova, published by Editorial Profit, was launched on 30 January 2020 at the Universitat de Barcelona's Faculty of Medicine at an event organised by the *Cercle de Salut*. The *Cercle de Salut* is an organisation which aims to improve the Catalan healthcare model, and with this objective in mind it commissioned a report from the *Centre de Recerca en Economia de la Salut* at the Universitat Pompeu Fabra on Catalan healthcare system, which is the content of this book.

It is 125 pages long, most of which—around 70 of them—contain the report, while the references take up four pages and the remaining 36 pages are annexes.

The content of the Report is organised into three chapters: the first one compares Catalonia with other countries, the second one compares Catalonia with the other autonomous communities in Spain, and the third one studies private healthcare. In addition to these three chapters, there is an introduction, conclusions and a summary. The introduction outlines the objectives of the study and the methodology used.

In the international chapter, the authors compare Catalonia 'with different groups of developed countries, focusing on health spending, both public and private, in order to determine our situation compared to other countries around us'. International comparisons of health spending among countries have a longstanding history in health economics studies, and indeed, one of the authors has participated in this history of studies. Since the earliest comparisons made late

---

1. Review published previously in the *Revista Econòmica de Catalunya* of the Col·legi d'Economistes de Catalunya, issue 81 (March 2020).

last century, both the quality of the data and the sophistication of the methodology have improved. Thus, the authors use the latest data published and more modern technologies (the regressions calculated by the authors can be found in annex A).

Since the first studies on this matter were conducted, a strong relationship has been found between a country's GDP and its health spending, not only in absolute figures but also in percentage of GDP. That is, a wealthier country spends proportionally more on healthcare than a poor country.

More recently, studies have been conducted on the effects of the ageing variable, which also increases health spending. Another variable that also explains differences among countries is the type of healthcare financing, via either social security (Bismark) or taxes (Beveridge). The authors use these three variables—GDP, ageing and the healthcare system—to estimate what health expenditure should be in Catalonia, and they conclude that Catalan healthcare is publicly financed at levels far below what it should be.

This chapter also includes comparative data between Catalonia and the European regions known as NUTS 2. Not a lot of data are published and, more important, there are no figures on health spending.

In the chapter on Spain, the authors state that: 'We shall focus on analysing the situation of public healthcare in Spain from a regional perspective'. This chapter reproduces the statistical analyses from the previous chapter with the data from the 17 autonomous communities. The results are not significant; regional income does not explain the differences in the regions' spending; nor does ageing (the regressions are in annex C).

This is logical because the objective of the financing system of the autonomous communities is for there to be equality among them, with minimal adjustments for the island communities. However, this objective of the regional policy is not reached by a long shot. The differences among the regions in spending per capita are spectacular. On the one hand, there are two regions which have special financial arrangements with the central government, called the '*cupo*', namely the Basque Country and Navarra, which have financed their own healthcare system instead of contributing to the general state system and therefore have more resources than the others. On the other hand, within the general financing system, the differences among the other 15 autonomous communities are profound. The authors analyse the evolution of these figures in the period 2003-2016 to study the impact of the cutbacks in health financing. The conclusions are that the cutbacks increased inequalities among the autonomous communities.

In the chapter on private healthcare in Catalonia, the authors state: 'We shall focus on describing private health spending in Catalonia and observing its evolution in recent years, especially during the economic crisis, where there was a significant decline in public spending'. The authors describe how the cutbacks created dissatisfaction with public healthcare while also increasing private spending in both Catalonia and Spain, even though the growth was more pronoun-

ced in Catalonia; however, they do not venture a cause for these two phenomena. The analysis of private insurance shows a slight growth in the number of insured persons and a more significant jump in the premiums paid.

In the conclusions, the authors describe the situation of public healthcare in Spain as follows: ‘The case of the autonomous communities is a clear example of the violation of the principle of fiscal responsibility, as the spending is much more decentralised than the capacity to obtain own resources via taxes’. The conclusions are crucial: ‘An improvement in the public financing of Catalan healthcare would not be possible within a Spanish state that transfers resources to our healthcare system based on highly restrictive parameters outside our economy’s fiscal capacity’. They go on to say that: ‘Without a reform in the regional financing system [...] not another minute should be wasted trying to understand the frustration caused by what is desirable, what could be and what actually is... The situation in Catalonia remains fairly well defined from the outset, at this point, as a “toll-paying” society that had historically made up for the insufficiency of public healthcare with private complements and supplements’.

The Report is a compendium of the scholarly study and it is geared at health policy. The authors manage to conduct a solid study with the goal of it serving as the underpinning of a health policy cause: the under-financing of Catalan public healthcare.

Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus

Josep Olesti and Jörg Zimmer (editors)

Berna: Peter Lang, 2020. 154 p.

ISBN 978-30-34338-07-3

GUILLEM SALES VILALTA

University of Barcelona

guillem.sales@ub.edu

Religion and power in Spinoza. Essays on the Tractatus Theologico-Politicus is the outcome of a painstaking effort to offer a multifaceted vision of the *Tractatus Theologico-Politicus* (henceforth, TTP). Josep Olesti and Jörg Zimmer, both professors at the Universitat de Girona, have managed to compile six articles that address different salient aspects of the work, giving rise to a whole that embraces different points of interest for scholars of Spinoza's political thinking. The choice of English as the language of the compilation reveals Olesti's and Zimmer's goal for the book to engage in dialogue with recent international scholarly works on Spinoza and the TTP. With this gesture, Olesti and Zimmer are contributing to helping Catalan philosophical research to gain international traction and thus consolidate its place within the contemporary scholarly world. A quick glance at the contents of the different articles reveals the precision of the contributions and their interest within the context of current debates on the TTP.

In the first article, Miquel Beltrán starts with Oberto Marrama's English translation of Alexandre Koyré's text 'Le Chien, constellation céleste, et le chien, animal aboyant' (1950). According to Koyré, Marrama suggests that Spinoza's God must be attributed 'creative understanding' that is capable of conceiving everything he creates before actually creating it. Beltrán develops the article as a critical response to the interpretation of Koyré and Marrama, arguing that in Spinoza's God, the source of everything real, understanding and creation are two inseparable things. Beltrán's critique brings up a key point in properly interpreting Spinoza's philosophy: the need not to attribute to God understanding and will *qua* autonomous faculties separate from each other. Thus, relying on a solid exercise in exegetics, Beltrán shows how God 'wants' what he 'understands', in the sense that establishes all the truths contained in his infinite essence eternal.

Next, Francisco David Corrales Cerdón's article reveals the existence of important similarities between the concept of prophecy that Spinoza presents in the TTP and the notion of prophecy

that Averroes outlines in *Talkhis kitab al-hiss wa-al-mahsus (Epitome of the Parva Naturalia)*. As Corrales Cordón demonstrates, there are three main parallelisms between Spinoza's and Averroes' concepts of prophecy. First, they dovetail from an epistemological standpoint, in that both authors describe prophecy as an imaginative act lacking the rigour and precision inherent to rational knowledge. Secondly, they address the anthropological dimension in a similar fashion: a prophet is not a chosen messenger with privileged access to the revealed truth but a being anointed with an extraordinary imagination and good rhetorical gifts to communicate the fruit of his or her imagination. Finally, they also share a way of understanding the social role of prophecy: thanks to his or her picturesque and striking language, the prophet can teach the divine law to everyone who does not have the means to access it.

Next, in the article '*Imperium in imperio: themes and variations*', Josep Olesti undertakes a curious analysis of the expression '*Imperium in imperio*'. According to Olesti, two major uses of it can be distinguished: a political one and a metaphysical one. The political one is used in chapter XVII of the TTP in connection with Spinoza's Hobbes-inspired thesis that all power must rest with the sovereign who is given the right to enact laws. In the TTP, '*imperium in imperio*' means the circumstance which emerges when there is a religious estate which tries to appropriate competences like the power to decide on sacred and liturgical jobs: this estate ends up becoming a 'state within a state', which undermines the power of the real state and leads it towards its destruction. The metaphysical use appears in the *Ethica* and the *Tractatus Politicus*: there, Spinoza uses the expression to refer to the biased conception of man as an '*imperium in imperio*', that is, as a unique being capable of transcending nature's determinism. Having analysed both uses, Olesti concludes the article by arguing that the realities that they both denote are rooted in an erroneous, non-Spinozian conception of power.

In the fourth article in the compilation, Josep Maria Ruiz Simon undertakes a meticulous contextualisation of the elements of the TTP that hark back to Tacitus' *Annals*. In the extensive first section of the article, Ruiz Simon situates Spinoza's references to Tacitus within the framework of the ideological disputes between Remonstrants and non-Remonstrants, the latter victorious after the synod of Dort (1618-19). The victory of the anti-Remonstrant Protestants must have concerned Spinoza given his defence of a 'dual sovereignty', in which there had to be a religious power with a series of its own authorities outside of political power. Because of this event, the anti-Remonstrants held a 'seditious opinion', which endangered the integrity of the state in that it opened the door to an '*imperium in imperio*', to borrow from Olesti. In fact, once again linking up with Tacitus, Ruiz Simon suggests that Spinoza saw the anti-Remonstrants as a potential threat to freedom of expression similar what, according to Tacitus, fatally occurred in the times of Augustus and Tiberius. Based on this vast contextualisation, in the rest of the article Ruiz Simon traces the maxims of Tacitus and Machiavelli which Spinoza drew from as a remedy to these potential perils.

To complete the work, the last two articles by Moshe Shner and Jörg Zimmer focus on the footprint of Spinoza's political thinking on eighteenth- and nineteenth-century philosophy. Shner

presents the historicisation of the Scriptures and the claims of intolerance among religions as the novelties of the TTP. These two milestones must have gelled in two of the most prominent Jewish intellectuals from the second half of the eighteenth century: Moses Mendelssohn, the peerless advocate of tolerance, and Solomon Maimon, the ‘Spinoza of the eighteenth century’, who once again insisted on the historical nature of the Holy Scriptures. Finally, Jörg Zimmer scrutinises Marx’s and Feuerbach’s interpretations of the TTP, first outlining the complex reception of Spinozian philosophy in Germany based on the pronounced stigmatisation it experienced from the early eighteenth century until Schelling and Hegel’s enthusiastic readings of his metaphysics.

The last two contributions by Shner and Zimmer ultimately end up comprising a rich whole which coherently brings together remarkably different facets of the TTP. Beltrán and Olesti address issues in the TTP that dovetail with the core themes of the *Ethica*: their interpretations seek to shed light on issues in Spinoza’s political thinking by referring to core elements in Spinozian metaphysics. Corrales Córdón and Ruiz Simon reveal a more historical mission by shedding light on the ties between the TTP and Averroes and the political theories influenced by Tacitus, respectively. Finally, Shner and Zimmer complete Corrales Córdón’s and Ruiz Simon’s historical perspective by shifting the focus to two key junctures within the reception of the TTP. Therefore, with only six articles, Olesti and Zimmer have managed to assemble a complete corpus which deserves a worthy place within contemporary Spinozian studies.

Presencia de catalanes en México. Cinco siglos

(Presence of Catalans in Mexico. Five centuries)

José María Murià

Jalisco: Academia Mexicana de la Historia. El Colegio de Jalisco, 2021. 95 p.

ISBN 978-607-8740-24-6

SALOMÓ MARQUÈS

University of Girona

salomo.marques@udg.edu

I went to Mexico for the first time in 1999, specifically to Guadalajara, the capital of the 'Free and Sovereign State of Jalisco', and went to the house of José M. Murià, whom I had recently met in L'Escala (Alt Empordà). His mother and mine were natives from L'Escala, and so am I. He invited me to meet his father (who was ill) and learn about the world of Catalan exiles from 1939.

Since that initial contact with Mexico, I have had the chance to get to know this 'Mexican and Catalan' historian, as Murià introduces himself, and his work, which is primarily focused on researching and recovering the history of his country and Catalonia, particularly topics related to the Republic, the Civil War and the Exile in 1939. From 1999 until shortly before the pandemic, he worked intensely in Mexico, first by collecting the biographies of teachers working in Catalonia who went into exile in Mexico, and then, in a second stage, devoting himself to disseminating this information around Mexico. Working with him was a privilege.

And accompanying him as he presented his publications was an even greater privilege. His books could be divided into two kinds: research and general readership texts, the latter equally or even more essential to shed light on aspects which Mexican and especially Catalan audiences were fully unaware of. One particular group is those published in Catalonia, thanks particularly to his good relations with Pagès Editors. In 2005, they published *Ressons. Escrits a favor de Catalunya* (Echoes. Writings in favour of Catalonia), a book that opens with these words: 'I am Mexican by birth... which does not prevent Catalan from being the first language I heard and the one that I first spoke'.

With the desire to shed light on the Catalan presence in Mexico, he has just published the book *Presencia de catalanes en México. Cinco siglos* via the Academia Mexicana de la Historia and El Colegio de Jalisco. The purpose of these 90 pages is to explain that the Catalan presence in

Mexican territory is more extensive and older than is often thought. He does so based on the premise that *the Catalan presence throughout the Americas over time has been studied very little*.

The book has a substantial introduction, followed by two chapters, 'Prehistoria de la presencia catalana' (Prehistory of the Catalan presence) and 'El exilio republicano' (The republican exile), and a brief epilogue. The first chapter begins in the sixteenth century with the question, '¿Conquistadores?' (Conquerors?) and ends in the twentieth century with 'Obreros, empleadas y más artistas' (Workers, employees and artists). Along the way he discusses 'evangelizadores' (evangelisers), 'Los campechanos' (country folk), 'comerciantes y artistas' (merchants and artists) and more. The second chapter on the 1939 exile is divided into four parts: 'Antropólogos e historiadores' (Anthropologists and historians), 'Artistas' (Artists), 'Teatro y cine' (Theatre and cinema) and 'Magisterio' (Education). This part offers an overview featuring the most prominent names in each area. All those names are expanded upon in the *Segundo diccionario de los Catalanes de México* published in 2021 by El Colegio de Jalisco and the Institut d'Estudis Catalans, which José M. Murià directed with the assistance of Gemma Domènec, Salomó Marquès and Angélica Peregrina. This dictionary virtually duplicates the names in the *Diccionario de los catalanes de México* published in 1996 by El Colegio de Jalisco and the Departament de la Presidència de Catalunya, also overseen by José M. Murià.

However, the book does not end there. In fact, it has an extensive appendix which contains two virtually unknown stories: a) *Pau Casals y México: remembranza de una gratitud* (Pau Casals: Remembrance of gratitude) and b) the *Butlletí catalán de Guadalajara, quince años de catalanismo gráfico* (Catalan Bulletin of Guadalajara, fifteen years of Catalan graphics).

Altogether it is a highly readable book enlivened by the author's irony. An example: 'Rare is the case of a Catalan, teacher or not, who has left a bad memory. That is not true of all foreigners. I can say quite dispassionately that generally speaking, the image of Catalans is very favourable, and there must be a reason for that... I should conclude that despite having conducted a special search, no common criminal was found.'

Right now, the book *Presencia de catalanes en México* is the latest publication by a Mexican transplanted from Catalonia who has been ceaselessly publishing on Catalonia both in Mexico and here for many years, as attested by a mere glance at the index of the publication *A Jalisco, per Catalunya* (In Jalisco, for Catalunya), issued by Pagès Editors in 2021. There you will find detailed information on the policy of El Colegio de Jalisco when José M. Murià was its director: Catalan Studies in Jalisco (1994-2004), the Catalan Studies Programme at El Colegio de Jalisco, the Guadalajara Book Fair, Studies and Other Activities from 2004 to 2019, the Catalan Library, etc.

La Via Augusta del segle XXI. El corredor mediterrani contra l'Espanya radial

(The Via Augusta of the twenty-first century.
The Mediterranean corridor versus radial Spain)

Josep Vicent Boira

Barcelona: Pòrtic, 2021. 248 p.

ISBN 978-84-98095-04-3

MATTEO BERZI

Autonomous University of Barcelona

matteo.berzi@ineco.com

‘There is light at the end of the tunnel’. These optimistic, hopeful words could be used to define the current development of the Mediterranean corridor project. They are the words that the author, a professor of Geography at the Universitat de València and current Government of Spain’s commissioner for the development of the Mediterranean corridor, uses to conclude his book *La via Augusta del segle XXI – El corredor mediterrani contra l'Espanya radial*, published by Pòrtic and the winner of the 2021 Carles Rahola Essay Award.

Based on the title, the reader can guess that this book has a clear political claim: to explain, demonstrate and defend the Mediterranean corridor as ‘a formidable operation of territorially recomposing the power in Spain’ via the territorial articulation of its Mediterranean façade in a more polycentric way that is ‘directly’ connected to Europe, avoiding the radially of Madrid and the centralist politics that have characterised the traditional development of Spain’s public infrastructures. And it is precisely with Europe that Josep Vicent Boira begins this essay, explaining the importance and transcendence of this trans-European railway project that literally goes from A to Z, from Algeciras to Záhony, a Hungarian city located on the far east of the European Union, at the gateway to Ukraine. Through historical, geographic and literary anecdotes, the reader is transported to ‘geographies, maps and journeys towards the old empires of the East’, very far from here and thus more interesting and enriching. He weaves a story, or in Boira’s words, a *railway epic*, to convince the reader that the Mediterranean corridor is an extraordinary challenge, that it is out of the ordinary and able to play an important role in dealing with the current energy, climate and geopolitical crises. Suddenly, unfamiliar border stations like Záhony and its Ukrainian twin Chop become the metaphor of the frontier between East and West, between Latin and Cyrillic. The bridge over the Tisza River transports us towards the bridge over the Drina between Bosnia-Herzegovina and Serbia, designed by the Bosnian Nobel prize winner Ivo Andrić. At the same time, it reminds us of our imperial geographies, which

followed the path of today's Mediterranean corridor, beginning with Rome's Via Augusta, as well as the new imperial projects around us, like China's new Silk Route.

But why read a book about the Mediterranean corridor in 2021? The answer that Boira gives may surprise readers with a series of important railway anniversaries and celebrations that most will likely find curious. We shall highlight two of them: first, 2021 has been declared European Year of Rail by the European Union, and different initiatives have been held around Europe to promote trains as a sustainable, safe and smart means of transport. Secondly, the author reminds us that the Mediterranean corridor is a polysemic concept in the sense that the route, the distance, the origin and the destination, as well as its historical trajectory, depend on each person's and each territory's sensibility (and interests). Nonetheless, 2021 marked ten years since the existence of an official, defined treaty of the Mediterranean corridor by the European Commission as part of the Trans-European Transport Network (TEN-T), along with other new trans-European corridors which comprise a veritable continental underground network. After years of Spanish politics hemming and hawing, the Mediterranean corridor finally entered the 'first division' of state and European infrastructures. From the centralist vision that 'everything goes through Madrid' in 2011 we shifted, to the words of Sim Kallas, former European Commissioner for Transport: 'In Spain, not everything has to go through the centre'. Boira defines it as the *luminous decade*, in which the planning and execution of the corridor have taken a different impetus than in the past—that is, the *ominous decade*—when the efforts of civil society, academia and the business world translated into clear support for state and European institutions. These temporal definitions are based on a solid analysis of parliamentary acts, political statements, and news in the press, which fluidly and clearly reveal the details of an operation to politically sabotage the Mediterranean corridor perpetuated by exponents of Spanish politics on both sides, including José María Aznar and Josep Borrell.

This essay manages to explain in an understandable, relatively simple way the challenges, characteristics and main requirements of the corridors that the European Commission is demanding of states (including Spain) via regulations: the objectives, the composition of the European transport network, the timeframes and the technical interoperability criteria. They are important factors in order for the neophyte to understand how a train, an interoperable machine from Almeria, Murcia, Alicante or Tarragona, can reach the heart of Europe without any changes or hindrances. 'Certainly, this is how Europe is constructed... Countries joined by machines. Machines that join economies and allow for travel', claims the author. Therefore, it is easier to understand why the international gauge (also called the standard or UIC gauge) has to be deployed in Spain, as it is the veritable DNA of the Mediterranean corridor, so that the Iberian Peninsula will cease being a railway island (except the AVE high-speed train). In a central chapter in the essay, Boira looks back at the origin of this isolation in the second half of the nineteenth century, and he analyses the technical and political reasons that determine this separation even today, naming both the defenders of the Iberian gauge and the radial system and the promoters of the standard gauge and the Mediterranean corridor. It is surprising that this division does

not always reflect ideological or geographic divides and that unexpected ‘allies’ and ‘enemies’ can be found. Nonetheless, thanks to these local, regional, national and especially European advocates, there is currently a cross-cutting consensus on the Mediterranean corridor, politically, socially and economically.

In the last few chapters of the book, the author proposes a more subjective assessment of the last decade based on his experience in institutions, before as the regional secretary of the Generalitat Valenciana and now as the Government of Spain’s commissioner for the Mediterranean corridor. From his vantage point, he discusses two key factors in the present and future development of the corridor. One is the ‘uncertain’ C factor (for Catalonia), a territory that cannot be geographically detached from the Mediterranean corridor but that is politically uncertain given the yearnings for independence on the one hand, and the need for peer-to-peer collaboration with its closest territories, especially the Region of Valencia, on the other. The other is the ‘ambiguous’ A factor (for Algeciras), an important port in Andalusia that is also anchored in both the Mediterranean and the Atlantic, with a historical preference for the central branch leading to Madrid and Zaragoza. Apart from these two, we could mention a third factor, perhaps the most important one, which is the ‘E’ factor (for Europe), defined by Boira himself as an *interference* in the Spanish system which has placed the Mediterranean corridor on the map of priority European infrastructures, defined its route and characteristics and has the economic funds and instruments of governance, led by the zealous European coordinator Iveta Radišiová and her team.

This essay concludes with the author’s personal reflection as a thinker and a geographer who has written and reflected extensively on the Mediterranean corridor. Based on his institutional experience, and considering the multiple crises we are facing (such as the climate emergency, Russia’s invasion of Ukraine and the crisis in energy and the supply of raw materials), Boira proposes a Mediterranean corridor project that is not exclusionary, rigid and highly exigent, as the AVE is. Conversely, he upholds the idea that public infrastructures in the twenty-first century should be ‘humbler and more resilient, less grandiose and tone-deaf, more adapted to fragilities, risks and uncertainty’, and value and integrate territories. Ultimately, the Mediterranean corridor stands as an *enabler* of new functionalities, new realities and new maps for connecting people and economies along a veritable Via Augusta of the twenty-first century.

